

ISSN: 2564-7229

e-ISSN: 2630-5941

Cilt: 7, Sayı: 2, Aralık 2023

NİKAH İZİNNAMELERİNE GÖRE RUMKALE KAZASINDA EVLİLİKLER VE
AKRABALIK BAĞLARI (1886-1894)
Yasin TAŞ, Anzılha ÇİFTÇİ

TASAVVUF TABAKÂT LİTERATÜRÜ EKSENİNDE BİR SÛFİNİN PORTRESİNE
BÜTÜNCÜL BAKIŞ: ZÜNNÛN EL-MİSRÎ ÖRNEĞİ
Atike ÇİÇEK ATSIZ

MUHAMMED B. AHMED EL-AVFÎ VE KIRAAT İLMİNE DAİR ESERLERİ
Hidayet AYAN

ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE ANKARA, KONYA VE KAYSERİ EVLERİ ÜZERİNE
İSTATİSTİKSEL BİR DEĞERLENDİRME (1700-1750)
Sevda DANIK

MÂTÜRÎDÎ KELAMCILARIN MANTIK GÖRÜŞLERİNE DAİR
BİR DEĞERLENDİRME: EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ, ŞEMSEDDİN ES-
SEMARKANDÎ VE MOLLA FENÂRÎ
Turgut AKYÜZ, Fahri DADAK

KUR'AN-I KERÎM'DE VAKFIN KURALLARI
Abdul Ghafoor ALSAYADY

İRÉNE MÉLİKOFF'UN BEKTAŞİLİK, KIZILBAŞLIK, ALEVİLİK HAKKINDAKİ
GÖRÜŞLERİ
Ayşenur YILMAZ

Kadim Akademi SBD

Sosyal Bilimler Dergisi | Journal of Social Sciences

Cilt: 7, Sayı: 2, Aralık 2023
Volume: 7, Issue: 2, December 2023

ISSN: 2564-7229 | e-ISSN: 2630-5941

Kadim Akademi SBD yılda iki kez (Haziran-Aralık) yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergimize gönderilen çalışmalar, alanında uzman en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemine göre incelendikten sonra yayınlanmaktadır.

Bu dergide yayınlanan çalışmaların bilim ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazarlar, çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Kadim Akademi SBD, İSNAD Atf Sistemini benimser.

Kadim Akademi SBD is a refereed journal published twice a year (June-December). The studies submitted to our journal are published after being reviewed by at least two referees who are experts in their fields according to the double blind refereeing system.

The scientific and linguistic responsibility of the studies published in this journal belongs to the authors. Authors have the copyright to their work. Legal responsibility of the articles belongs to the authors. Kadim Akademi SBD adopts the ISNAD Citation System.

Yönetim Yeri | Head Office

Kadim Akademi Derneği
13 Mart Mahallesi, Mehtap Caddesi,
Aksoy Su Apartmanı, Zemin Kat, Artuklu-MARDİN

İletişim | Contact

Tlf: +90 482 212 22 12, Gsm: +905364479699, e-mail: kadimakademidergisi@gmail.com

Sahibi | Owner

Doç. Dr. Ahmet KAYAOĞLU
 <https://orcid.org/0000-0002-7713-7342>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
ahmetkayaoglu@artuklu.edu.tr

Editör | Editör

Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin BALA
 <https://orcid.org/0000-0002-3928-7075>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
sabahattinbala@gmail.com

Sekreteryası | Secretary

Abdurrahman AŞLAMACİER
 <https://orcid.org/0000-0001-7251-1668>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
asur-abdurrahman@gmail.com

Dil Editörleri | Language Editors

İngilizce | English

Arş. Gör. Mahsun ATŞIZ

 <https://orcid.org/0000-0003-2512-4504>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mahsunatsiz@artuklu.edu.tr

Arapça | Arabic

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KADAD

 <https://orcid.org/0000-0001-6683-9149>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mustafakadad@artuklu.edu.tr

Farsça | Persian

Doc. Dr. Esra DOĞAN TURAY

 <https://orcid.org/0000-0002-2499-5239>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
esradogan@artuklu.edu.tr

Alan Editörleri | Field Editors

Doç. Dr. Ahmet KAYAOĞLU

 <https://orcid.org/0000-0002-7713-7342>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
ahmetkayaoglu@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. M. Aziz YAŞAR

 <https://orcid.org/0000-0002-4677-1017>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mehmetazizyasar@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. Hıdır APAK

 <https://orcid.org/0000-0002-2330-3093>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
hidirapak@artuklu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Cemal ÜLKE

 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/@cemalulke21>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
cemalulke@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Deniz İŞİKER BEDİR

 <https://orcid.org/0000-0001-6890-0513>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
denizbedir@artuklu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KADAD

 <https://orcid.org/0000-0001-6683-9149>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mustafakadad@artuklu.edu.tr

Mizanpaj Editörü | Layout Editor

Abdurrahman AŞLAMACİER

 <https://orcid.org/0000-0001-7251-1668>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
asur-abdurrahman@gmail.com

Ön inceleme ve Son Okuma | Preview and Final Reading

Kübra DAL

 <https://orcid.org/0000-0001-8669-8654>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
kubradl@outlook.com

Kübra ÇAMURDAŞ

 <https://orcid.org/0000-0001-5162-6714>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
kubra.cmrds@gmail.com

Editör Kurulu | Board of Editorial

Doç. Dr. Ahmet KAYAOĞLU

 <https://orcid.org/0000-0002-7713-7342>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
ahmetkayaoglu@artuklu.edu.tr

Prof. Dr. Musa ÖZTÜRK

 <https://orcid.org/0000-0001-8438-1821>
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, Türkiye
musaozturk724@gmail.com

Doç. Dr. Hıdır APAK

 <https://orcid.org/0000-0002-2330-3093>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
hidirapak@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. M. Siyabend KAYA

 <https://orcid.org/0000-0001-9614-249X>
Abdullah Gül University, Kayseri, Türkiye
m.siyabendkaya@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Cemal ÜLKE

 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/@cemalulke21>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
cemalulke@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Deniz IŞIKER BEDİR

 <https://orcid.org/0000-0001-6890-0513>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
denizbedir@artuklu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Bilal TOPRAK

 <https://orcid.org/0000-0001-8039-2128>
Düzce University, Düzce, Türkiye
bilaltoprak25@gmail.com

ISSN: 2564-7229

e-ISSN: 2630-5941

Cilt/Sayı: 7/2-Aralık 2023

Volume/ Issue: 7/2-December 2023

İçindekiler | *Table of Articles*

Araştırma Makaleleri | *Research Articles*

93 – 113

Yasin TAŞ - Anzılha ÇİFTÇİ

Nikah İzinnamelerine Göre Rumkale Kazasında Evlilikler ve Akrabalık Bağları (1886-1894) | *Marriage and Relationship Ties in Rumkale District According to Marriage Permits (1886-1894)*

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1389215>

115 – 136

Atike ÇİÇEK ATSIZ

Tasavvuf Tabakât Literatürü Ekseninde Bir Sûfinin Portresine Bütüncül Bakış: Zünnûn El-Mısrî Örneği | *A Comprehensive View of A Sufi's Portrait Based on Tasawwuf Tabakat Literature: The Example of Zunnun Al-Misri*

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1378309>

137 – 157

Hidayet AYAN

Muhammed B. Ahmed El-Avfî ve Kırâat İlmine Dair Eserleri | *Muhammad B. Ahmad Al-'awfi and His Works on the Science of Qur'ân*

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1382863>

159 – 189

Sevda DANIK

Şer'iyye Sicillerine Göre Ankara, Konya ve Kayseri Evleri Üzerine İstatistiksel Bir Değerlendirme (1700-1750) | *A Statistical Evaluation on Ankara, Konya and Kayseri Houses According to The Sheriyye Registers (1700-1750)*

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1354029>

191 – 210

Turgut AKYÜZ – Fahri DADAK

Mâtürîdî Kelamcılarının Mantık Görüşlerine Dair Bir Değerlendirme: Ebû Mansûr El-Mâtürîdî, Şemseddîn Es-Semarkandî ve Molla Fenârî | *An Evaluation of the Logical Views of Maturidi Kalamists: Abu Mansur Al-Maturidi, Shams Al-Din Al-Samarkandi and Mulla Al-Fanari*

[https://doi.org/ 10.55805/kadimsbd.1388163](https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1388163)

211 – 241

Abdul Ghafoor ALSAYADY

Kur'an-ı Kerim'de Vakfın Kuralları | ضوابط ضوابط الوقوف في القرآن الكريم

[https://doi.org/ 10.55805/kadimsbd.1378309](https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1378309)

Kitap Değerlendirmeleri | *Book Reviews*

243 – 246

Ayşenur YILMIZ

Irène Mélikoff'un Bektaşilik, Kızılbaşlık, Alevilik Hakkındaki Görüşleri | *Irène Mélikoff's Views on Bektashism, Kızılbaşlık, Alevism*

[https://doi.org/ 10.55805/kadimsbd.1386482](https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1386482)

Atıf: Taş, Yasin - Çiftçi, Anzılha. "Nikâh İzinâmelerine Göre Rumkale Kazasında Evlilikler ve Akrabalık Bağları (1886-1894)".

Kadim Akademi SBD 7/2 (Aralık 2023), 93-113.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1389215>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 10.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 14.12.2023

NİKÂH İZİNNÂMELERİNE GÖRE RUMKALE KAZASINDA EVLİLİKLER VE AKRABALIK BAĞLARI (1886-1894)

Yasin Taş*
Anzılha Çiftçi**

Özet

Osmanlı toplumunda aile konusundaki çalışmalar geniş bir literatüre ulaşmış durumdadır. Alana dair çalışmalar genel olarak ailenin yapısı, niteliği, sosyo-ekonomik durumu, gelenekleri, aile bireylerinin sorumlulukları ve aile içi sorunları ele almaktadır. Aileler arasında evlilik yoluyla kurulan akrabalıkları ele alan çalışmalar ise oldukça sınırlıdır. Tarihsel koşullarda yerleşim birimleri arasındaki akrabalık örüntüsünün oluşumunda etkili olan faktörlerin tespiti için daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu alana katkı sunmak için hazırlanan bu çalışma 1886-1894 yılları arasında Rumkale kaza mahkemesi tarafından tescil edilen nikâh izinâmelerini esas almaktadır. Evlilik için resmi izin mahiyetindeki bu kayıtlar, tarihsel süreçte köyiçi-köydışı evlilik oranlarını ve akrabalık bağlarını belirlemeye olanak sağlamaktadır. Kayıtlara yansıyan eş seçimleri, Rumkale kazasında evliliğe dayalı toplumsal ilişki ağlarının belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Kaza merkezi olan Halfeti'de ailelerin çevre köylerle irtibatı ve köyler arasında kurulan akrabalık ilişkileri evlilikler üzerinden ortaya konularak değerlendirilmektedir. XIX. yüzyıl sonlarındaki ulaşım koşullarında bölgede kız alıp vermede mesafe faktörü irdelenerek kazayı ikiye ayıran Fırat Nehri'nin bu ilişkilerin tesisinde kısıtlayıcı bir rolü olup olmadığı değerlendirilmektedir. İzinâmelerin düzenlendiği tarihler, düğünlerin mevsimlerini ve bu hususa etki eden çevresel faktörleri ortaya çıkarmaktadır. Bölgede evlilik ve akrabalık ilişkilerinin bilinmesi Halfeti ile köylerin kız alıp verme yoluyla kendi içindeki ve birbirleriyle geliştirdikleri ilişkileri anlamak bakımından yararlıdır.

Anahtar Kavramlar: Rumkale, Halfeti, Aile, Evlilik, Nikâh, Akrabalık.

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, y.tas@harran.edu.tr, Orcid: 0000-0002-5104-1588

** Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, anzilhac8@gmail.com, Orcid: 0009-0004-0096-0842

Citation: Taş, Yasin - Çiftçi, Anzılha. "Marriage and Relationship Ties in Rumkale District According to Marriage Permits (1886-1894)".

Kadim Akademi SBD 7/2 (Aralık 2023), 93-113.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1389215>

Article Type: Research Article

Application Date: 10.11.2023

Accepted Date: 14.12.2023

MARRIAGE AND RELATIONSHIP TIES IN RUMKALE DISTRICT ACCORDING TO MARRIAGE PERMITS (1886-1894)

Yasin Taş*
Anzılha Çiftçi**

Abstract

Studies on family in Ottoman society have reached a wide literature. Studies in the field generally deal with the structure of the family, its quality, socio-economic status, traditions, responsibilities of family members and domestic problems. Studies dealing with kinships established between families through marriage are quite limited. More studies are needed to determine the factors that are effective in the formation of kinship patterns between settlements under historical conditions. This study, prepared to contribute to the field in question, is based on the marriage licenses registered by the Rumkale district court between 1886 and 1894. These records, which are official permission for marriage, allow determining the rates of marriage within and outside the village and kinship ties throughout the historical process. Spouse choices reflected in the records help determine the social relationship networks based on marriage in the Rumkale district. In Halfeti, which is the center of the district, the communication of families with the surrounding villages and the kinship relations established between the villages are evaluated through marriages. By examining the distance factor in giving and receiving daughters in the region under the transportation conditions of the late 19th century, it is evaluated whether the Euphrates River, which divides the district into two, had a restrictive role in the establishment of these relations. The dates when the permits are issued reveal the seasons of the weddings and the environmental factors affecting this issue. Knowing the marriage and kinship relations in the region is useful in understanding the relationships that Halfeti and the villages develop within themselves and with each other through giving and receiving daughters.

Keywords: Rumkale, Halfeti, Family, Marriage, Wedding, Kinship.

* Assoc. Prof. Dr., Harran University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, y.tas@harran.edu.tr, Orcid: 0000-0002-5104-1588

** Harran University Institute of Social Sciences Department of History Graduate Student, anzilhac8@gmail.com, Orcid: 0009-0004-0096-0842

1. Giriş

Aile'nin temelini oluşturan evlilik, sözlüklerde genel olarak "birleştirme, bir araya getirme" anlamlarına gelmektedir. Fikhî terim olarak aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkek ile kadının hayatlarını daimî olarak birleştirmelerini ifade etmektedir.¹ Bir başka ifadeyle tam ve sürekli bir hayat ortaklığı oluşturmak gayesiyle karşı cinsten iki kişinin belli hukuki kurallar çerçevesinde hayatlarını birleştirmeleridir.² Evliliğin hukuki zeminini oluşturan nikâh akdi ise evlenecek tarafların, şahitler huzurunda rızalarıyla medeni bir sözleşmeyi kabul etmeleridir. Nikâh ve genel olarak aile konusuna taalluk eden resmi muameleler, Osmanlı'da İslam hukuku ilkelerine göre icra edilmiştir.³ Hanefi hukukunda evlilik akdinin nikâh, iki şahit, evlenecek tarafların ehliyeti ve rızalarını ifade eden karşılıklı irade beyanları olmak üzere dört asli unsuru bulunmaktadır. Bu unsurlardan herhangi birinin bulunmaması nikâhı dini bakımdan geçersiz kılmaktadır. Mezhepler arasındaki farklılıklar bir tarafa bırakılırsa veli izni, kefâet (denklik) ve mehir belirlenmesi, dinen sahîh bir evlilik için gerekli olan diğer şartlar arasındadır.⁴ Esas olan nikâhın alenen yapılması ve başkaları duyacak şekilde ilan edilmesidir. Dini açıdan nikâhın geçerli olabilmesi için iki şahit yeterli olup görevli bir memur ya da din adamı huzurunda kıyılması şart değildir. Ancak hem bireysel hem de toplumsal sonuçları dolayısıyla nikâh akdinin hukuki açıdan gerçekleşip gerçekleşmediğinin yasal kontrolü önem atfedilen bir mesele olmuştur.

Osmanlı'da nikâhların kontrol görevi kadı veya naibi, bazen de kadılığın kontrolü altındaki mahalle imamı gibi resmi görevlilerdeydi. Belirtilen kişilerden herhangi birinin nikâh esnasında hazır bulunmasındaki asıl amaç; nikâh şartlarının gerçekleşip gerçekleşmediğini kontrol etmek, nikâhların sahîh bir şekilde kıyılmasını sağlamak⁵ ve nikâh konusunda taraflar arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların çözümünü kolaylaştırmaktı. Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin, hâkimin bilgisi dışındaki nikahların sahîh olmayacağına dair fetvası⁶ ile XVI. yüzyıldan itibaren nikâhların kadı huzurunda kıyılması resmi bir hal almaya başladı. Nikâh bizzat kadı huzurunda kıyılmasa bile taraflar kadılardan, evlenmelerine engel bir mâni olup olmadığı hususunda "izinnâme" adı verilen resmi bir yazı alırdı. Bu yazı evlenecek tarafların ikamet ettiği mahalle ya da köyün imamına götürülerek nikâhın kıyılması sağlanırdı.⁷ Kadı bu iş için başında "münâkehat izinnâmesi" yazan bir belge düzenlerdi. İzinnamede evlenecek çiftlerin ikametlerindeki imama hitaben, tarafların isimlerini yazdıktan sonra evlenmelerine mâni bir

¹ Fahrettin Atar, "Nikâh", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 112.

² Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974). 26.

³ M. Akif Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1985), 85., Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 39.

⁴ Ahmet Onay, "Toplumsal Farklılaşma ve Türkiye'de İmam Nikâhı Meselesi", *Journal of Analytic Divinity*, 2 (2018) 96.

⁵ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 85.

⁶ Ertuğrul Düzdağ, *Kanunî Devri Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi Fetvaları*, (İstanbul Kapı Yayınları, 2012), 35.

⁷ Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinname ile Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (2006 Güz): 47; Mehmet Emin Üner, "Şer'iyye Sicillerine Göre Urfa'da Kadın ve Aile (XVII-XVIII. Yüzyıllar)", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2015), 27.

durumun olmadığı, veli ve tarafların rızalarının bulunduğu tespit edildikten sonra kıza verilecek mehrin belirlenip nikâhlarının kıyılması gerektiğini yazdı. Evlenecek taraflar nikâh esnasında hazır bulunmadığında, onları hukuki açıdan vekilleri temsil edilebilirdi. Nikâhı kıyan kimse, şahitlerin huzurunda kız ve erkeğin rızalarıyla evlendiklerine dair beyanlarını aldıktan sonra dua ederek nikâh merasimini tamamlardı.⁸ Diğer yandan devlet, evlenecek kimselerden akitleri için resm-i arûs adıyla bir vergi almaktaydı. Tahrir defterlerinde ve kanunnamelerde arûsâne, arûsiyye ve resm-i gerdek isimleri ile de kaydedilen bu vergi, Tanzimat döneminde kaldırılarak yerine" izinnâme harcı "konuldu.⁹

Osmanlı Devleti'nde nikâhların ne oranda mahkemede bizzat kadı huzurunda veya kadı izni alındıktan sonra mahalle imamları tarafından kıyılarak resmîyet kazandığı hakkında kesin bir rakam vermek güçtür. Daha önce belirtildiği gibi gerekli şartlar sağlandıktan sonra nikâhların kadı izni olmadan kıyılmasında dinen bir sakınca yoktur. Bu sebeple kadı izni olmadan da imamların ya da hocaların nikâh şartlarını kontrol ederek nikâh kıyması sık karşılaşılan bir durumdu. Ancak nikâha dair davaların sıkça kadı mahkemelerine taşınması devleti bu hususta birtakım esaslı tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu kapsamda devlet, kadılık veya mahalle imamı izni olmadan nikâh kıyılmasının önüne geçmek için bu tür nikâhların caiz olmadığına dair fetvaların yanı sıra nikâhla ilgili bir anlaşmazlık yaşanması halinde tarafların mahkemede dinlenmeyeceğini de kararlaştırmıştır. Böylece taraflar, nikâhlarını ispatlamanın kolaylığı açısından nikâhlarını kadı huzurunda ya da kadı izni ile mahalle imamı önünde kıymak durumundaydı.¹⁰ Ancak 19. yüzyılda Urfa civarında da görüldüğü üzere bazı zamanlarda izinnâme hüccetlerine veya mahalle imamına para vermek istemeyen kimseler, kadı veya mahalle imamının haberi olmaksızın nikâh kıymak için hocalara müracaat ederek evlilikleri için gerekli olan akit şartını yerine getirmekteydi.¹¹

Rumkale kazasında evlenmek için kadılığa müracaat edenler Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi izinnâme alırken aynı zamanda belli bir harç ödemekteydiler. 1863 yılında yapılan düzenleme ile evlilik akitlerinde bakire kızlar için 10 kuruş, seyyibe denilen dul kadınlar için 5 kuruş harç alınması kararlaştırılmıştır. Resmi görevlilerin bunun dışında herhangi bir ücret alması ise kesin bir dille yasaklanmıştır.¹² Ancak incelediğimiz Rumkale bölgesine ait izinnâmelerde, izinnâme harcı ya da başka bir adla herhangi bir harç miktarı zikredilmemiştir. Dolayısıyla devlet tarafından nikâh akitleri için tahsil edilen harç miktarlarının, izinnâme suretlerine yazılmadan alındığı anlaşılmaktadır.

⁸ Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh", 50.

⁹ Halil Sahillioğlu, "Arus Resmî", DİA, C.3: 423.

¹⁰ Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, 92-94.

¹¹ Yasin Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, (İstanbul: Hiperyayın, 2019), s. 73.

¹² Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 72

Çalışma konusunu teşkil eden nikâh izinâmelerinin hangi bölgeleri kapsadığını belirleme açısından Rumkale kazasının tarihi coğrafyasına kısaca değinmekte yarar vardır. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına katılan Rumkale, idari bakımdan kaza statüsünde kabul edildi.¹³ Osmanlı Devleti, Rumkale'yi ele geçirdikten hemen sonra Birecik üzerinden Halep Eyaleti'ne bağladıysa da bilahare Urfa üzerinden Rakka Eyaleti'ne dahil etti.¹⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise Urfa Sancağının bir kazası olarak Halep Eyaletine bağlıydı. Fırat Nehri'nin ikiye ayırdığı kazanın doğusunda Urfa, batısında Antep ve Pazarcık, kuzeyinde Besni, güney kısmında ise Birecik kazaları bulunmaktaydı. Ank (Yeşilözen), Merzuman ve Araban nahiyelerinden oluşan kazanın köy yerleşimlerinde Türkmen aşiretleri ile Kürt aşiretlerine mensup insanlar sakındı.¹⁵ Daha önce Rumkale'de bulunan kaza merkezi bir takım isyan ve taşkınlıklar sebebiyle XIX. yüzyılın ortalarından önce Halfeti kasabasına nakledildi ancak kaza ismi Rumkale kalmaya devam etti. Osmanlı döneminde boyunca Rumkale olan kaza adı 1921'de TBMM tarafından değiştirilerek Halfeti yapıldı.¹⁶

Rumkale kazası genel olarak Müslüman iken yalnızca Cibin (Saylakkaya), Bileşor (Savaşan) ve Ehneş (Gümüşgün) köylerinde Müslümanların yanı sıra Ermeni aileler de bulunmaktaydı.¹⁷ Ancak incelenen kayıtlar arasında kaza Ermenilerinin nikâhları hakkında herhangi bir izinâme hüccetine rastlanılmamıştır. Oysa 1881 tarihli Sicil-i Nüfus Nizamnamesinde gayrimüslim nikâhlarının da ruhani reislerden alınacak izinâmeler üzerine kıyılması ve nikâhı kıyan görevlinin durumu en geç sekiz gün içinde sicil-i nüfus memuruna bildirmesi kararlaştırılmıştır.¹⁸ Bu itibarla kazadaki gayrimüslim nikâhlarının yalnızca kiliseler bünyesinde din adamları tarafından kıyıldığını, gayrimüslimlerin nikâh akitlerini ya da izinâmelerini kadılık huzuruna taşıma ihtiyacı hissetmeyerek kendi dini otoritelerinin onayı ile yetindiklerini söylemek mümkündür.

2. Rumkale Nikâh İzinâmeleri

Çalışmada ele alınan nikâh kayıtlarına dair izinâmeler, 426 (2064) numaralı Birecik Şer'iyye Sicili defterinde yer almaktadır. Esasında arşivlerde Birecik kazası adına kaydedilen bu defter, diğer birkaç defter gibi Rumkale'de düzenlenip bu kazaya ait olmasına rağmen sehven

¹³ H. Basri Karadeniz, "XVI. Yüzyılda Rumkale", *Bellefen*, 62/234 (Ağustos 1998): 433; Mehmet Ali Türkmenoğlu-Abdolvahap Sağır, "Osmanlı Devleti'nin XIX-XX. Yüzyılda Rumkale (Halfeti) Kazasında Uyguladığı İskân Politikası: Sürgün", *Kaşgarlı Mahmud Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VII*, Ed. Yunus Emre Tansü, (Ankara: İksad Yayınevi, 2020), 764.

¹⁴ Ahmet Kütük, "Tarihte Rumkale Merkez Yerleşimi", *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*, Ed. Yasin Taş, (Konya: Çizgi Yayınları, 2022) 191.

¹⁵ Yasin Taş, "Rumkale Kazası Zaviyeleri", *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 6/2 (2021): 122-123.

¹⁶ İbrahim Halil Tanık, "Cumhuriyet Döneminde Halfeti'de İdarî ve Siyasî Gelişmeler (1954-1999)", *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*, Ed. Yasin Taş, (Konya: Çizgi Yayınları, 2022) 356.

¹⁷ Cengiz Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salmelerinde Halep*, (Ankara: Orsam Yayınları, Ekim 2012), 139; Yasin Taş, "Tanzimat Döneminde Rumkale Kazasında Aşk, Töre ve İhtida Üçgeninde Bir Kız Kaçırma Hadisesi", *History Studies*, 13/3 (2021), 989.

¹⁸ Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinâme ile Nikâh", 48.

Birecik kazası adına kaydedilmiştir.¹⁹ Nitekim söz konusu defterlerde yer alan davalar ve hükümler Rumkale kazasına dair olup çeşitli hükümlerin üzerinde kaza naipliğinin mührü de mevcuttur. Ele alınan 426 numaralı sicil defterine bilahare arşiv tarafından 2064 defter numarası da verilmiş olup 12 Nisan 1884 ile 9 Ocak 1910 yılları arasını kapsamaktadır. Ancak defterdeki nikâh izinâmeleri 18 Kasım 1886 günü başlayıp 14 Şubat 1894'te son bulmaktadır. Sicil defteri belli bir konuya hasredilmemiş olup içerik itibariyle çok sayıda tereke kaydıyla beraber vekil ve vasi tayinlerini, miras davalarını, borç-alacak anlaşmazlıklarını barındırmaktadır. Bu defteri Rumkale'nin diğer sicil defterlerinden farklı kılan özelliklerden biri ve çalışmanın bu defterle sınırlı tutulmasının temel nedeni, evlilik talebiyle kadılığa müracaat edenlere verilen nikâh izinâmelerinin de buraya kaydedilmiş olmasıdır. İzinâmeler defterin herhangi bir bölümünde toplu ve belirli bir düzen içinde kaydedilmemiş, diğer hükümlerle ile bir arada farklı sayfa aralıklarında, kronolojik sıraya uygun şekilde kayda geçirilmiştir. Dolayısıyla defterin evlilikler için düzenlenen hususi bir nikâh defteri olmadığını belirtmekte fayda vardır. Diğer yandan sicil defterinin kapsadığı tarih aralığı göz önüne alındığında, izinâmelerin sadece belli bir döneme ait olması, kadılığın izinâmeleri sicile kaydetme işlemini sadece bu dönemle sınırlı tuttuğu anlamına gelmektedir. Esasında hem Rumkale'nin diğer sicil defterlerinde ve hatta Urfa kaza merkezine ait sicillerde benzer izinâme örnekleri hiç bulunmaması, kadılıkların nikâh izinâmelerini sicile kaydetmeyi zorunluluk olarak görmedikleri şeklinde değerlendirilebilir.

Tespit edilen izinâmelerin yazımı "... *karyesi imâmı efendi ba'de's-selâm inhâ olunur ki...*" şeklindeki ifade ile köy imamına hitap şeklinde başlamaktadır. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere kayıtlar, gerçekleşen nikâh akitleri olmayıp kadı veya naibi tarafından evlenecek kızın yahut erkeğin yaşadığı köy ya da mahallenin imamına, nikâh merasiminden bir müddet önce gönderilen birer izinâmedir. Dolayısıyla izinâmelerden sonra nadir de olsa çeşitli sebeplerle bazı nikâhların akdedilmemiş olması mümkündür. Kadılığa yapılan müracaat ile alınan bu izinâmelerin sadece erkeğin yaşadığı bölgenin imamına hitaben yazılmadığını belirtmek gerekir. Nitekim çok sayıdaki izinâmede kadılığın muhatabı, kızın yaşadığı yerin imamıdır. Evlenecek kızın mensup olduğu köyün imamına hitap edilen kayıtlarda "*karyeniz/kasabanız sakinlerinden*" ifadesi kullanılmıştır. Erkeğin yaşadığı yer, kızın yaşadığı yer ile aynı ise bilâhare yine "*karyeniz/kasabanız sakinlerinden*" veya "*karye-i mezkûre*" ifadesine yer verilmiştir. Ancak her ikisi farklı yerleşim yerlerinden ise erkeğin yaşadığı mahalle veya köy ismi genellikle belirtilmiştir. Fakat birtakım kayıtlarda erkeğin yaşadığı yer kayda geçirilmemiş olup bu kayıtlarda evlenecek çiftlerin aynı köy veya kasabadan olduğu tahmin edilmektedir. Mesela 9 Şubat 1889 tarihinde Derviş kızı Zeynep ile Ali oğlu Salih'in nikâhı için Ayran Köyü imamına hitaben yazılan belgede

¹⁹ Taş, "Rumkale Kazası Zaviyeleri", 120.

Zeynep'in köyden olduğu belirtilmişken Salih için herhangi bir yerleşim yeri zikredilmemesi onun da Ayran Köyü sakinlerinden olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.²⁰

İzinname kayıtlarında evlenecek kızın yaşadığı yeri müteakiben, adı ve baba adı yazılmış, kızın bakire ya da dul olduğu ifade edilerek medeni durumu ortaya konulmuştur. Belgelerde "nâm bâkirenin" veya "nâm bîkr-i bâliğa" ifadesi kullanılarak kızın bekaret/iilk evliliğiyle beraber bazen buluş yaşına eriştiği de vurgulanmıştır. Boşanmış veya eşini kaybetmiş olan dul kadınlar ise "seyyibe" ifadesi ile tanımlanmıştır. İzinnameelerde evlenecek kız/kadın hakkında bilgi verildikten sonra aynı şekilde evlenecek erkeğin yaşadığı yer, adı ve baba adı yazılmıştır. Erkeklerde medeni durum belirtilmemiş ancak askerlik engelinin mevcut olmadığı "dâhil-i silk-i askeride bulunmadığı" ifadesi ile kayıt altına alınmıştır. Burada dikkat çeken husus evlenecek erkeğin asker veya asker yükümlüsü olup olmadığının belirlenmesidir. Kayıtların devamında evlenecek kızlar için mehir belirlenmesi ve hem evlenecek kimselerin hem de velilerinin izni ve rızaları doğrultusunda nikâhın şahitler huzurunda kıyılması gerektiği ifade edilmiştir. Fakat hiçbir izinnâmede belirlenen mehir miktarı ya da tarafların birbirlerine verdikleri hediye kabilindeki eşyalar yazılmamıştır. Belgelerin dili ve yazımı konusuna misal olmak üzere Tisa Köyü'nden İsmail oğlu Salih ile Göklü Köyü'nden Hacı Kürdo Ağa'nın kızı Havva'nın nikâh izinnâmesine yer vermekte fayda vardır.

"Tis'a karyesi imâmı efendi ba'de's-selâm inhâ olunur ki;

Göklü karyesi sakinlerinden Havva bint Hacı Kürdo Ağa nâm bîkr-i bâliğanın mâni'-i şer'isi ve nizâmîsi olmadığı gibi tâlibi bulunan Tis'a karyesi ahalisinden Salih bin İsmail Efendi dahi dâhil-i silk-i askeri olmadığı anlaşılma ile izn-i velî ve tarafeyn rızâlarıyla tesmiye-i mihr edip inde's-şuhûd akd-ı nikâh eylesiniz ve's-selâm. Fî 20 Teşrin-i sani sene 1302 (2 Aralık 1886)

Nâib-i kazâ-i Rumkale.²¹

3. Nikâh İzinnamelerine Göre Evlilikler

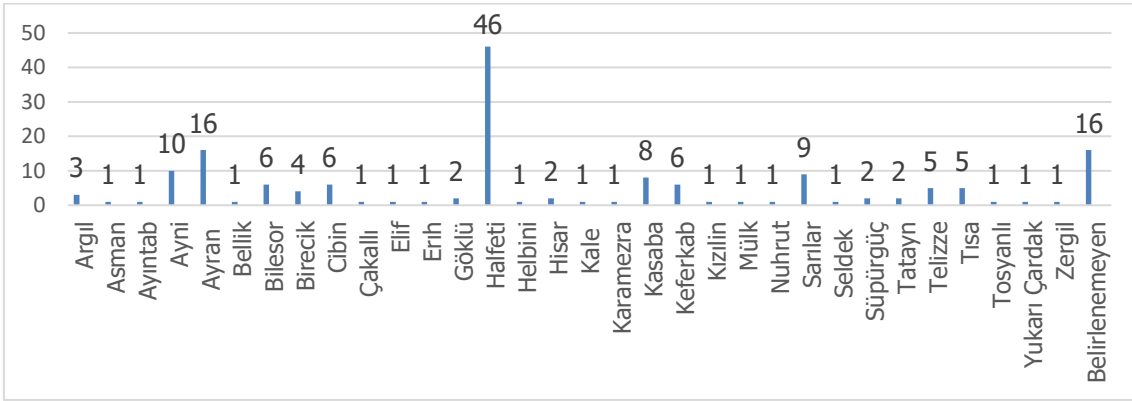
Rumkale kadılığı tarafından 1886-1894 yılları arasındaki 8 yıllık süre zarfında hazırlanan 166 adet nikâh izinnâmesi kadı siciline kayıtlıdır. İzinname, gönderildikleri mahalle veya yerleşim yerlerine göre tasnif edilmiş olup bu çalışmanın sonunda ek halinde yer almaktadır. Ancak 16 kayıta yerleşim yerinin adı, defterdeki yıpranma veya çekimlerden dolayı tespit edilememiştir. Geriye kalan 150 izinnâmeden 46 (%30)'sı kaza merkezi olan Halfeti kasabasına, 104 (%69)'ü ise köy yerleşimlerine aittir. Nikâhların %69 oranında kaza merkezi dışındaki yerleşim yerlerine ait olması köylerden izinname alma konusuna rağbet gösterildiğinin tespiti

²⁰ "Ayran karyesi imâmı efendi; Ba'de's-selâm inhâ olunur ki karyeniz sâkinlerinden Zeynep bint Derviş nâm bâkirenin mâni'-i şer'iyesi yok ise işbu tâlibi olan Salih bin Ali nâm kimesneye velîsi izni ve tarafeyn rızâları ve mehr-i müeccel ve mu'accel nizâmîyesi tesmiyesiyle inde's-şuhûd akd-ı nikâh eylesiniz". Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meşihat Sicil Defterleri (MŞH.ŞSC.d.), defter No: 2064, sayfa 149, belge 188. Sonraki dipnotlarda aynı kaynaktan yapılan alıntılar BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 149/188 şeklinde kısaltılarak verilmektedir.

²¹ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 135/149.

açısından kayda değer bir husustur. Halfeti kasabası dışındaki kayıtların önemli bir kısmı aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere Ayrar, Aynı, Sarılar, Keferkab ve eski Rumkale'nin devamı olan Kasaba köylerine aittir. Bu kayıtların yanı sıra Ayıntap ve Birecikli olup Rumkale kazasından evlenenlere de rastlanılmaktadır. Halfeti veya köylerinden, Urfa merkezine veya Suruç kazasına kız alıp verildiği ise tespit edilememiştir.

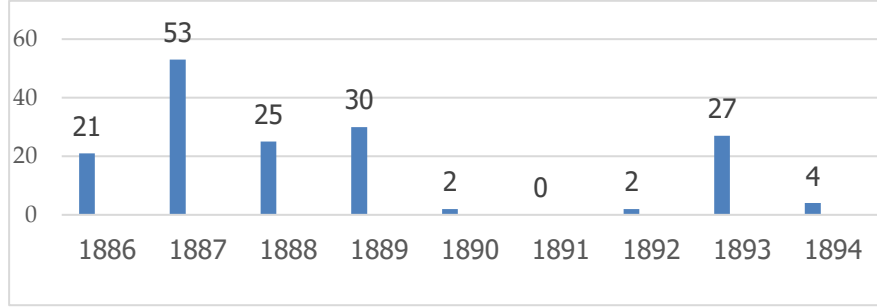
Tablo 1: Erkeklerle göre Yerleşim Yerleri ve İzinname Sayıları

Yukarıda verilen tablo, XIX. yüzyıl sonlarında Rumkale kazasına bağlı olan köy sayısı ile bir arada değerlendirildiğinde çok sayıda köyden kadılığa izinnâme için başvuru yapılmadığı anlaşılmaktadır. Kaza merkezi olan Halfeti dışından izinnâmelere müracaat edenlerin büyük bir kısmı yine Halfeti'ye yakın köylere mensuptur. Kaza merkezinden uzaklaştıkça izinnâme sayılarının da aynı şekilde düştüğü ve uzak köyler için hiç izinnâme düzenlenmediği dikkat çekmektedir.

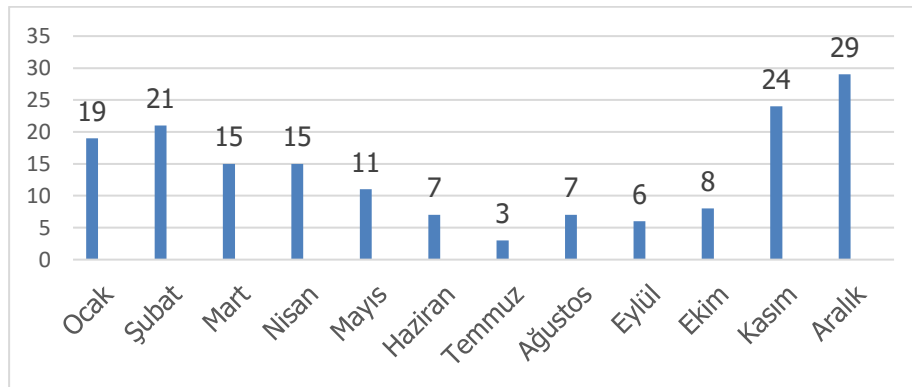
Sicil defterinde tespit edilen 166 adet nikâh izinnâmesi 1886 ile 1894 yılları arasında kapsamaktadır. Yıllara göre izinnâme verilen nikâh akdi sayısı büyük değişimler göstermektedir. 1886 yılında 21, 1887 yılında 53, 1888 yılında 25, 1889 yılında 30 ve 1890 yılında 2 nikâh izni kayıtlara yansımıştır. Sicil defterinde 1891 yılında nikâh akdine tesadüf edilememiştir. 1892 yılında sadece 2 nikâh kıyılırken, 1893 yılında 27 nikâh akdi tespit edilmiştir. 1894 yılında ise kayıtların bittiği 14 Şubat'a kadar 4 nikâh akdi kayda geçirilmiştir. Tablo 2'de görüldüğü üzere en fazla nikâh ise 1887 yılına aittir.

Tablo 2: Yıllara göre Nikâh Akitleri

Nikâh izinâmelerinin, düğün ve nikâh merasiminden kısa zaman önce hazırlandığı kabul edilmektedir. Bu itibarla belgelerin düzenlenme tarihi, bölgedeki evliliklerin hangi aylara ve mevsimlere yoğunlaştığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Nikâhların aylara göre tasnif edildiği tablo 3'teki grafik incelendiğinde; en az nikâh izinâmesinin kaydedildiği ay temmuzdur. Bunu müteakiben 6 nikâh ile Eylül, 7'ser nikâh ile Haziran ve Ağustos ayları, 8 nikâh ile Ekim, 11 nikâh ile Mayıs, 15'ser nikâh ile Mart ve Nisan ayları, 19 nikâh ile Ocak, 21 nikâh ile Şubat, 24 nikâh ile Kasım ve 29 nikâh ile Aralık ayları gelmektedir. Bu rakamlara göre en fazla nikâh nizâmnamesi kış, ilkbahar ve sonbahar dönemlerinde gerçekleşmiştir. Ancak mevsimler arasında da en fazla nikâh kış mevsimindedir. Tablodaki veriler dikkatle incelendiğinde sonbahar ortalarından itibaren artış gösteren düğünlerin ilkbahar ortalarına kadar devam ettiği görülmektedir. Rumkale bölgesinde yaz mevsiminde havaların sıcak olmasının yanı sıra tarımsal faaliyetler ile bu mevsimde uğraşıldığı bilinmektedir. Bağ-bağçe işlerinin yazın artması ayrıca düğüne gelecek kişi sayısının da dikkate alınması, evliliklerin daha çok kış mevsiminde yapılmasına sebep olmuştur denilebilir.

Tablo 3: Aylara göre Nikâh Akitleri

Sicil defterinde yer alan 166 adet izinâme kaydından 145 (% 87,4) tanesi bîkr-i baliğa olarak tanımlanan dolayısıyla ilk kez evlendiği anlaşılan genç kızlara aittir. Geri kalan 21 (%12,6) izinâme ise belgelerde "seyyibe" olarak nitelendirilen dul kadınlar için düzenlenmiştir. Dolayısıyla kadılığa gelen izin taleplerinden yaklaşık 1/8'i daha önce evlenip boşanan ya da eşini

kaybetmiş olan kadınlara aittir. Tekrar evlenen kadınların yerleşim yerlerine göre durumu homojen bir dağılım göstermektedir. Bu evliliklerden 6 tanesi Halfeti'de ikamet eden kadınlara ait iken 3'ü Aynı Köyü'ne aittir. Diğer köylerde dul kadınların evlilik sayısı bir ya da iki adet ile sınırlıdır. Dul kadınlar yeni evliliklerini, çoğunlukla yaşadıkları yerleşimlerden kişiler ile gerçekleştirmişlerdir.

Rumkale'nin içinde bulunduğu Güney Doğu Anadolu bölgesinde zaman zaman "*Nikâh-ı Şigâr*" da denilen "*Berdel*" evliliklere rastlanmaktadır. Evlenen kadının mehrinden babası veya kocasının faydalandığı bu tür evlilikler, genel olarak iki erkeğin velayetindeki kadınları, mehirsiz olarak birbirleriyle değiş tokuş etmesidir.²² Tespit edilen izinâmeler dikkatli şekilde incelendiğinde bazı evliliklerin berdel evlilikler olduğu anlaşılmaktadır. Mesela 1 Şubat 1888 tarihinde Ayran Köyü için verilen iki farklı izinâmeye göre Abdulkadir adlı kişi, oğlu Ali'ye Mehmed'in kızı Ayşe'yi alıp kızı Saliha'yı da Mehmed'in oğlu Yusuf'a vermiştir.²³ Benzer bir evliliğe bir yıl sonra Halfeti merkezinde de rastlanılmaktadır. Burada da Ali Rışvan, kızı Hatice'yi Oso (Osman) oğlu İbrahim'e verip, oğluna da Oso'nun kızı Güley'i almıştır.²⁴ Bu durum XIX. yüzyıl sonlarında bölgede berdel evliliklerin çok fazla yaşanmadığını ama resmî belgelere yansiyacak kadar görünür olduğuna işaret etmektedir.

İzinâmelere konu olan damat ve gelinin hangi yerleşim yerlerine mensup oldukları, köyler arasında evlilikler üzerinden kurulan akrabalık bağlarının ve sosyo-kültürel ilişkilerin tespiti bakımından incelenmesi gereken bir diğer husustur. XIX. yüzyılda Rumkale bölgesindeki köyiçi/köydişi evlenme durumunu gösteren bu kayıtlar, aynı zamanda köyler arasındaki akrabalık bağlarının tesisine de ışık tutmaktadır. Yerleşim yeri tespit edilen 150 izinâmeye göre 106 (%70) nikâh akdi aynı yerleşim yerlerinde ikamet eden kişiler arasında gerçekleşmiştir. Geriye kalan 44 (%30) izinâmeye ise kız ve erkeğin farklı yerleşimlere mensup olduğu anlaşılmaktadır. Bu oran göz önüne alındığında kapalı bir toplum özelliği gösteren Rumkale bölgesinde aynı yerleşim yerlerinden evlenilmesi son derece normal bir durumdur. İzinâmelerde gelin ve damadın yakınlık derecesi zikredilmediğinden akrabalık bağları bilinmemektedir. Ancak bölgede halen yaygın görülen akraba evliliğinin bu dönemde de yaygın olması hasebiyle söz konusu oranlara büyük etkisi bulunmalıdır. Bir başka ifadeyle köyiçi evliliklerin önemli bir kısmını akraba evliliklerinin oluşturduğu tahmin edilmektedir. Geriye kalan %30 oranındaki evlilik farklı köy ve yerleşimlerle yapılmış olup, köy sakinlerinin çevre yerleşimlerle kurduğu akrabalık bağlarının düzeyini göstermektedir.

²² Hasan Güleç, "Şigâr", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010) 39:142., Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 36.

²³ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 149/185-186.

²⁴ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 260/409-410

Rumkale kazası dışından yapılan evliliklerde Ayıntap ile ilgili bir kayıt mevcut olup İvaz'ın oğlu Şeyhli ile Halfeti'den Ömer'in dul kızı Adile arasındaki nikâha dairdir.²⁵ Bu aynı zamanda Halfeti'den en uzak mesafeye yapılan evliliğdir. Besni kazasının Kızılın Köyü'nden Ali Kâhya, köylerinin karşısında Fırat'ın Urfa tarafında yer alan Nehrisaid Köyü'nden Ömer Ağa'nın kızı Besey ile evlenmiştir.²⁶ Kaza dışından en çok evlilik Birecik ile yapılmıştır. Birecik merkezinde ikamet edip bölgeden kız isteyen 4 aile mevcuttur. Bu kızlardan ikisi Keferkab, biri Tis'a biri de Halfeti'dendir. Halfeti'den Arap Said'in oğlu Abdullah da Birecik'ten Ahmed'in kızı Emine ile evlenmiştir.²⁷

Bölgede Fırat Nehri'nin her iki tarafındaki köylüler arasında gerçekleşmiş nikâh akitleri görülmektedir. Tespit edilen 150 nikâh izinnâmesinden 32 (%21)'si günümüzde Fırat'ın Gaziantep tarafında kalan yerleşimlere aittir. Söz konusu izinnâmelerden 9 (%28)'unda evlenen gençlerin nehrin farklı taraflarından olduğu tespit edilmiştir. Bu durum Halfeti bölgesinde Fırat Nehri'nin karşı yakasındaki yerleşim birimlerinin birbirleriyle akrabalık bağları kuracak düzeyde etkileşim halinde olduğunu göstermektedir.

Kayıtlarda en fazla izinnâme Rumkale kazasının merkezi olan Halfeti kasabası sakinleri için düzenlenmiştir. Buraya ait 46 izinnâmeden anlaşıldığına göre söz konusu kişilerden 35 (%76)'i yine Halfeti içinden evlenmiştir. Farklı köylerden ve mahallede evlenen kişi sayısı ise 11 (%23) olarak tespit edilmiştir. Halfeti dışından yapılan evlilikler genellikle Halfeti'ye yakın çevre köylerden gerçekleşmiştir. Nitekim sayıca en fazla olanı Eski Halfeti'nin yanı başındaki Keferkab (Çekem) ile Bilesur (Savaşan) köyleridir. Dolayısıyla izinnâme kayıtlarından anlaşıldığı üzere Halfeti'de yapılan evliliklerin büyük çoğunluğu yine Halfeti ve yakın çevresinden gerçekleşmiştir.

Tespit edilen izinnâme kayıtlarında köyler arası evlilikler incelenmiştir. Buna göre; Halfeti'nin kuzeydoğu yönünde bulunan Argıl Köyü genellikle kendi köylerinden kız istemiş, sadece Kelami oğlu Osman, Ank (Yeşil ören) Köyü'nden Hüso kızı Emine ile evlenmiştir.²⁸ Bu durum köyün de zaman zaman dışarıdan evlilikler yaptığına işaret etmektedir. Argıl Köyü'nden başka bir köye kız verildiği ise tespit edilmemiştir. Halfeti'nin Urfa tarafında Fırat Nehri kıyısında kalan Ayni (Gözeli) Köyü sakinlerinin, tespit edilen izinnâmelerde genellikle köy içerisinden evlendikleri yalnızca Müslüm'ün Cibin (Saylakkaya) Köyü'nden Bedir kızı Hatun ile evlendiği²⁹ ve köyden Fırat Nehri karşısında bulunan Hisar Köyü'ne kız verildiği tespit edilmiştir. Ayrar Köyü'ndeki bütün erkeklerin Ayrar Köyü'nden evlendiği yani başka yerden kız almadıkları buna mukabil Halfeti'den İsa oğlu Mahmut ile Tatayn Köyü'nden Emin Kâhya oğlu Mehmed'in Ayrar Köyü'nden kız istedikleri görülmektedir. Halfeti'nin hemen kuzeyinde yer alan Seldek Köyü'ne ait

²⁵ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 251/399.

²⁶ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 134/142.

²⁷ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 179/263.

²⁸ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 140/169.

²⁹ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 186/285.

bir adet izinâme kayıtlara yansımıştır. Söz konusu kayıta Hüseyin b. Müslüm, Seldek'in kuzeydoğusunda yer alan Büyük Göklü'den Vakkas kızı İslim ile evlenmiştir.³⁰

Halfeti'ye birkaç kilometre mesafedeki Bilesur (Savaşan) Köyü'nde genel olarak kendi köyleri dışından evlilikler yapılmıştır. Bilesurlular çoğunlukla Halfeti ile Keferkab (Çekem) köylerinden kız almayı tercih etmişlerdir. Bu köyden sadece Molla Mehmed aynı köyden Süleyman'ın dul kızı İslim ile evlenmiştir.³¹ Yapılan diğer evlilikler de yakın mesafede bulunan köylerden, Sipsandık (Gürlüce) ve Ömerli köyleri ile yapılmıştır. Cibin Köyü incelendiğine yapılan evliliklerin neredeyse tamamının köy içinden yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak Mehmed b. Hamo, Fırat Nehri'nin Araban tarafında bulunan Kahtın (Erenköy) Köyü'nden Hüseyin kızı Elif ile evlenmiştir.³² Halfeti'nin kuzey yönünde bulunan Çakallı Köyü kendi köylerinden evlilik yapmaya rağbet göstermiştir. Fırat'ın iki ayrı yakasında bulunan Elif ve Erih (Ortayol) köyleri Türkmen köyleri olup genellikle kendi köylerinden evlendikleri dikkat çekmektedir. Konum olarak Halfeti'nin kuzeyinde yer alan ve günümüzde kasaba olan Göklü ise hem Göklü'den hem de Halfeti'den evlilikler yapılmıştır. Helbini (Sütveren) ve Nuhut (Gürkuyu) köylerine ait izinâmelerde evlilikler köy içinden gerçekleşmiştir.

Fırat Nehri'nin Araban tarafında yer alan Sarılar Köyü'nün büyük çoğunluğu yine Sarılar Köyü'nde ikamet eden kişiler ile evlilik gerçekleştirmiştir. Bu köyden sadece Halo b. Halo Sarılar Köyü'nün batısında yer alan Yarımca Köyü'nden Ali kızı Ayşe ile evlenmiştir.³³ Aynı bölgedeki Süpürgüç (Akbadak) Köyü'nde izinâmelerde hem kendi köylerinden hem de dışarı köylerden evlilikler yapılmıştır. Dışarı köylerden yapılan evlilikler yakın köylerdendir. Hisar Köyü'nde ise aynı köyden evlilikler olduğu gibi farklı köylerden evlilikler de gerçekleşmiştir. Örneğin Müslüm b. Karaoğlan kendi köylerinden Cuma kızı Güley ile evlenirken³⁴ Seyyid b. Derviş Fırat nehrinin Urfa tarafında bulunan Aynı (Gözeli) Köyü'nden Ahmet kızı Sultan ile evlenmiştir.³⁵ Fırat'ın Araban tarafında kalan Kale Köyü'ne ait bir izinâmede Ahmed b. Hadro yine bu taraftaki Kasaba Köyü'nden Ali kızı İslim ile evlenmiştir.³⁶ Eski Rumkale yerleşiminin devamı mahiyetindeki Kasaba Köyü'nde yapılan evlilikler ise genel olarak yine Kasaba Köyü'nden kişiler ile gerçekleşmiştir. Yalnızca Şeyh Müslüm b. Mehmed Halfeti'nin kuzeydoğusunda ve Fırat Nehri kıyısına yakın olan Tosyanlı Köyü'nden Mahmud kızı Fatma ile evlenmiştir.³⁷

Halfeti'nin güneybatı tarafında kalan Tatayn (Bulaklı) Köyü'nde evlilikler genel olarak köy içinden yapılmış, zaman zaman komşu köy olan Ayran'dan kız alınmıştır. Bu civarda Fırat Nehri kıyısında bulunan Tellizze (Kavaklıca) Köyü de benzer şekilde köyiçi evliliklere rağbet göstermiş,

³⁰ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 179/261.

³¹ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 169/238.

³² BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 141/172.

³³ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 180/268.

³⁴ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 136/155.

³⁵ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 137/159.

³⁶ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 140/168.

³⁷ BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, 164/225.

sadece Halfeti'nin kuzey yönünde bulunan Aram (Duraklı) köyünden kız istenmiştir. Halfeti'nin güneybatı yönünde yer alan Tıs'a (Fıstıközü) Köyü'nde ise hem köyiçi hem de çevre köylerden evlilikler yapıldığı tespit edilmiştir. Bu civardaki Yukarı Çardak ve Zergil köylerinde de evlilikler köy içerisinde gerçekleşmiştir.

Sonuç

1886-1894 yılları arasında tespit edilen nikâh izinâmeleri Rumkale kazasında yapılan evlilikler hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Ancak bu kayıtların kazaya bağlı bütün köyleri kapsamadığını dolayısıyla birçok köyün evlilikler için izinâmeye almadan nikâh kıydığını belirtmek gerekir. İzinâmelerin belli yıllara ait olması kadıların bu izinleri sürekli defterlere kaydetmediği veyahut nikâhlar için izinâmeye alınmasını bir şart olarak görmedikleri anlamına gelmektedir. Kadılık tarafından mahalle veya köy imamına hitaben yazılan izinâmelerde, veli izni ve evlilik için müracaat eden çiftlerin rızalarının aranması, nikâhlarının şahitler huzurunda kıyılması, kıza verilecek mihrin belirlenmesi gibi şer'î esaslara riayet edilmesi gerektiği belirtilmiştir. İzinâmeler incelendiğinde evliliklerin %70 oranından aynı yerleşim yerinden çiftler arasında gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Belgelerde çiftler arasındaki yakınlık düzeyi zikredilmediğinden akraba evlilikleri hususunda bir oran vermek güçtür. Ancak aynı yerleşim yeri içindeki evliliklerin yaygın olmasında akraba evliliklerinin rolü olduğu tahmin edilmektedir. Geri kalan evlilikler ise yakın köylerden yapılmış, köyler arasındaki mesafe arttıkça evliliklerin sayısında belirgin bir düşüş gözlemlenmiştir. Dolayısıyla köydışı akrabalık bağlarının daha ziyade yakın köyler ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. İzinâmelerin yaklaşık olarak %12'si daha önce en az bir evlilik yapmış olan dul kadınlara aittir. Bu durum boşanmış ya da eşini kaybetmiş kadınlardan ne kadarının tekrar evliliğe rağbet gösterdiği hususunu tespiti imkân vermese de bölgede kıyılan nikâhlarda dul kadınların oranını tespit açısından önem taşımaktadır. Bazı köylerin Fırat Nehri'nin karşı tarafındaki köylerden kız aldıklarına rastlanması, iki yakadaki köyler arasında sınırlı düzeyde bir etkileşim bulunduğunu göstermektedir. İzinname tarihleri nazarı itibara alındığında ise iklim koşulları ve tarımsal faaliyetlerin etkisiyle düğünler için genellikle kış mevsiminin tercih edildiği dikkat çekmektedir. Bölgede yaşayan Ermenilere ait herhangi bir nikah izinnamesine rastlanmaması bölgedeki gayrimüslimlerin, nikahlarını sadece kilisedeki din adamları huzurunda kıydıklarını dolayısıyla bu meseleyi kadılığa getirmeyip kendi dini mercilerinin onayı ile yetindiklerine işaret etmektedir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Yazarların çalışmadaki katkı oranları şu şekildedir: 1. Yazar: %60, 2. Yazar: %40.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	<p>* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p> <p>* Bu makale; herhangi bir lisans üstü çalışmadan üretilmemiştir.</p> <p>* Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	The contribution rates of the authors in the study are as follows: 1st Author: 60%, 2nd Author: 40%.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	<p>* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography.</p> <p>* This article is not derived from any postgraduate study.</p> <p>* This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.</p>
Plagiarism Checks	Done - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

- Atar, Fahrettin. "Nikâh". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 33:112-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aydın, M. Akif. *İslam Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1985.
- Cin, Halil. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meşihat Sicil Defterleri (MŞH.ŞSC.d.), Defter no: 2064.
- Düzdağ, Ertuğrul. *Kanunî Devri Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Ekinci, Ekrem Buğra. "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2 (2006 Güz): 41-60.
- Eroğlu, Cengiz - Babuçoğlu, Murat - Köçer, Mehmet. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*. Ankara: Orsam Yayınları, 2012.
- Güleç, Hasan. "Şigâr". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 2010, 39:142.
- Karadeniz, H. Basri. "XVI. Yüzyılda Rumkale". *Belleter*. 62/234 (Ağustos 1998), 425-456.
- Kütük, Ahmet. "Tarihte Rumkale Merkez Yerleşimi". *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*. Ed. Yasin Taş. Konya: Çizgi Yayınları. 2022, 183-211.
- Onay, Ahmet. "Toplumsal Farklılaşma ve Türkiye'de İmam Nikâhı Meselesi". *Journal of Analytic Divinity*. 2 (2018): 91-104.
- Sahillioğlu, Halil. "Arus Resmi". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 3: 422-423. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tanık, İbrahim Halil. "Cumhuriyet Döneminde Halfeti'de İdarî ve Siyasî Gelişmeler (1954-1999)". *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*. Ed. Yasin Taş. Konya: Çizgi Yayınları. 2022, 355-394.
- Taş, Yasin. *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*. İstanbul: Hiper Yayın, 2019.
- Taş, Yasin. "Rumkale Kazası Zaviyeleri". *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*. 6/2 (2021), 118-31.
- Taş, Yasin. "Tanzimat Döneminde Rumkale Kazası'nda Aşk, Töre ve İhtida Üçgeninde Bir Kız Kaçırma Hadisesi". *History Studies*. 13/3 (2021), 987-1007.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali – Sağır, Abdulvahap. "Osmanlı Devleti'nin XIX-XX. Yüzyılda Rumkale (Halfeti) Kazasında Uyguladığı İskân Politikası: Sürgün". *Kaşgarlı Mahmud Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VII*. Ed. Yunus Emre Tansü. Ankara: İksad Yayınevi. 2020, 758-787.
- Üner, Mehmet Emin. "Şeriyeye Sicillerine Göre Urfa'da Kadın ve Aile (XVII-XVIII. Yüzyıllar)". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 34 (2015), 22-48.

Ek 1: 1886-1894 yılları Arası Rumkale Nikâh İzinâmeleri³⁸

	Evlenen Erkek		Evlenen Kız		İzinname Tarihi
	Köyü	Adı	Köyü	Adı	
1.	Argıl	Osman b. Kelami	Ank	Emine bt. Hüso	01.02.1889
2.	Argıl	Ömer b. Mehmed Ali	Argıl	Elif bt. İbrahim	24.01.1888
3.	Argıl	Şeyh M. b. Hüseyin	Argıl	Döne bt. Ali	10.04.1888
4.	Asman	(...)	Süprügüç	Hani bt. Hasan Kara	27.02.1888
5.	Ayıntap	Şeyhli b. İvaz	Halfeti	Adile bt. Ömer	12.05.1889
6.	Ayni	Ali b. Abuzer	Ayni	Meryem bt. Ahmed	12.12.1886
7.	Ayni	Sübhan b. Şahin	Ayni	Meryem bt. Şeyh Müslüm	17.12.1886
8.	Ayni	Müslüm b. Ahmed	Ayni	Emine bt. Şeyho	23.12.1886
9.	Ayni	Vakkas b. İbo	Ayni	Meryem bt. Seyid	26.02.1888
10.	Ayni	İbrahim b. Oso	Ayni	Fatma bt. Hızır	13.02.1888
11.	Ayni	Ali b. Ahmed	Ayni	Güley bt. Müslüm Kâhya	30.04.1887
12.	Ayni	İsmail b. Halil İbrahim	Ayni	İslim bt. Vakkas	10.11.1887
13.	Ayni	Müslüm b. (...)	Cibin	Hatun bt. Bedir	12.12.1887
14.	Ayni	(...)	Ayni	Elif bt. Ali	09.01.1888
15.	Ayni	Ahmed b. Müslüm	Ayni	Hızır bt. Fatıma	30.08.1893
16.	Ayran	Müslüm	Ayran	Güley bt. Mehmed	05.12.1890
17.	Ayran	Mehmed b. Şeyh Mehmet	Ayran	Ayşe bt. Mehmed	05.12.1886
18.	Ayran	Birecikli Halil b. Ali	Ayran	Ümmü Gülsüm bt. Bekir	15.12.1886
19.	Ayran	Ali b. Abdulkadir	Ayran	Ayşe bt. Ahmed	01.02.1888
20.	Ayran	Yusuf b. Mehmet	Ayran	Saliha bt. Abdulkadir	01.02.1888
21.	Ayran	Mehmed b. Mami Hüseyin	Ayran	Zeynep bt. Salih	17.11.1887
22.	Ayran	Hasan b. Bekir	Ayran	Ayşe bt. Murad	17. 11.1887
23.	Ayran	Mehmed b. Mehmed	Ayran	Fatma bt. Mehmed	19. 03.1888
24.	Ayran	Sefer b. Ramazan	Ayran	Zeynep bt. Mehmed	29. 03.1888
25.	Ayran	Hasan b. Şeko	Ayran	Fatma bt. Hasan	29. 03.1888
26.	Ayran	M. Salih b. Molla Halil	Ayran	Hanife bt. Hasan	29.03.1888
27.	Ayran	Mehmed b. Ali	Ayran	Fadile bt. Mehmed	29. 03.1888
28.	Ayran	Mustafa b. Salih	Ayran	İslim bt. Hüseyin	12.01.1889
29.	Ayran	Bekir b. Hüseyin	Ayran	Hanım bt. Ramazan	11.03.1889
30.	Ayran	İsmail b. Hacı Salih	Ayran	İslim bt. Hüseyin	14.09.1889
31.	Ayran	Salih b. Ali	Ayran	Zeynep bt. Derviş	09.02.1889
32.	Behisni/Zırrar	Mustafa b. Süleyman	Bağluca	Emine bt. Ali	15.11.1893
33.	Behisni/Zırrar	Vakkas b. Süleyman	Ziyaret	Ayşe bt. Musa Bali	15.11.1893
34.	Bellik	Mustafa b. Abdullah	Bellik	Ayşe bt. Veli	11.03.1887
35.	Bilesur	Osman b. İsmail	Sipsandık	İslim bt. Cuma	17.12.1886
36.	Bilesur	Mustafa b. Mehmed	Halfeti	Ayşe bt. Mehmed	29.12.1886
37.	Bilesur	Mehmed b. Mehmed	Ömeri	Adile bt. Osman	29.12.1886
38.	Bilesur	Molla Mehmed b. Ali	Bilesur	İslim bt. Süleyman	13.07.1887
39.	Bilesur	Abeş b. Abdulkadir	Halfeti	Sultan bt. Mustafa	07.11.1893
40.	Bilesur	Ahmed b. Mehmed	Halfeti	Hatice bt. Bazo	07.11.1893

³⁸ Belge üzerindeki tahribattan dolayı okunamayan yerler (...) şeklinde gösterilmiştir.

41.	Birecik	Mehmed b. Molla Mehmed	Keferkab	Zeynep bt. Kerboş	14.01.1888
42.	Birecik	Mehmed b. Cımo	Keferkab	Ayşe bt. Tolanlı Mustafa	17.01.1888
43.	Birecik	(...)	Tı'sa	Emine bt. Yusuf	14.10.1888
44.	Birecik	Beşir Efendi b. Yüzbaşı Hasan Efendi	Halfeti	Aliye bt. Hacı Bekir Ağa	07.08.1893
45.	Cibin	Mehmed b. Hamo	Kahtın	Elif bt. Hüseyin	07.04. 1887
46.	Cibin	Murad b. Ali	Cibin	Melek bt. Halil	07.07. 1887
47.	Cibin	Mustafa b. Bedir	Cibin	Sultan bt. Müslüm	14.03. 1889
48.	Cibin	(...) b. İbrahim	Cibin	Güley bt. İbrahim	14.02. 1893
49.	Cibin	Abuzer b. Murad	Cibin	Hanım bt. Hacı Bekir	07.08. 1893
50.	Cibin	Müslüm b. Ahmed	Cibin	İslim bt. Müslüm	24.12.1893
51.	Çakallı	Memo B. Mustafa	Çakallı	Emine bt. Halil	21.09.1887
52.	Elif	Müslüm b. Kör Mehmed	Elif	İmhan bt. Bazo	10.03.1887
53.	Enih	Bekir b. Mustafa	Arah	İslim bt. Miço	31.01.1888
54.	Göklü	Mehmed b. Kâmil Kürdo	Halfeti	İslim bt. Hasan	07.02.1887
55.	Göklü	Nuri b. Haydar	Göklü	Hatice bt. Uso	22.08.1888
56.	Halfeti	Mehmed	Keferkab	Zeynep	15.11.1886
57.	Halfeti	Süleyman b. (...)	Halfeti	Ayşe bt. Yusuf	01.12.1886
58.	Halfeti	Mehmed b. Mehmed Ali	Sipsandık	Elif bt. Alo	11.04.1887
59.	Halfeti	Halfetili (...)	Cibin	Meryem bt. Topal Hızır	02.02.1887
60.	Halfeti	Şeyh Mehmed b. Ali Ağa	Halfeti	Zeliha bt. Ömer Ağa	07.02.1887
61.	Halfeti	Mehmed b. (...)	Halfeti	Fatma bt. Tüccar M.	17. 04. 1887
62.	Halfeti	(...)	Halfeti	Fatma bt. Molla M.	17. 05. 1887
63.	Halfeti	Halil b. Hasan	Halfeti	Aişe bt. Azab Mehmed	11. 06. 1887
64.	Halfeti	Mehmed b. Mer'i?	Halfeti	Emine bt. Mamac Mehmed	11. 10. 1887
65.	Halfeti	Amed b. Şeyho	Halfeti	Emine bt. Osman	23. 10. 1887
66.	Halfeti	Ali b. Hasan	Halfeti	Ayşe bt. İbo	25. 10. 1887
67.	Halfeti	Mehmed b. Hasan Koca	Halfeti	Hatice bt. Mustafa	27. 10. 1887
68.	Halfeti	Abdullah b. Arap Said	Birecik	Emine bt. Ahmed	10. 11. 1887
69.	Halfeti	Hasan Efendizâde b. M. Salih Efendi	Halfeti	Fatma bt. Süleyman	10. 11. 1887
70.	Halfeti	Mustafa b. Halilurrahman	Halfeti	Münever bt. Fir Mahmud	(...) 11. 1887
71.	Halfeti	Abdullah b. Bako	Halfeti	Ayşe bt. Mehmed	14. 11. 1887
72.	Halfeti	Bazo b. Mehmed Murad	Halfeti	Hatice bt. Ali	01. 12. 1887
73.	Halfeti	Hüseyin b. Şeyh M.	Halfeti	Fatma bt. Osman	13. 12. 1887
74.	Halfeti	Ali b. Şerif	Keferkab	Hatice bt. Ahmed	12. 01. 1888
75.	Halfeti	Mehmed b. Ahmed Bey	Tatayn	Fatma bt. Halo	21. 12. 1888
76.	Halfeti	Müslüm b. Bekir	Halfeti	Emine bt. Hasim	01. 09. 1888
77.	Halfeti	Mahmud b. isa	Ayran	Hafşi bt. Mehmed	16. 10. 1888
78.	Halfeti	Hacı Ahmed Efendizâde b. Abdulhalim	Tel-izze	Güley bt. Ahmed Ağa	02. 03. 1889
79.	Halfeti	Ahmed b. Salih	Keferkab	Zeynep bt. Ahmed	11. 03. 1889
80.	Halfeti	Mehmed b. Mustafa	Halfeti	Fatma bt. Osman	20. 03. 1889
81.	Halfeti	Çeçen Mustafa oğlu Ahmed	Halfeti	Zeynep bt. Hasan	13. 04. 1889
82.	Halfeti	Mehmed b. Mehmed	Halfeti	Haco bt. Musa	11. 05. 1889
83.	Halfeti	İbrahim b. Oso	Halfeti	Hatice bt. Ali Rışvan	29. 05. 1889
84.	Halfeti	(...) b. Ali Rışvan	Halfeti	Güley bt. Oso	29. 05. 1889
85.	Halfeti	Müslüm b. (...)	Halfeti	Zeliha bt. Mehmed	29. 05. 1889
86.	Halfeti	Mehmed b. Molla Bekir	Halfeti	Fatma bt. Şeyh Mehmed	03. 06. 1889

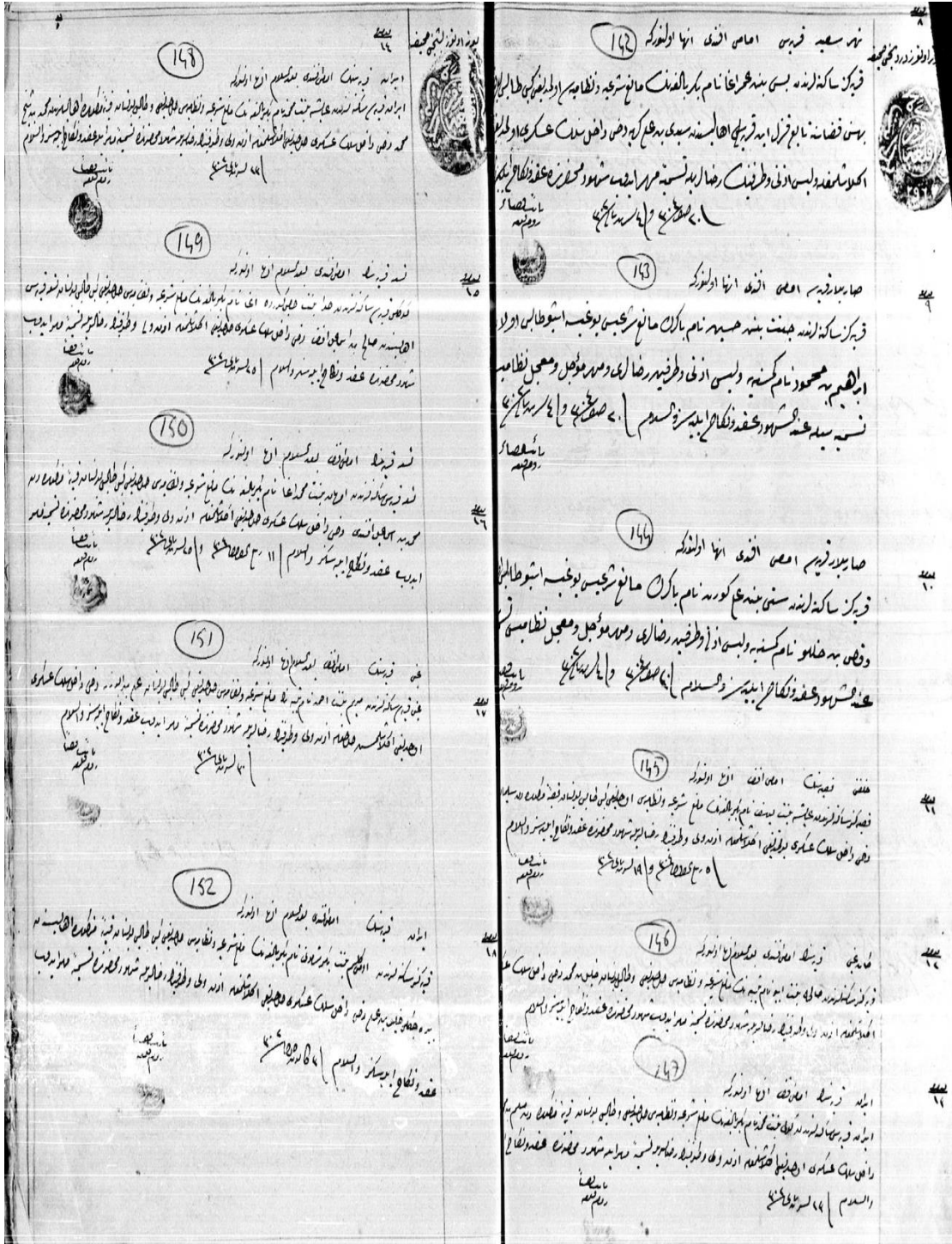
87.	Halfeti	Hızır b. Osman	Halfeti	İslim bt. İsmail Güleyoğlu	04. 06. 1889
88.	Halfeti	Mehmed Salih b. Ömer	Halfeti	Emine bt. Mustafa	26. 06. 1889
89.	Halfeti	Feyzullah Efendi b. Mehmed Ağa	Halfeti	Hafize bt. İbrahim Halil Bey	30. 12. 1890
90.	Halfeti	Müslüm b. Ahmed	Halfeti	İslim bt. Seyid	19. 11. 1892
91.	Halfeti	Halil b. Ahmed	Tosyanlı	İslim bt. Mehmed	19. 11. 1892
92.	Halfeti	Yusuf b. Halil	Bilesur	Nefise bt. Hacı Molla	08. 05. 1893
93.	Halfeti	Mustafa b. Hüseyin	Halfeti	Meryem bt. Hasan	18. 09. 1893
94.	Halfeti	Hasan b. Halil	Halfeti	Fatma bt. Mustafa	09. 10. 1893
95.	Halfeti	Mehmed Ağa b. Mehmed Ağa	Halfeti	Zeynep bt. Mustafa	05. 12. 1893
96.	Halfeti	Ali b. Mustafa	Halfeti	Meryem bt. Kör Ahmed	14. 02. 1894
97.	Halfeti	Tüccar Habib b. İsmail	Halfeti	Nazime bt. Abdullah	27. 08. 1888
98.	Halfeti	Abdullah b. Mami	Halfeti	İslim bt. Osman	04. 01. 1887
99.	Halfeti	Süleyman Bey b. Mikdad Bey	Halfeti	Gülizar bt. Mahmud Bey	08. 07. 1888
100.	Halfeti	Ömer b. Hacı Ahmed Efendi	Halfeti	İslim bt. Molla Hasan	21. 04. 1893
101.	Halfeti	Ahmed b. Abdulkadir Efendi	Halfeti	Hatice bt. Kaçaroğlu	09. 06. 1893
102.	Helbini	Müslüm b. (...)	Helbini	İslim bt. Mehmed	23. 08. 1887
103.	Hisar	Müslüm b. Karaoğlan	Hisar	Güley bt. Cuma	17. 12. 1886
104.	Hisar	Seyid b. Derviş	Ayni	Sultan bt. Ahmed	21. 12. 1886
105.	Kale	Ahmed b. Hadro	Kasaba	İslim bt. Ali	30. 12. 1886
106.	Karamezra	Mustafa b. İbrahim	Karamezra	İslim bt. Molla Ali	21. 12. 1886
107.	Kasaba	İbo b. Mustafa	Kasaba	Ayşe bt. Ali	04. 04. 1887
108.	Kasaba	Abdullah b. Topal Ahmet	Kasaba	Zeliha bt. Mustafa	04. 04. 1887
109.	Kasaba	Şeyh Müslüm b. Mehmed	Tosyanlı	Fatma bt. Mahmud	30. 04. 1887
110.	Kasaba	Mehmed b. Halil	Kasaba	Ayşe bt. Mustafa	24. 05. 1887
111.	Kasaba	Yasin b. Ahmed	Kasaba	İslim bt. Vakkas	12. 04. 1889
112.	Kasaba	(...)	Halfeti	Hatice bt. Mehmed	24. 01.1893
113.	Kasaba	Abdullah b. Mehmed	Kasaba	Ayşe bt. Hasan	24. 01.1893
114.	Kasaba	Mehmed b. İbrahim	Halfeti	Halime bt. Karayılan	07. 02. 1894
115.	Keferkab	İbrahim b. Müslüm	Keferkab	Hatice bt. Ahmed	28. 12. 1886
116.	Keferkab	M. Salih b. Molla M.	Keferkab	İslim bt. Mehmed	06. 01. 1887
117.	Keferkab	İsmail b. Deli Bekir	Keferkab	Emine bt. Molla Mehmed	17. 05. 1887
118.	Keferkab	Mehmed Salih b. M.	Keferkab	İslim bt. Mehmed Salih	31. 12. 1887
119.	Keferkab	Mustafa b. Kasım	Keferkab	Hanım bt. Müslüm	05. 12. 1888
120.	Keferkab	(...)	Tıs'a	Emine bt. Halo	23. 01. 1893

121	Kızılın	Ali Kâhya	Nehrisaid	Besi bt. Ömer Ağa	18. 11. 1886
122	Mülk	Bazo b. Mahmud	Bilesur	Güley bt. Mehmed	23. 01. 1889
123	Nuhrut	Hasan b. Hasan	Nuhrut	Ümmü bt. Kahraman	2. 11. 1887
124	Sarılar	İbrahim b. Halid	Sarılar	Elif bt. Mehmed	28. 04. 1887
125	Sarılar	Bali b. Ali	Sarılar	Hatice bt. Köse Ali	27. 10. 1887
126	Sarılar	Ahmed b. Mehmed	Sarılar	Ayşe bt. Cüre	14. 11. 1887
127	Sarılar	Vakkas b. (...)	Sarılar	Zehra bt. Bali	14. 11. 1887
128	Sarılar	Halo b. Halo	Yarımcı	Ayşe bt. Ali	17. 11. 1887
129	Sarılar	Mamo b. (...)Mustafa	Sarılar	Melek bt. Mustafa	22. 11. 1887
130	Sarılar	Vakkas b. Hasan	Sarılar	Cennet bin Selo	25. 01. 1894
131	Sarılar	Mahmut	Sarılar	Cennet bt. Hüseyin	18. 11. 1886
132	Sarılar	Vakkas b. Halo	Sarılar	Sitte bt. Ali	18. 11. 1886
133	Seldek	Hüseyin b. Müslüm	B. Göklü	İslim bt. Vakkas	10. 11. 1887
134	Süpürgüç	Bekir b. Seydi	Süpürgüç	Bağey? bt. Halo	26. 05. 1887
135	Süpürgüç	Vakkas b. Şeyh Yusuf	Karababa	Benli bt. Şeyho	17. 12. 1887
136	Tatayn	Halil b. Mehmet	Tatayni	Saliha bt. İbo	-
137	Tatayn	Mehmed b. Emin Kâhya	Ayran	Fatma bt. Abdullah	10. 06. 1889
138	Tel-izze	Salih (...)	Tel-izze	İslim bt. Çopur Hüseyin	16. 08. 1887
139	Tel-izze	(...)	Aram	Heda bt. Ahmed	21. 11. 1887
140	Tel-izze	Ahmed b. (...)	Tel-izze	Fatma bt. Ahmed	02. 12. 1888
141	Tel-izze	Vakkas b. İbrahim	Tel-izze	Gülçin bt. Seydo	15. 02. 1889
142	Tel-izze	Mehmed b. Osman	Tel-izze	Fatma bt. Hüseyin	09. 04. 1893
143	Tıs'a	Salih b. İsmail	Göklü	Havva bt. Hacı Kürdo Ağa	07. 12. 1886
144	Tıs'a	Mehmed b. İsmail Efendi	Tıs'a	İmhan bt. Mehmed Ağa	07. 12. 1886
145	Tıs'a	Mehmed b. Mustafa	Çiftlik	Zeliha bt. Mehmed	21. 12. 1886
146	Tıs'a	Hasan b. Hüseyin	Tıs'a	Ayşe bt. Hacı Musa	20. 09. 1887
147	Tıs'a	Müslüm b. Mehmed	Tıs'a	Hanım bt. Mehmed	20. 09. 1887
148	Tosyanlı	Mehmed b. Mahmud	Kasaba	Meryem bt. Osman	15. 01. 1887
149	Yukarı Çardak	Bekir b. Şeyh Mehmed	Yukarı Çardak	Hanım bt. Osman	15. 02. 1889
150	Zergil	Mehmed Said b. Oso Keleş	Zergil	Zöhre bt. Mehmed	14. 05. 1887

151	(...)	Hüseyin b. Mehmed	(...)	Havva bt. Yusuf	14. 02. 1894
152	(...)	Mehmed Salih b. Eyyüb	(...)	Meryem bt. Süleyman	12. 01. 1889
153	(...)	Ahmed b. Mehmed	(...)	Emine bt. Abdullah	24. 01. 1889
154	(...)	Salih b. Salih	(...)	Fatma bt. Mehmed	11. 03. 1889
155	(...)	Hacı Ali b. Abuzer Hasan	(...)	İslim bt. Bekir	11. 03. 1889
156	(...)	Osman b.t Mehmed	(...)	Ayşe bt. Hasan	07. 04. 1889
157	(...)	Ramazan b. Çolak	(...)	Güley bt. Reso	04. 06. 1889
158	(...)	(...)	(...)	Elif bt. Hüseyin	28. 01. 1893
159	(...)	Ahmed b. Koço	(...)	Mavi? bt. Mehmed Murad	13. 02. 1893
160	(...)	Mehmed b. Hüseyin	(...)	Emine bt. İbo	13. 02. 1893
161	(...)	Müslüm b. Ali	(...)	Hatice bt. Mustafa	15. 02. 1893
162	(...)	Ömer b. İbrahim	(...)	İmhan bt. İbrahim	17. 02. 1893
163	(...)	Mahmud b. Hasan	(...)	Elif bt. İbrahim	18. 03. 1893
164	(...)	Mehmed Reşad (...) Ağa	(...)	İslim bt. Abdulkadir	07. 04. 1893
165	(...)	(...)	(...)	Meryem bt. Osman	06. 02. 1893
166	(...)	Mamo b. Osman	(...)	Fatma bt. Hasan	13. 01. 1889

Ek 2: Rumkale Kazasına Ait Bazı Nikah İzinnameleri (BOA, MŞH.ŞSC.d. 2064, s. 135.)

Atıf: Çiçek Atsız, Atike. "Tasavvuf Tabakât Literatürü Ekseninde Bir Sûfinin Portresine Bütüncül Bakış: Zünnûn El-Mısırî Örneği".

Kadim Akademi SBD 7/2 (Aralık 2023), 115-136.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1378309>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 19.10.2023

Makale Kabul Tarihi: 15.12.2023

TASAVVUF TABAKÂT LİTERATÜRÜ EKSENİNDE BİR SÛFİNİN PORTRESİNE BÜTÜNCÜL BAKIŞ: ZÜNNÛN EL-MISRÎ ÖRNEĞİ

Atike Çiçek Atsız*

Özet

Tasavvuf ilminin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği merhalelere bakıldığında yapı ve mahiyet itibarıyla diğer din bilimlerinden belirgin bir şekilde ayrıştığı görülmektedir. Bu ayrım noktalarından biri; tasavvufî düşünce sistemi ile sûfî şahsiyetlerin hayatı arasında doğrudan bir ilişkinin söz konusu olmasıdır. Tefsir, hadis, kelim ve fıkıh gibi normatif din geleneklerinde öncü âlimlerin yaşantı ve hâlleri ile tebellür ettikleri alanlardaki düşünce geleneğinin belirginleşmesi arasında güçlü bir irtibat mevcut değildir. Buna mukabil tasavvuf doktrininde bir düşüncenin bilgi ve hal olarak değer kazanması bilhassa o düşüncenin sûfinin hayatıyla temessül etmiş olmasına bağlıdır. Bu bakımdan tasavvuf tarihindeki tabakât literatürü tasavvufî düşünce açısından oldukça önemlidir. Bu önem yalnızca tasavvuf tarihi araştırmaları ile sınırlı değildir. Nazarî tasavvuf alanına bakıldığında, tasavvufî ıstılahların anlaşılması ve teoride mevcut olan tasavvuf düşünce sisteminin pratiğe yansımalarının görülmesi için özellikle ilk dönem sûfî şahsiyetlerin yaşantı ve hâllerinin çözümlenmesi oldukça önemlidir. Bu öneme binaen, çalışmamızda erken dönem sûfîlerinden biri olan Zünnûn el-Mısırî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve tasavvufî görüşleri, klasik dönem tabakât kitapları ile çağdaş dönem tasavvuf eserleri çerçevesinde ele alınıp değerlendirilecektir. Bununla birlikte, çalışmamız tabakât eserlerinin genel yapısı ile bir mutasavvıfın sûfî tabakâtında nasıl ele alındığına dair bir kanaat oluşmasına imkân tanıyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sûfî, Tabakât, Zünnûn el-Mısırî, Mârifet.

* Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dr. Öğrencisi. atikecicek@artuklu.edu.tr, 0000-0002-1349-333X

Citation: Çiçek Atsız, Atike. "A Comprehensive View of A Sufi's Portrait Based on Tasawwuf Tabakat Literature: The Example of Zunnun Al-Misri".
Kadim Akademi SBD 7/2 (December 2023), 115-136.
<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1378309>

Article Type: Research Article

Application Date: 19.10.2023

Accepted Date: 15.12.2023

A COMPREHENSIVE VIEW OF A SUFI'S PORTRAIT BASED ON TASAWWUF TABAKAT LITERATURE: THE EXAMPLE OF ZUNNUN AL- MISRI

Atike Çiçek Atsız*

Abstract

When looked into the phases which discipline of Islamic mysticism undergo along with historical process, it is seen that there are points distinctively differ from other religious sciences with its structure and nature. One of these distinction points is being a matter of a straight relation between the sufistic consideration system and the life of sufic figures. There is no a strong liaison between life of scholars, who are pioneer in the normative religion traditions such as interpretation, hadith, kalam, fiqh, and being clarified thought traditions in the fields they have manifested. In spite of this, in Sufism doctrine, an idea's raise in value as information and state, is especially depend on Sufi's making similitude with his life. Therefore, tabaqat literature in the Sufism history is quite important in terms of sufistic consideration. This importance isn't limited with only sufism history researches. Considering notional sufism field, in other for sufistic terms to understood and reflections of sufistic consideration system, which in place in theory, to seen, it is highly important to solve the life and circumstance of, especially, early period sufi persons. Life of Zünnûn el-Misrî, one of the early period sufis, and his sufic views will be handled.

Keywords: Tasawwuf, Sûfî, Sûfî Biography, Zunnûn al-Misrî, Ma'rifah.

* Assistant. Gör., Mardin Artuklu University Faculty of Islamic Sciences. Research Ankara University Institute of Social Sciences Dr. Student. atikececek@artuklu.edu.tr, 0000-0002-1349-333X

1. Giriş

Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859 [?]) tasavvufun doğuş devri olarak kabul edilen zühhd döneminden sonra zühdden tasavvufa geçiş sürecinde yaşayan ve Mısır tasavvuf mektebinin öncüsü olarak kabul edilen bir sûfidir. Özellikle mârifet, muhabbet ve tövbe kavramına getirdiği yorumlarla kendisinden sonra gelen pek çok âlim ve sûfiyi etkilemiştir. Tasavvuf felsefesinde bilgi nazariyesi problematiği çerçevesinde ele alınan ilim ve mârifet kavramlarının erken dönem tasavvuf düşüncesindeki yerinin tespit edilebilmesi bakımından Zünnûn el-Mısırî'nin görüşleri büyük önem arz etmektedir. Buna binaen çalışmamızda tasavvuf tarihi literatürü ışığında Zünnûn el-Mısırî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve temel tasavvufî görüşleri genel hatlarıyla ele alınacaktır.

Çalışmada klasik dönem ve çağdaş dönem eserleri olmak üzere hem birincil hem de ikincil kaynaklara referans olarak müracaat edilmiştir. Klasik dönem kaynaklarından bir kısmı tabakât, bir kısmı menâkıb, bir kısmı ise tarih kitabı niteliğindedir. Makalede Sülemî'nin (ö. 412/1021) Tabakâtü's-sûfiyye'si, İsfahânî'nin (ö. 430/1038) Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-asfiyâ'sı, Hücvîrî'nin (ö. 465/1072) Keşfü'l-mahcûb'u, Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) er-Risâle'si, İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) Târîhu Medîneti Dımaşk'ı İbnü'l Cevzî'nin (ö. 597/1201) Sıfatü's-safve'si, Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 618/1221) Tezkiretü'l-evliyâ'sı, Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) Nefehâtü'l-üns'ü, , Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî'nin (ö. 973/1565) Tabakâtü'l-kübrâ'sı, İbnü'l-Mülakkın'ın (ö. 804/1401) Tabakâtü'l-evliyâ'sı, Süleyman Şeyhî'nin (ö. 1235/1819) Bahrü'l-velâye'si birincil kaynaklarımızdır. İlerleyen bölümlerde eser hakkında kısaca mâlumat verilecektir.

Öte yandan tespit edebildiğimiz kadarıyla çağdaş dönemde Zünnûn el-Mısırî hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Ulaşabildiğimiz ve çalışmamızda başvurduğumuz temel kaynaklar ise Necdet Tosun'un, DİA'da yer alan "Zünnûn el-Mısırî", Reynold Nicholson'ın, Tasavvufun Menşei Problemi, Alexander Knysh'ın, Tasavvuf Tarihi ve Hacı Bayram Başer'in, İslam Düşünce Atlası içerisinde yer alan "Zünnûn el-Mısırî" başlıklı çalışmalardır.

Söz konusu temel kaynaklar kronolojik sırayla zikredilecek, eserler hakkında kısaca genel bilgiler verildikten sonra müelliflerin Zünnûn el-Mısırî'yi ele alış tarzlarına değinilecektir. Bu bağlamda zikredilen kaynakta sûfi hakkında hangi bilgilerin yer aldığı, sûfiden nakledilen rivayetler ve sûfi özelinde bilhassa vurgulanan bazı tasavvuf ıstılahları ele alınacaktır. Bu durum okuyucuya eserler arasında karşılaştırma yapma imkânı sunacağı gibi, aynı zamanda sûfi hakkında bütüncül bir yaklaşımın ortaya çıkmasını da sağlayacaktır. Akabinde Zünnûn el-Mısırî'nin hayatı ve tasavvufî görüşleri ele alındıktan sonra, tasavvuf düşüncesindeki konumuna ayrıca temas edilecektir. Çalışmanın kapsamını ve maksadını aşacağından dolayı, tabakât kitaplarının yapısı ile ilgili herhangi bir karşılaştırma yapılmayacak aynı şekilde el-Mısırî'nin tasavvufî görüşleri ayrıntılı olarak tahlil edilemeyecektir.

Bu çalışmanın temel amacı ise; ilk dönem sûfi şahsiyetlerden biri olan, özellikle "mârifet, tövbe" gibi bazı tasavvufî ıstılahların belirginleşmesinde önemli rol oynayan Zünnûn el-Mısırî'yi klasik dönem tasavvuf literatürünün birincil ve ikincil kaynakları ve çağdaş dönemde yapılan çalışmaları ele alarak Zünnûn'un hayatını ve tasavvufî görüşlerini sistematik bir bütünlük içerisinde ortaya koymaktır.

2. Klasik Dönem Tasavvuf Literatüründe Zünnûn el-Mısırî

Sülemî (ö. 412/1021) tarafından kaleme alınan *Tabakâtü's-sûfiyye*, sûfi tabakâtıyla ilgili günümüze ulaşan ilk eser olması itibariyle tasavvuf tarihi literatüründe büyük öneme sahiptir. Sülemî *Tabakât*'inde sûfileri çeşitli kısımlara ayırarak ele alır. Daha sonra sûfilerin künyeleri, nesepleri ve hocaları hakkında genel bilgiler verir. Ayrıca zikrettiği şahıslardan nakledilen hadislere işaret ederek, sûfilerle hadis ilmi arasında bir irtibat kurmaya çalışır. Müellif eserinde Zünnûn el-Mısırî'ye ise ikinci sırada yer verir. Burada Zünnûn'un gerçek adı, lakabı, künyesi ve vefat bilgisi aktarılır. Daha sonra Zünnûn'dan nakledilen bir hadis rivayeti zikredilir ve akabinde çeşitli tasavvufî konularla irtibatlı olarak sûfinin rivayetlerine değinir.¹

Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) tarafından kaleme alınan *Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-asfiyâ* adlı kitabı ilk dönem tabakât eserleri arasında yer alır. Müellif öncelikle sahabe döneminden başlayarak tabiin ve tebeu't-tâbiîn'den zahit ve sûfi kimselerin yaşamlarını ele alır, ardından II-IV. (VIII-X.) yüzyıllarda yaşayan zahit ve sûfileri tanıtır. Eserde Zünnûn'un asıl ismi, künyesi, nesebi ve hocası gibi biyografik anlamda herhangi bir bilgi verilmez, bunun yerine doğrudan sûfi'nin aktardığı rivayetlere değinilir. İsfahânî bu bağlamda sûfinin çeşitli konularla ilgili sözlerini aktarır ve oldukça geniş bir anlatımla kendisi hakkında bazı menkıbeler zikreder.²

¹ Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, çev. Mustafa Abdülkâdir Â'ta (Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424), 1/15-26.

² Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, çev. Muhammed Rıza Şefîî Kedkinî (Kahire: Darü'l- Ümmü'l Kiraê li'd-Dibaêti ve'n-Nesr, ts.), 11/331-451; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî, *Allah Dostlarının Dünyası Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-asfiyâ*, çev. Hüseyin Yıldız vd (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015).

Keşfü'l-mahcûb Hücvîrî'ye (ö. 465/1072 [?]) ait bir eser olup, tasavvufun hem teorik hem de pratik konularına sistematik olarak ilk kez yer vermesi itibariyle tasavvuf literatüründe oldukça önemli bir yere sahiptir. Eserin birinci bölümünde tasavvufun mahiyetine, temel tasavvufî kavramlara ve ilk dört halifeden itibaren tabiin nesline kadar olan zahit ve sûfî kimselerin biyografilerine yer verilir. İkinci bölümde ise sûfî zümresinden bazı âlimler ve onların düşünceleri ele alınır. Hücvîrî eserinde sûfîleri müstakil bir biçimde ele almak yerine, tasavvufî kavramları başlıklara ayırarak bu başlıklar altında söz konusu şahsiyetlerin konuyla ilgili görüşlerini aktarmayı tercih eder. Bu bağlamda Zünnûn el-Mısırî'nin görüşleri "tasavvufun özü" başlığı altında ele alınır.³

Risâle, Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) tarafından 437-438 yılları arasında yazılan bir eserdir. Yaklaşık elli bölümden oluşur ve bu bölümler kitapta baplar şeklinde yer alır. Ayrıca *Risâle*, genel çerçevede ehl-i sünnet akaidine paralel yazıldığından sûfî olmayan kimseler tarafından da büyük rağbet görmüş ve tasavvuf düşüncesinin yayılmasında büyük ölçüde etkili olmuştur. *Risâle*'de sûfîler dini ve şer'i hükümlere bağlılıkları itibariyle ele alınır ve müellif bu bağlamda sûfîlerden çeşitli rivayetler ve menkıbeler aktarır. Kuşeyrî Zünnûn el-Mısırî'yi, İbrahim b. Edhem'den sonra Fudayl b. İyâz'dan önce zikreder. Müellif önce sûfî'nin ismini, künyesini, babasının nesebini ve vefat tarihini aktarır. Ardından kendisi hakkında övgü dolu sözler zikreder ve son olarak ise sûfîden nakledilen bazı rivayetleri kısaca ele alır.⁴

Sifâtü's-safve İbnü'l Cevzî (ö. 656/1258) tarafından *Hilyetü'l-evliyâ*'nın üstüne ilaveler yapılarak oluşturulan bir eserdir. İbnü'l Cevzî *Hilyetü'l-evliyâ*'yı systemsiz olması, eserde sûfî olmayan bazı şahısların zikredilmesi ve kadın sûfîlerin ele alınmaması itibariyle eleştirir. Bundan dolayı *Sifâtü's-safve*'de bir sistem kurmaya çalışarak sûfîleri yaşadıkları bölgelere göre kategorize ederek ele alır. Eserde Yahya el Buveytî'den sonra ve Halil b. Murre'den önce Zünnûn el-Mısırî'ye yer verilir. Burada öncelikle sûfînin ismi, künyesi, lakabı, nesebi ve babası hakkında genel bilgiler aktarılır. Bu genel bilgilere yer verdikten sonra kendisinden Allah'ın azametiyle ilgili çeşitli beyitler aktarılır ve sûfîden nakledilen bazı rivayetlere yer verilir.⁵

Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds Ali Şir Nevâî'nin isteği üzerine Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492) tarafından kaleme alınan bir eserdir. Eser, Abdurrahman b. Sülemî'nin *Tabakât* kitabı referans alınarak yazılmıştır. Câmî, eserin giriş bölümünde sûfîlerin söz ve davranışlarını açıklamak için ilk olarak tasavvuf istilâhları hakkında genel bilgiler verir. Kitabın ikinci bölümünde müellif, 600'ü geçen sûfînin hayatını ele alır, ayrıca son bölümde bazı kadın sûfî ve abidler

³ Ebü'l-Hasan Ali b. Osman el-Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, çev. Ahmed Abdurrahim es-Saih - Tevfik Ali Vehbe (Kahire: Mektebetü's-Sekafetü'd-Diniyye, 1427); Ali b. Osman el-Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 167-169.

⁴ Ebü'l-Kasım Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, çev. Abdülhalim Mahmud - Mahmud b. Şerif (Kûm: Menşurat'u Beydar, 1416), 1/37-38; Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999).

⁵ Ebü'l-Ferec İbnü'l Cevzî, *Sifâtü's-Safve*, ed. Tarık Muhammed 'Abdülmün'im, (İskenderiye: Dâru İbn Haldûn, ts.), 2/879-880; Ebü'l-Ferec İbnü'l Cevzî, *Resulullah'ın Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2016).

hakkında bilgiler verir. Câmî'nin eserinde sûfleri kronolojik bir sıraya veya yaşadıkları bölgeye nispetle değil de tasavvufî hareketlere bağlılıkları itibarıyla ele alması dikkat çekicidir. Bu bağlamda Zünnûn el-Mısırî'ye ikinci sırada Ebû Haşim es-Sûfî'den sonra ve İsrâfil el-Mağribî'den önce değinir. Müellif, Zünnûn'un tam adı, künyesi, nesebi ve babası hakkındaki bilgileri aktarır. Bunların yanında sûfinin kendisinden ilim tahsil ettiği kimselere ve hocalarına işaret eder. Daha sonra Zünnûn hakkında nakledilen rivayetleri ele alır ve sûfinin bazı tasavvufî kavramlara dair görüşlerini aktarır.⁶

Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî (ö. 973/1565) tarafından kaleme alınan *Tabakâtü'l-Kübrâ* adlı eser, tasavvuf literatüründe tabakât türü eserlerden biridir. Müellif sahâbe döneminden itibaren kendi dönemine kadar gelen 420'nin üzerinde âlim ve zahidin biyografisine yer vermiştir. Kitapta sûflerin biyografilerinin yanı sıra, bazı tasavvuf terimleri de ele alınır. Şa'rânî, İbrahim b. Edhem'den sonra ve Ma'rûf el-Kerhî'den önce Zünnûn el-Mısırî'yi zikreder. Müellif eserinde sûfinin tam adını, künyesini, nesebini, babasının adını ve vefat bilgisini aktarır. Daha sonra Zünnûn el-Mısırî'nin cenazesinde yaşanan bazı garip olaylara işaret eder ve sûfiden çeşitli konularla ilgili bazı nakillerde bulunur.⁷

Tezkiretü'l-evliyâ, Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221) tarafından Farsça olarak kaleme alınan tasavvufî bir eserdir. Müellif eserin yazılış gayesinin, velilerin Kur'an ve sünneti en güzel şekilde açıklayan sözlerini aktarmak ve insanların manevi yönden istifade etmesini sağlamak olduğunu söyler. Eser Ca'fer es-Sâdık ile başlayıp Hallâc-ı Mansûr ile son bulur. Toplam yetmiş iki kişinin hayatına dair menkıbe ve sözler aktarılır. Her bir sûfî için bir bölüm ayrılır ve o bölüme zikir faslı ile başlanır. Ayrıca müellif İmam Şâfiî, Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel gibi büyük mezhep imamlarını da eserinde zikreder. Bunun yanında eserin son kısmında Râbiat'ü'l-Adeviyye gibi kadın sûflere yer verildiği ve onlardan geniş nakillerde bulunduğu görülür. Ferîdüddin Attâr eserinde Bîşr el-Hâfi'den sonra ve Bâyezid-i Bistâmî'den önce Zünnûn el-Mısırî'ye yer verir. Bu kısımda sûfinin hayatına dair herhangi bir biyografik bilginin aktarılmadığı görülür. Müellif bunun yerine girişte çeşitli ifadeler ile sûfiyi övdükten sonra ardından Mısır halkının kendisine yönelik bazı ithamlarına değinir. Sûfinin Zünnûn lakabıyla tanınmasının nedeni ve cenazesinde yaşanan birtakım garip hadiseler de Attâr'ın ele aldığı konulardan biridir. Bunun yanında Attâr edep, mârifet, ihlas ve sıdk konuları başta olmak üzere sûfiden nakledilen bazı rivayetlere yer verir.⁸

⁶ Nureddin Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-üns min Hazarâti'l-kuds*, ed. Dr. Mahmut Âbidî (Tahran: İntişarât-ı İttılaât, 1382), 71-84; Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (ed.), *Evliya Menkıbeleri (Nefehâtü'l-Üns)*, çev. Lâmiî Çelebi (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 154-157.

⁷ Ebû'l-Mevâhib eş-Şa'rânî, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, çev. Ahmed Abdurrahim es-Saih - Tefik Ali Vehbe (Kahire: Mektebetü's-Sikâfati'd-Diniyye, 1426), 129-131; Ebû'l-Mevâhib eş-Şa'rânî, *Evliyâlar Ansiklopedisi Tabakâtü'l-Kübrâ*, çev. Abdülkadir Akççek (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2011), 1/228-235.

⁸ Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ* (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Âmmetü lil-Kitab, 2006), 17-18; *Ferîdüddin Attâr, Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ (Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984).

İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) *Tabakâtü'l-evliyâ*da sûfleri isim sırasına göre ele alır ve Zünnûn el-Mısrî'yi de "harf-i zâl" başlığı altında zikreder. Müellif öncelikle sûfinin asıl adını, ardından künyesini ve daha sonra Zünnûn lakabı ile şöhret bulduğunu aktarır. Kitapta Zünnûn'un babasının Nûbe'li takva sahibi kimselerden olduğu bilgisi aktarıldıktan sonra vefat tarihiyle ilgili bilgilere yer verilir. Akabinde ise kendisinden nakledilen bazı rivayetler ele alınır ve ilk kez bu eserde Zünnûn'un selefleri olarak bazı isimlerin zikredildiği görülür.⁹

Köstendilli olarak bilinen Nakşibendi şeyhlerinden Süleyman Şeyhî (ö. 1235/1819-20) *Bahrü'l-velâye* adlı eserinde Zünnûn el-Mısrî'ye on ikinci sırada yer verir. Diğer tabakât eserlerinde olduğu gibi önce Zünnûn hakkında biyografik bir anlatımın yapıldığı görülür. Müellif Zünnûn el-Mısrî'nin melamî bir yaşam tarzına sahip olduğunu ve insanlar tarafından zındık olarak nitelendirildiğini ifade ettikten sonra, doğrudan Zünnûn hakkından aktarılan ve kendisinden bizzat nakledilen rivayetleri ele alır.¹⁰

İbn Asâkir (ö. 571/1176) *Târîhu Medîneti Dimaşk* adlı eserinde 2111.ci sırada Zünnûn el-Mısrî'ye yer verir. Müellif, sûfinin asıl adı, künyesi, lakabı, vefat tarihi hakkındaki bilgileri aktarır. Burada dikkat çekilen nokta yazarın aralarında çok az fark bulunmasına rağmen sûfi hakkındaki tüm rivayetleri, farklı râvi zincirleri ve çeşitli kanallarla nakletmesidir. Müellif aktardığı rivayetler hakkında herhangi bir yorum ve değerlendirmede bulunmadığı gibi ayrıca rivayetler arasında herhangi bir tercihte de bulunmaz. İbn Asâkir, tespit edebildiği tüm rivayetlere değindikten sonra Zünnûn'un çeşitli sözlerini aktarır ve kendisinden nakledilen bazı menkıbeleri ele alır. *Târîhu Medîneti Dimaşk*'ın tabakât türünde bir eser olmamasına rağmen çalışmamızda ele alınmasının sebebi ise eserin kapsamlı bir anlatıma sahip olması ve özellikle sûfi hakkında diğer tasavvuf kitaplarında yer almayan pek çok bilginin burada aktarılmasıdır. *Târîhu Medîneti Dimaşk* bağlamında Zünnûn el-Mısrî'yi yeniden ele almanın bu sebeple önemli olduğu kanaatindeyiz.¹¹

Tablo 1: Klasik Dönem Tasavvuf Literatüründe Zünnûn el-Mısrî'nin Yerinin Tespiti

Müellif	Eser Adı	Eserin Dili	Sayfa Numarası	Rivayet Sayısı
Muhammed b. Hüseyin es-	<i>Tabakâtü's-Sûfiyye</i>	Arapça	27-33	2

⁹ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Mülakkın el-Mısrî, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, çev. Mustafa Abdülkâdir Â'ta (Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 173-183.

¹⁰ Süleyman Şeyhî, *Bahrü'l-velâye*, çev. Semih Ceyhan - Sezai Küçük (Mavi Yayıncılık, 2007), 66-67.

¹¹ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, ed. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Ömeri, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 17/398 439.

Sülemî				
Ebû Nuaym el-İsfahânî	<i>Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l- Asfiya</i>	Arapça	331-401	5
Ferîdüddin Attâr	<i>Tezkiretü'l-Evliyâ</i>	Farsça	35,85,193, 250,507, 592	6
Hüseyin b. Nasr b. Muhammed	<i>Menâkibu'l-Ebrâr ve Mehâsinü'l- Ahyâr</i>	Arapça	71-76, 95.	8
Hücvîrî	<i>Keşfü'l-Mahcûb</i>	Arapça	52,235-335	12
Abdülkerîm el-Kuşeyrî	<i>Risâle</i>	Arapça	37	10
Abdurrahman-ı Câmî	<i>Nefehât'ü'l Üns</i>	Arapça	71-79	7
İbnü'l Cevzî	<i>Sifatü's-Safve</i>	Arapça	c. 2, 387.	25
Hatîb el-Bağdâdî	<i>Târîhu Bağdad</i>	Arapça	VIII, 390-394	-
İbn Asâkir	<i>Târîhu Medîneti Dimaşk</i>	Arapça	XVII, 398-442	-
İbnü'l-Mülakkın	<i>Tabakâtü'l-Evliyâ</i>	Arapça	173-181	24
Şa'rânî	<i>Tabakâtü'l-Kübrâ</i>	Arapça	I, 129-133	1

3. Çağdaş Dönem Tasavvuf Literatüründe Zünnûn el-Mısırî

Alexdander Knysht'in *Tasavvuf Tarihi* adlı eseri Batı'da tasavvuf alanında yapılan ve 2020 yılında Türkçe'ye kazandırılan bir eserdir. Eser on bölümden oluşur ve başlangıçtan günümüze kadar tasavvufun geçirdiği merhaleleri belirli sūfî şahsiyetler, belirli arketipler ve tasavvufun ortaya çıktığı ve geliştiği bölgeler itibariyle ele alır. Zünnûn el-Mısırî kitapta müstakil olarak ele

alınan şahıslardan biridir ve yazar kendisine eserin 52. sayfasında geçen "*Batı Vilâyetlerinde Zühhd ve Tasavvuf: Suriye ve Mısır*" başlığı altında yer verir. Eserde Zünnûn el-Mısırî'nin adı, lakabı, künyesi nesebi ve vefatı hakkındaki bilgilere yer verilir. Ayrıca sûfinin kendisinden ders aldığı bazı âlimlerin isimleri zikredilir ve ilim tahsili hakkında kısaca bilgi verilir. Mısır ve Bağdat'ta bazı kesimler tarafından kendisine uygulanan baskı ve fikirlerinden dolayı sûfinin maruz kaldığı çeşitli ithamlar yazarın üzerinde durduğu konular arasındadır. Son olarak Knysh, Zünnûn el-Mısırî'nin tasavvufî görüşlerine temas ettikten sonra sûfinin tasavvuf düşüncesinin gelişmesindeki rolüne işaret eder.¹²

Necdet Tosun tarafından TDV İslam Ansiklopedisinde Zünnûn el-Mısırî hakkında yazılan madde çağdaş dönemde sûfi hakkında yapılan en güncel çalışmalardan biridir. Müellif ilk olarak sûfinin doğum tarihini, nesebini, vefat tarihini, gerçek adını ve Zünnûn lakabı ile şöhret bulmasına neden olan hadiseyi aktarır. Zünnûn'un seyahat ettiği bazı bölgelere ve buralarda ilim tahsil ettiği âlimlere de yer verilir. Sûfinin bazı düşüncelerinden dolayı maruz kaldığı eleştiriler ve bu bağlamda yaşanan olaylar yazarın ele aldığı konular arasındadır. Ayrıca ilgili bölümde Zünnûn'un tıp, kimya ve simya gibi bazı havas ilimleri ile meşgul olduğu aktarılır ve bu bağlamda sûfiye nispet edilen eserler zikredilir. Bunun haricinde yazar, son bölümde genel çerçevede Zünnûn el-Mısırî'nin görüşlerine değinir ve kendisinden nakledilen bazı rivayetleri ele alır.¹³

Tasavvufun Menşei Problemi Reynold Nicholson (ö. ?) tarafından yazılan ve 2018 yılında Dr. Abdullah Kartal'ın çevirisi ile Türkçe'ye kazandırılan bir eserdir. Nicholson eserini, Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Bir Araştırma, Sûfler, Tasavvufun Gayesi, Tasavvufta Şahsiyet Düşüncesi şeklinde dört temel bölüme ayırır. Yazar bu bölümlerde tasavvuf düşüncesinin sembol ismi sayılabilecek nitelikteki sûfleri ve çeşitli tasavvufî istihlamları köken ve anlamları itibarıyla detaylıca ele alır. Konumuzla alakalı olan Zünnûn el-Mısırî'ye ise birinci bölümde zikrettiği "Üçüncü Asırda Tasavvuf" başlığı altında yer verir. Kitapta el-Mısırî'nin adı, nesebi, lakabı, vefat bilgisi aktarılır. Bunun yanında sûfinin hocaları ve talebeleri zikredilir ve tasavvuf düşüncesine dair görüşlerinin yer aldığı rivayetler aktarılır. Nicholson'ın Zünnûn hakkında ekseriyetle üzerinde durduğu nokta, kimya, tıp ve sihir ilimleri ile ilgilenmesidir. Eserde bu hususa özellikle vurgu yapılır. Yazar bu doğrultuda sihir, tılsım ve teosofi ilmi arasında bir irtibat kurmaya çalışır ve söz konusu irtibatı tasavvuf düşüncesi bağlamında açıklar. Bunun haricinde Zünnûn el-Mısırî'den nakledilen rivayetler bilhassa sûfinin mârifet düşüncesine ilişkin sözleri kitapta yazarın ele aldığı temel konular arasındadır.¹⁴

Zünnûn el-Mısırî hakkında yapılan güncel çalışmalardan biri de, İslam Düşünce Atlası kitabında Hacı Bayram Başer'in kaleme aldığı "Zünnûn el-Mısırî" maddesidir. Başer söz konusu maddede sûfiyi, 'Hayatı ve Öğretisi' olmak üzere iki başlık altında inceler. Hayatının ele alındığı

¹² Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, çev. Nurullah Koltaş (İstanbul: Ketebe Yayıncılık, 2020), 52-54.

¹³ Necdet Tosun, "Zünnûn el-Mısırî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/575-576.

¹⁴ Reynold Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, çev. Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 43-48.

kısmında, sûfinin tam adı, doğum tarihi, vefat bilgisi, hocaları ve öğrencileri zikredilir. Ayrıca Zünnûn el-Misrî'nin etkilediği bazı âlimler de ilgili kısımda ele alınan konular arasındadır. Sûfinin bazı kelimelerden dolayı Mısır ve Bağdat halkının tepkisini üzerine çekmesi sebebiyle, siyasi otorite tarafından maruz kaldığı baskılara da ilgili maddede yer verilir. Zünnûn'un öğretisini ve tasavvufî görüşlerini genel çerçevede aktaran Başer, bu hususta birkaç rivayet zikreder ve sûfinin bilhassa üzerinde durduğu kavramlara yer vererek ilgili bölüme son verir.¹⁵

4. Tasavvuf Literatüründe Zünnûn el-Misrî Özelinde Vurgulanan Kavramlar

Bu tabloda klasik dönem tasavvuf literatüründe, sûflerin eserlerinde Zünnûn el-Misrî'den naklettikleri rivayetlerde temerküz ettikleri tasavvuf ıstılahları ele alınmıştır. Bu durum hem erken dönem tasavvufunda mevzubahis olan meselelerin tespit edilmesine hem de Zünnûn el-Misrî'nin rivayetlerinde zikredilen "mârifet, muhabbet ve tevbe" gibi kavramların yanı sıra diğer tasavvufî ıstılahların ortaya konulmasına da imkân tanıyacaktır.

Tablo 2: Tasavvuf Literatüründe Zünnûn el-Misrî Özelinde Vurgulanan Kavramlar

Müellif	Eser Adı	Eserde Geçen Tasavvuf Kavramları
Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî	<i>Tabakâtu's-Sûfiyye</i>	Mârifetullah, nefis, muhabbet, ünsiyet, tevbe, kibir, sıdk ve sûfî.
Ebû Nuaym el-İsfahânî	<i>Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiya</i>	Cömertlik, acz-i itiraf, muhabbet, doğruluk, yakînin amelleri, şükür, ünsiyet ve vahdaniyet.
Hücvîrî	<i>Keşfü'l-Mahcûb</i>	Nefis, mucize, keramet, mârifet, ilim, tevbe ve müşahade.
Abdülkerîm el-Kuşeyrî	<i>Risâle</i>	Mârifetullah, tevbe, hikmet,

¹⁵ Hacı Bayram Başer, *İslam Düşünce Atlası*, "Zünnûn el-Misrî". <https://islamdusunceatlası.org/zunnun-el-misri-/113> (Erişim 9 Ağustos 2023).

Bazı kaynaklarda Nûbe olarak geçerken diğer bazı kaynaklarda ise Nûbe olarak ifade edilir. Biz burada genel kanaate de uygun olan Nûbe ismini kullanmayı tercih ettik.

İbnü'l Cevzî	<i>Sifatü's-Safve</i>	Uzlet, kalbin hastalıkları, zikir, taat, mârifet.
Abdurrahman-ı Câmî	<i>Nefehâtü'l-üns</i>	Tevbe, tevekkül, muhabbet, mârifet, nefis, hayret, ubudiyet ve rububiyet.
Şa'rânî	<i>Tabakâtü'l-Kübrâ</i>	Tevbe, ünsiyet, sıdk, günah ve kalbin hastalıkları.
İbnü'l-Mülakkın	<i>Tabakâtü'l-Evliyâ</i>	Tevbe, ilim, mârifet, ihlas, halvet, nefis, itaat ve takva.

5. Zünnûn el-Mısırî'nin Hayatı

Mısır'ın İhmîm (Ahmîm)¹⁶ şehrinde 155 (772) yılında Nûbe^{17*} asıllı bir aileden dünyaya geldiği tahmin edilen Zünnûn el-Mısırî, Mısır'da zühd ve tasavvuf düşüncesinin ilk temsilcisi olarak kabul edilir. Asıl adı Sevbân b. İbrahim'dir¹⁸; künyesi Ebü'l-Feyz¹⁹, lakabı ise Zünnûn'dur²⁰. Zünnûn balık sahibi ve balıkçı manasına gelir.²¹ Feridüddin Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ'da* kaydettiğine göre sûfinin bu lakap ile şöhret bulmasına sebep olan olay şudur: Sevbân bir gün bir gemiye biner ve gemideki bir tüccarın mücevherleri kaybolur. Bunun üzerinde orada bulunanlar Sevbân'dan şüphelenir ve kendisini tüccarın mücevherlerini çalmakla suçlar. Maruz kaldığı ithamlara ve işkenceye dayanamayan Sevbân elini göğze doğru kaldırır ve "Yâ Rabbi, benim halimi ancak sen bilirsin" şeklinde Allah'a niyaz eder. Bunun üzerine denizin üzerinde birçok balık görünmeye başlar ve her birinin ağzında bir mücevher vardır. Sevbân uzanıp bu mücevherlerden birini alıp tüccara uzatır ve böylece kendisine yöneltilen ithamlardan kurtulur. Bu olaydan sonra halk arasında "Zünnûn" lakabıyla anılmaya başlar.²² Zünnûn el-Mısırî'nin babası Kureysli mevâlilerden olup²³ adı İbrahim'dir²⁴ ve İshak b. Muhammed el-Ensârî'nin mevlasıdır.²⁵ Kaynaklarda Zünnûn'un Zülkif²⁶ adında bir kardeşi olduğu bilgisi geçmektedir. İbnü'l Mülakkın

¹⁶ Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*,71; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 17/398.

¹⁷ İbnü'l Cevzî, *Sifatü's-Safve*, 879; Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 71; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 129; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, 173; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 17/399; Tosun, "Zünnûn el-Mısırî" 44/575; Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 52; Reynold Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, 45.

¹⁸ Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, 15; Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, 37; İbnü'l Cevzî, *Sifatü's-Safve*, 879; Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 71; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-Kübrâ*,129; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 17/398; Tosun, "Zünnûn el-Mısırî", 44/575; Reynold Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, 45.

¹⁹ Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, 15; Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, 37; İbnü'l Cevzî, *Sifatü's-Safve*, 879; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 129; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 17/398.

²⁰ Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, 15; Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, 37; İbnü'l Cevzî, *Sifatü's-Safve*, 879; Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*,71; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 129.

²¹ Tosun, "Zünnûn el-Mısırî", 44/575.

²² Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, 18; Tosun, "Zünnûn el-Mısırî", 44/575.

²³ Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 71.

²⁴ Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, 37; İbnü'l Cevzî, *Sifatü's-Safve*, 879; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 129.

²⁵ İbnü'l Cevzî, *Sifatü's-Safve*, 879.

²⁶ Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 72.

Tabakât'ül-Evliyâ'da Zerkan b. Muhammed'i bu isme ilave olarak zikreder ve sûfinin nisbesi tespit edilemeyen bir kız kardeşinin olduğunu aktarır.²⁷

Zünnûn el-Misrî Suriye'ye, Mekke'ye ve Yemen'e seyahat eder.²⁸ Bir müddet Hicaz'da ikamet eder ve burada Mâlikî mezhebinin kurucusu olan Mâlik b. Enes'ten fıkıh dersi alır, böylece kendisinden Muvatta'yı nakleder.²⁹ İlk kelâm tahsilini ise Suriye'de alır. Zünnûn buralarda Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ve Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) gibi büyük âlim ve sûflerden ders alır.³⁰ Ayrıca kaynaklarda Şakırân b. Ali el-Âbid (ö. 186/802) ve Fâtıma en-Nisâbûrî (ö. 223/838) de sûfinin hocaları arasında zikredilir.³¹ Bazı kaynaklarda ise bu isimlere ilave olarak sûfinin İsrâfil el Mağribî'nin (?) müridi olduğu ifade edilir.³² Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö. 283/896) Zünnûn el-Misrî'nin talebesi,³³ Ahmed el-Harrâz (ö. ?) ve Ahmed el-Celâ' (?) da onun ashabındandır.³⁴ Zünnûn el-Misrî'nin kendisinden rivayet aktardığı kişiler; Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Sâlim el-Havvâs (?), Yelzem b. Selim (?), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Abdullah b. Lehî'a (ö. 174/790), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Reşadeyn b. Said (?), Mervân b. Muaviye el-Fezarî (?) ve Yunus b. Yezid (?)'dir. Zünnûn el-Misrî'den rivayet aktaran kimseler ise; Ahmed b. Subih b. Reslân el-Fuyûmî (?), Ebû Kutâe (?), Ebû'l-Yalin Rıdvan b. Muhammed (?), Mikdâm b. Dâvûd Telid (?), Hasan b. Mus'ab en Nehaî (?), Cüneyd b. Muhammed (?) ve Muhammed b. Katen (?)'dir.³⁵ Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988), Abdülkerîm Kuşeyrî (ö. 465/1072), Hücûvîrî (ö. 465/1072 [?]), Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö. 73/692 [?]), Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221), Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) gibi âlimler de Zünnûn el-Misrî'nin etkilediği isimler arasında yer alır.³⁶

Zünnûn Mısır'da tasavvuf ve hikmete dair konuşmalar yapmaya başlayınca özellikle iki grubun eleştirisine maruz kalır. Başta Abdullah b. Abdülhakem (ö. 214/829) olmak üzere Mısırlı Mâlikî fâkihleri onu daha önce duyulmamış tasavvufî konuları konuşmakla suçlar ve kendisini zındık olarak itham eder.³⁷ Mu'tezilî âlimler ise "Kur'an mahlûk değildir" şeklindeki muhalif görüşünden dolayı kendisini eleştirir.³⁸ Bu eleştirilere ve hatta bazı kaynaklarda ifade edildiği üzere bu zulümlere dayanamayan Zünnûn 228 (843) yılında Mısır'dan ayrılır. Ardından tekrar Mısır'a döner ve halife Me'mûn (ö. 219/833) ve haleflerinin saltanatlarında gerçekleşen mihne esnasında, Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşünü benimsediğinden dolayı dönemin idarecilerine

²⁷ İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, 178.

²⁸ Tosun, "Zünnûn el-Misrî", 44/575.

²⁹ Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 72; Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 52; Reynold Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, 45.

³⁰ Tosun, "Zünnûn el-Misrî", 44/575.

³¹ Başer, "Zünnûn el-Misrî".

³² Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 72.

³³ Başer, "Zünnûn el-Misrî".

³⁴ İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, 176.

³⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 17/398.

³⁶ Başer, "Zünnûn el-Misrî".

³⁷ Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretül-Evliyâ*, 17; Süleyman Şeyhî, *Bahrü'l-Velâye*, 66.

³⁸ Tosun, "Zünnûn el-Misrî", 44/575; Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 53.

şikâyet edilir. 241(855) veya 244 (858) yılında tutuklanarak Mısır'dan Bağdat'a götürülür.³⁹ Abbasi Halifesi Mütevekkil tarafından Sâmerrâ'daki sarayında sorguya çekilir. Zünnûn'un yaptığı açıklamalardan memnun kalan halife, seleflerinin aksi yönde bir politika izler ve sûfiyi ödüllendirerek serbest bırakır. Tekrar Mısır'a dönen Zünnûn hayatının sonuna kadar orada kalır. 245 (859)⁴⁰ veya 248'de (862) Mısır'ın Cîze şehrinde vefat eder ve cenazesi Cîze şehrinde küçük bir kabristana defnedilir.⁴¹ Kaynaklarda Zünnûn'un vefatına ilişkin cenazesinde yaşanan birtakım garip olaylar aktarılır. Buna göre Zünnûn vefat ettiğinde hava çok sıcaktır. Bunun üzerine cenazesine sürüler halinde kuşlar iştirak eder ve gökyüzünde adeta bir bulut kümesi oluşturarak cenazeye katılan kişilerin üzerinde gölgelik oluştururlar.⁴² Rivayete göre İmam Şâfiî'nin talebesi Müzenî'nin (ö.264/878) cenazesi dışında o güne kadar hiç kimsenin cenazesinde böyle bir hadiseye şahitlik edildiği görülmemiştir. Ayrıca kaynaklarda Zünnûn'un vefatının ikinci gününde kabrine gidildiği ve orada insanların yazısına benzemeyen bir hatla "Zünnûn Allah'ın sevgilisidir. O Allah'a olan özleminden hayatını kaybetmiştir" ifadesinin yazılı olduğu söylenir.⁴³

Kaynaklarda Zünnûn el-Mısri'nin şahsiyeti hakkındaki aktarımlara bakıldığında sûfi, zâhid, abid ve melâmî yaşam tarzını benimseyen bir zat olduğu görülür. Ayrıca Arap dilinin inceliklerine vakıf bir filozoftur, vaiz ve âlimdir.⁴⁴ İlim, ibadet, hal ve edebe riâyeti bakımından eşsiz bir kişi olarak tanınan Zünnûn hakkında pek çok âlim övgü dolu sözler zikreder. Bunun yanında halk arasında keramet sahibi bir Zat olarak bilinir. Şemâîli hakkında kaynaklarda detaylı bir anlatım yoktur, yalnızca kızıl sakallarının olduğu ve insanların kendisini bu şekilde târif ettiği aktarılır.⁴⁵ Ayrıca Zünnûn Mısır halkı tarafından tasavvufî görüşlerinden ötürü zındık olarak nitelenir ancak insanlar onun kıymetini öldükten sonra anladıklarını ifade ederler. Bununla beraber Zünnûn tıp, kimya, simya ve sihir ilmine olan yakınlığı ile bilinir. Nitekim kimya ilmine dair ilk konuşan ve bu disipline ilişkin eser yazan kişi olarak aktarılır.⁴⁶ İbnü'l Kiftî (ö. 646/1248) *İhbârü'l-ulemâ bi ahbârü'l-hükemâ* adlı eserinde Zünnûn el-Mısri'nin kimya disiplinini öğrendiğini ve Câbir b. Hayyân (ö. 200/815)'in ekolünden olduğunu ifade eder.⁴⁷

Rivayete göre Zünnûn kendisini bâtın ilmine adanmış ve bâtını felsefenin uzmanı olmuştur. Zünnûn, Mısır'ın İhmim beldesinde "berba" olarak bilinen harabe tapınaklara sık sık giderek orada müminin imanını kâfirin ise tuğyanını arttıran garip şekillere ve tasvirlerle şahit olmuştur.⁴⁸ Zamanla bu tasvirlerin manasına vakıf olmuş ve kendisine velâyet yolunun ilim kapılarını açmıştır. Sûfinin "berba" adlı tapınaklarda gizli tasvirlerin sırrına vakıf olduğunu, bu

³⁹ Başer, "Zünnûn el-Mısri".

⁴⁰ Sülemî, Tabakâtü's-Sûfiyye, 15; Abdurrahman-ı Câmî, Nefehâtü'l-Üns, 84; Şa'rânî, Tabakâtü'l-Kübrâ, 129; İbnü'l-Mülakkin, Tabakâtü'l-Evliyâ, 174; İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dımaşk, 17/399.

⁴¹ Tosun, "Zünnûn el-Mısri", 44/576; Alexander Knysht, Tasavvuf Tarihi, 53; Başer, "Zünnûn el-Mısri".

⁴² Ferîdüddin Attâr, Tezkiretü'l-Evliyâ, 18; Şa'rânî, Tabakâtü'l-Kübrâ, 129.

⁴³ Abdurrahman-ı Câmî, Nefehâtü'l-Üns, 84.

⁴⁴ İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dımaşk, 17/399.

⁴⁵ İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dımaşk, 17/399.

⁴⁶ Reynold Nicholson, Tasavvufun Menşei Problemi, 45.

⁴⁷ Reynold Nicholson, Tasavvufun Menşei Problemi, 46.

⁴⁸ Reynold Nicholson, Tasavvufun Menşei Problemi, 46.

konuda pek çok malumâta sahip olduğunu aktaran kişilerden biri de el-Mesûdî'dir. el- Mesûdî Zünnûn'dan yüz yıl sonra vefat eden ve onun hakkında konuşan ilk kişidir.⁴⁹ Bu bağlamda bu hususla ilgili aktarmış olduğu rivayetler oldukça önemlidir. Kuşeyrî'den nakledilen bir rivayette de, Zünnûn'un sihir ilmi ile uğraştığı ve tütsü (buhur) yaptığı ifade edilir. Buna göre bir gün Zünnûn'u ziyarete giden bir kişi sûfinin önünde altından bir leğen olduğunu ve etrafındaki bitki ve amberlerle sihir yaptığını görür. Bunun üzerine Zünnûn davetsiz giren ve kendisini bu halde gören zata "Sen meliklerin huzuruna bast hallerindeyken mi giriyorsun" diyerek bağırır.⁵⁰

Bazı Müslüman âlimler ve Batılı araştırmacılar Zünnûn'u "simya, ilm-i nücûm ve sihir" ilimleri ile meşgul olması sebebiyle Kiptî İrfâncılığa ve Neo-Platonist fikirlere yakın görürler.⁵¹ Nicholson gibi bazı düşünürler ise tılsım ve teosofi ilmi arasında bir ilişki olduğundan söz eder ve Zünnûn'un sihir ilmine dair bilgisini bu irtibat çerçevesinde açıklamaya çalışır. Fakat kaynaklarda buna dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla böyle bir irtibatın delillendirilmesi ve tasavvuf ilmi dâhilinde açıklanması ziyadesiyle güç gözükmektedir.

6. İlmî Kişiliği, Tasavvufî Görüşleri ve Eserleri

Zühhd dönemi tasavvuf ehlinden olması, tasavvufta 'hâl ve mâkamlarla' ilgili konuşan ve ayrıca mârifet bahsine dair ilk söz söyleyen sûfî olması itibarıyla Zünnûn el-Mısırî'nin görüşleri tasavvuf tarihi bakımından oldukça önemlidir. Bu görüşler adeta tasavvuf düşüncesinin bel kemiğini oluşturacak niteliktedir. Ayrıca erken dönem tasavvuf düşüncesinin anlaşılması, tasavvufî düşüncenin gelişim seyrini tahlil edebilmek ve erken dönemdeki düşüncelerin daha sonraki süreçlerde ortaya çıkan tasavvuf felsefesi alanındaki yaklaşımlara etkilerini tespit edebilmek bakımından oldukça önemlidir. Buna binaen çalışmamızın bu bölümünde Zünnûn el-Mısırî'nin temel tasavvufî görüşleri konularına göre tasnif edilerek ele alınacak, yer yer bazı rivayetler ve menkıbeler üzerinden sûfinin genel tasavvuf düşüncesi kısaca ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Zünnûn el-Mısırî özellikle **mârifet** bahsine ilişkin tâlimi ve bu bağlamda yaptığı ârif tanımı ile diğer sûfilerden ayrılır. Mârifet ehlini "bedenleri dünyevi, kalpleri semavi"⁵² kimseler olarak târif eden sûfî, mârifeti ayrıca üç kısma ayırır. Birincisi; Bütün Müslümanların sahip olduğu mârifet, ikincisi; filozofların sahip olduğu mârifet, üçüncüsü ise tevhid sıfatlarını hakkıyla bilmek manasına gelen ve Allah'ı kalpleriyle gören velilere ait mârifettir.⁵³ Ârifler bu bilgiyi ezelde ilâhi takdim ile alırlar. Zünnûn ârifin sahip olduğu bilgiyi Allah'ın ezelde takdim etmesiyle ilişkilendirdiği için Nicholson gibi bazı batılı araştırmacılar tarafından Yeni Eflatuncu düşünceye yakın olduğu iddia edilir. Ayrıca *Tabakâtü's-Sûfiyye*de "Sakin mârifetullah iddiasında

⁴⁹ Reynold Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, 46.

⁵⁰ Reynold Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, 48.

⁵¹ Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 54.

⁵² İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 11/446.

⁵³ Reynold Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, 44.

bulunanlardan olma, zahitliği meslek edinen kimselerden olma ve ibadetleri ile anılan kimse olma" ⁵⁴ şeklinde bir rivayeti vardır. Sonraki dönemlerde müellifler bu rivayete sıklıkla işaret eder. Buna göre Zünnûn mârifetin ilâhi bir lütf olduğunu ve havas ehline verildiğini düşünür. Nitekim bundan dolayı avamı mârifetullah iddiasında bulunmaması gerektiği ve bu bilgiyi elde etme imkânına sahip olmadığı hususunda uyarır. Ayrıca sûfinin "övünmek ve mârifetullah iddiasında bulunmak hakkın müşâhedesinden perdelenmiş olan kimselerin özellikleridir"⁵⁵ sözleri yapılan değerlendirmeleri destekler mahiyettedir.

Tevbe bahsinde ise sûfi öncelikle avamın ve havassın tövbesinin ayrı olduğunu söyler. Ardından tevbe'yi inabe ve isticabe tevbesi diye ikiye ayırır. İnabe tevbesi Allah'tan korkarak, isticabe tevbesi ise Allah'tan hayâ ederek günahlardan uzak durmaktır.⁵⁶ Buna göre inabe tevbesi avamın, isticabe tevbesi ise havassın tevbesine delâlet eder. Avamın tevbesi günahattan, havassın tevbesi ise gafletten korur.⁵⁷ Ayrıca Zünnûn, tevbenin sahih olabilmesi için önce günahın idraki, ardından nedâmetin gerekli olduğunu söyler. ⁵⁸

Allah'tan sürekli can dostu ve sevgilisi olarak bahseden sûfi bir rivayetinde şöyle der; "Allah'a dost olmak, kalbin Allah ile sükûn bulması (durulaşması, saflaşması)"⁵⁹ demektir. Zünnûn'un bu minvaldeki sözleri daha sonra sûfilerin din dilinde daha bariz hale gelecek olan 'aşk' sembolizmini yansıttığını söylemek mümkün gözükmektedir.

Bir rivayette Zünnûn'a "perdelerin en gizli ve şiddetlisi hangisidir" şeklinde bir soru sorulur ve Zünnûn cevaben "kişinin nefsinin ve nefsinin işlerini yapmaya koyulmasıdır"⁶⁰ der. Daha sonra bir başka rivayette ise kendisine "yaratılış bakımından en süfli olanlar kimlerdir?" şeklinde sorulur. Zünnûn "Allah'a giden yolları bilmeyen ve Allah'ı tanımayan kimseler" olarak yanıt verir. Ayrıca "ahmak kişiyi, nefsinin hevasına tabi olan kimse" şeklinde târif eder.⁶¹

Zünnûn'a **hikmetle** ilgili düşüncesi sorulduğunda "tıka basa dolmuş bir midede, hikmet hâsil olmaz" ⁶² şeklinde yanıt verir. Bu ifade ile sûfinin tasavvuf düşüncesinde kabul görmüş "killetü ta'am" felsefesine işaret ettiği söylenebilir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zünnûn'un **müşahade** bahsi ile ilgili görüşleri yalnızca Kuşeyrî'nin *Risâle'sinde* ele alınmaktadır. *Risâle'de* sûfi'nin "şayet ben Rabb'im bir an dahi göremezsem deli olurum. Her kim onu görmüyorsa o zaman o perdelenmiştir" ⁶³ sözleri aktarılır. Burada sûfinin Allah'ı görme ifadesinden kastının ne olduğu tam olarak açık değildir. Dolayısıyla

⁵⁴ Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, 1/17.

⁵⁵ Muhammed b. Hüseyin Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, çev. Mustafa Abdülkâdir Â'ta (Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424), 1/17.

⁵⁶ *Hücvürî, Keşfü'l-Mahcûb*, 1/335.

⁵⁷ *Kuşeyrî, er-Risâle*, 38.

⁵⁸ *Sülemî, Tabakâtü's-Sûfiyye*, 20.

⁵⁹ *İbnü'l-Mülakkın, Tabakâtü'l-Evliyâ*, 174.

⁶⁰ *Sülemî, Tabakâtü's-Sûfiyye*, 1/18.

⁶¹ *Şa'rânî, Tabakâtü'l-Kübrâ*, 130.

⁶² *Kuşeyrî, er-Risâle*, 1/38.

⁶³ *Hücvürî, Keşfü'l-Mahcûb*, 1/363-367.

bu bahiste, sūfîye göre Allah'ı görmenin gerçek mahiyeti nedir ve kişi hangi sebeple Allah'ı görmekten perdelenir sorularının sorulması ve bunlara yanıt aranması, müşâhede bahsinin ve zühd dönemi tasavvuf düşüncesinde rü'yetullah meselesinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Zünnûn Allah'ın Zat'ını bilmenin çeşitli makamları olduğunu söyler. Buna göre "Allah'ın Zat'ına (yani varlığına) hayret etmek, O'nu düşünmek cehalet ve şirktir. O'nun keyfiyeti ile ilgili hayret ise mârifettir. Birinci tür hayret sapıklık ve ilhad iken, ikinci tür hayret açık seçiktir ve mârifete ulaştırır".⁶⁴ Ayrıca Zünnûn rububiyetin Allah'ın dilemesine bağlı olduğunu ve onun dilediği her şeyde bir hikmet olduğunu söyler.⁶⁵

Sıdk'ı Allah'ın yeryüzündeki kılıcı olarak⁶⁶ ifade eden Zünnûn, bir başka rivayette ise şöyle der; "Üç şey mevcuttur ve üç şey kayıptır. İlim vardır ancak onunla beraber amel kayıptır. Amel vardır ancak onunla beraber ihlas kayıptır. İhlas vardır ancak onunla beraber sıdk kayıptır".⁶⁷

Zünnûn'un dikkatimizi çeken temel düşüncelerinden biri de yapmış olduğu **sûfi** tanımıdır. Nitekim kendisine sūfi kimdir diye sorulduğunda "konuştuğu zaman konuşması gizli hakikatleri açıklayan, sustuğu zaman ise dili susan ancak azaları onun dünya ehlinde olmadığı açıklayan kimsedir" ⁶⁸ şeklinde yanıt verir. Bu tanımda geçen gizli hakikatler ifadesi ve sūfîlerin bu hakikatlere sahip olması tasavvuf düşüncesinde yer alan batını ilimleri ve sır kelimesini anlamak açısından değerli olabilir.

Zünnûn mucize ve keramet mevzusunda, söz konusu kavramlar arasındaki farkı zikrederken, mucizede bir tabi olma ve ikna durumunun söz konusu olduğunu söyler. Sūfî'ye göre Peygamber mucizeyi herhangi bir iddia ile ortaya koyarken, keramette insanlara hakikati ispat etme, herhangi bir iddiada bulunma ve insanların tabi olmasını bekleme kaygısı yoktur. Ayrıca Peygamber'in mucizeyi ortaya koyma veya gizlemesinde kendisi için bir hayır varken, evliyânın keramet göstermesinde kendisine dönük bir hayır yoktur. Nitekim bundan dolayı evliyâ keramet göstermek istediğinde bu isteği gerçekleşmezken, kimi zaman ummadığı ve arzu etmediği bir vakitte keramet zuhur edebilir. Bu durum Peygamber'in kendisine verilen bir şeriate sahip olması, fakat evliyânın herhangi bir şeriat ile mes'ul olmaması ile alakalıdır.⁶⁹

Zünnûn el-Mısıri'nin zikredilen temel meseleler haricindeki rivayetleri bir bütün olarak şöyle zikredilebilir: Sūfî'ye göre "bedenin hastalıkları açıkta, kalbin hastalıkları ise günahlardadır. Bedenin hastalıkla beraber yemeğin tadını alamadığı gibi, kalp de günahlarla beraber ibadetin

⁶⁴ Abdurrahman-ı Câmî, Nefehâtü'l-Üns, 73-74.

⁶⁵ Abdurrahman-ı Câmî, Nefehâtü'l-Üns, 73-74.

⁶⁶ İbnü'l-Mülakkın, Tabakâtü'l-Evliyâ, 174.

⁶⁷ İbnü'l-Mülakkın, Tabakâtü'l-Evliyâ, 175.

⁶⁸ Sülemî, Tabakâtü's-Sûfiyye, 1/19.

⁶⁹ Hücûrî, Keşfü'l-Mahcûb, 1/265.

lezzetine ulaşamaz. Bu sebepten mârifete ulaşmak isteyen ve kalbini temiz tutmak isteyen kimseler günahlardan uzak durmalıdır".⁷⁰ "Dünya cömertliği bolca ihsanda bulunmak, din cömertliği ise Allah'a itaat etmek için koşmaktır".⁷¹

"Üç yolculuk yaptım ve bu yolculuklardan üç ilim getirdim. Bunlardan birincisini hem avam hem de havas ehli olanlar için kabul ettim. İkincisini havas için kabul edip avam için kabul etmedim. Üçüncüsünde ise ne avam ne de havas için bir şey getirmedim. Birinci ilim tövbedir, onu hem havas hem de avam kabul etti. İkinci ilim tevekkül ve muhabbettir, onu havas kabul etti ama avam kabul etmedi. Üçüncü ilim ise ne avamın akıl ve ilim ile bilmeye güç yetiremeyeceği hakikattir". "Üç şey mevcuttur ve üç şey kayıptır. İlim vardır ancak onunla beraber amel kayıptır. Amel vardır ancak onunla beraber ihlas kayıptır. İhlas vardır ancak onunla beraber sıdk kayıptır".⁷²

"Üç şey vardır ki bunlar tevazuunun işaretidir. Kişinin nefsinin küçük görünüş ayıplarını bilmesi, insanları ta'zim edip tevhid ehline hürmet göstermesi ve kim olduğu fark etmeksizin herkesten gelen hak ve nasihati kabul etmesidir". "Üç şey vardır ki bunlar kişinin saflığına işarettir. Kalbin yumuşaklığı, gözyaşlarının hızlıca akması ve kişinin her türlü öğüdü/nasihati almasıdır".⁷³

Zünnûn'un fakr ile ilgili görüşü şu şekildedir; "kişinin fakirlikten korkması, Allah'ın ona karşı öfkesini gösterir". Ayrıca "ârif olan kimsenin Allah'ın huzurundan kovulmasının işareti, kendisinde zikrin inkıtaa uğraması ve mahzunun hüznü kemale eriştiğinde gözyaşlarının akmamasıdır" şeklinde bir rivayeti de zikredilebilir.⁷⁴

Zünnûn el-Mısri'nin zikredilen tasavvufi görüşlerinin yanı sıra hadis rivayetinde bulunduğu da görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kendisinden aktarılan iki hadis vardır. Bunlardan bir tanesi Sülemî'nin *Tabakât*'inde geçen "Dünya müminlerin hapisanesi, kâfirlerin ise cennetidir"⁷⁵ mealindeki hadistir. Diğeri ise İbn 'Asâkir'in *Târîhu Dimâşk eserinde geçer*. Rivayet zincirinde Zünnûn el-Mısri'nin de yer aldığı hadis "Gerçek sabır, meşakkatli de olsa musibetin ilk anında gösterilen sabırdır"⁷⁶ şeklindedir.

Zünnûn'un hiyeroglif yazısını okuyabildiği, tıp, kimya/simya ve havas ilimleriyle meşgul olduğu öne sürülmüş, bu konulara dair bazı eserler ona nispet edilmiştir; *el-Kasîde fî's-san 'atî'l-kerîme*⁷⁷, *Risâle fî anâsîrî's-selâse*⁷⁸, *Risâle fî havâssî'l-iksîr*⁷⁹, *Risâle fî tedbîrî'l-hacerî'l-kerîm*⁸⁰,

⁷⁰ İbnü'l Cevzi, Sıfatü's-Safve, 2/880.

⁷¹ İsfahânî, Hilyetü'l-Evliyâ, 11/451.

⁷² Abdurrahman-ı Câmî, Nefehâtü'l-Üns, 72.

⁷³ İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimâşk, 17/424.

⁷⁴ Şa'rânî, Tabakâtü'l-Kübrâ, 130.

⁷⁵ Sülemî, Tabakâtü's-Süfiyye, 1/17.

⁷⁶ İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimâşk, 17/399.

⁷⁷ Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2130/2, vr. 35^b-36^a; Urcûze fî'l-kîmyâ', British Museum Library, Add. 1590, vr. 2-7; Manzûme fî 'ilmî'l-kîmyâ', Ârif Hikmet Ktp., nr. 110/80). Eseri İzzeddin el-Cildeki ed-Dürrü'l-meknûn fî şerhi Kasîdeti Zünnûn adıyla şerhetmiştir (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2065/2, vr. 17a-34a).

*Risâle fi'l-hacer ve Risâle fi's-san'â*⁸¹, *Sifatü'l-mü'min ve'l-mü'mine*.⁸² Zünnûn el-Misrî'ye ayrıca *el-Mücerrebât*, *Kitâbü'l-'Acâ'ib*, *Risâle fi zikri menâkibi's-sâlihîn*, *Duâ'* ve *Risâle fi'l-hikmeti'l-'uzmâ ve's-san'ati'l-mübâreke* adlı eserler nispet edilmektedir.⁸³

7. Zünnûn el-Misrî'nin Tasavvuf Düşüncesindeki Yeri

Zünnûn el-Misrî tasavvuf tarihinde mârifet bahsine ilişkin söz söyleyen ilk kişi olması hasebiyle hem erken dönem tasavvuf tarihinde hem de tasavvufun daha sonraki süreçlerinde fikirleri ile dikkat çeken bir isim olmuştur. Erken dönemde tasavvufun sistematik bir tâlim süreci olmasa da Zünnûn ile irtibat kuran ve kendisiyle çeşitli tasavvufî mülâhazalarda bulunan bazı isimler olduğu gibi aynı zamanda Hâris el-Muhâsibî, Cüneyd-i Bağdâdî, Serrâc et-Tûsî gibi sûfîlerin de kendisinden etkilendiği bilinmektedir. Bunun yanında sûfinin fikirlerinden ötürü çeşitli baskılara maruz kaldığı, dönemin hâkim otoritesi tarafından sorguya çekildiği ve özellikle Mısır halkı tarafından zındıklık ile itham edildiğinden dolayı sürgün edildiği zikredilmektedir. Bu bağlamda erken dönemde Zünnûn el-Misrî'yi büyük bir sûfî ve abid olarak görenler olduğu gibi, kendisine karşı muhalif tavırların da mevcut olduğu söylenebilir. Fakat daha sonraki süreçlerde özellikle sistematik tasavvuf döneminde sûfîler eserlerinde Zünnûn el-Misrî'den çeşitli nakillerde bulunmaktadır. Nitekim Zünnûn'dan yüz yıl sonra vefat eden ve sûfî hakkında konuşan ilk kişi olarak bilinen el-Mesûdî Zünnûn'u "zâhid, özel bir tarika sülûk eden ve dinde özel bir yol takip eden bir filozof" olarak târif etmektedir.⁸⁴

Hâris el-Muhâsibî Zünnûn'un "doğulu zâhidler ve ilk mutasavvıfların kelime dağarcığı ve düşüncelerine tümüyle aşına" olduğunu ifade eder.⁸⁵ Ayrıca Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns* eserinde "Zünnûn sûfîlerin reisidir; sûfîlerin tamamı onun ahfâdıdır. Ondan önce de bu düşünceler mevcuttu; fakat o, tasavvufî sembolleri izah eden ve bu hususla ilgili konuşan ilk kişidir" söylemlerini aktarır.⁸⁶ Akranlarından sayılan Saîd b. Yezid en-Nebâcî(?) Zünnûn'nu "mârifet konusunda en güzel kelamı söyleyen kişi" olarak târif eder.⁸⁷

Nicholson, ârifleri "Allah'ın seçkin kulları" olarak tavsif eden Bişr el-Hafî'den (ö. 277/?) sonra işrakî tasavvufun kurucusu ünvanını almaya en layık kişinin Zünnûn el-Misrî olduğunu belirtir. Ayrıca Zünnûn'u vecd, semâ ve tevhîd kavramlarını ilk tanımlayan kişi olarak zikreder.

⁷⁸ TSMK, III. Ahmed, nr. 2075, vr. 76b-79a.

⁷⁹ Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5309/5, vr. 105a-109b.

⁸⁰ Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4224/8, vr. 49a-54b.

⁸¹ Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4224/9, vr. 54b-57b.

⁸² Şam'da yazma bir nüshası bulunan risâle (Zâhiriyye Ktp., Mecmûa, nr. 87/11) Remzî Sa'deddin Dîmaşkiyye tarafından yayımlanmıştır (Likâ'ü'l-'aşri'l-evâhir bi'l-Mescidi'l-Harâm içinde, Beyrut 1423/2002).

⁸³ Tosun, "Zünnûn el-Misrî", 44/577.

⁸⁴ Reynold Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, 46.

⁸⁵ Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 53.

⁸⁶ Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 53.

⁸⁷ İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, 178.

⁸⁸Ebû'l-Mahâsi'nin de "Zünnûn el-Mısırî velâyet ehlinin hâl ve makâmı hakkında Mısır'da konuşan ilk kişidir" der.⁸⁹

İbn Hallikân sûfîyi ilim, ibadet, hal ve edebe riâyeti bakımından eşsiz bir insan olarak tanıtır. Ayrıca Zünnûn el-Mısırî'yi filozof, Arap dilinin tüm inceliklerine vâkıf olan ve melamî⁹⁰ yaşantısıyla şöhret bulan bir kimse olarak târif eder.⁹¹

Sonuç

Tüm bu değerlendirmeler ışığında denilebilir ki; tabakât yazıcılığı tasavvuf tarihi açısından ve erken dönem tasavvuf düşüncesinin gelişim seyri izlenebilmesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim herhangi bir tasavvufî kavramın, tasavvuf düşüncesinde sistematik bir hale gelmeden ve belirginleşmeden önce tabakât eserlerinde zikredilen sûfî şahsiyetlerin yaşantılarında/rivayetlerinde yer aldığı görülmektedir. Ayrıca bu durum, söz konusu yaklaşımların ortaya çıktığı dönemin düşünce yapısını tespit etme imkânı sunmaktadır. Bu çalışmada bilhassa Zünnûn el-Mısırî ile beraber tasavvuf düşüncesine dâhil olan bazı tasavvufî istihlaklar ortaya konulmuştur. Sûfinin bilhassa mârifet bahsi ile ilgili sözleri bu durumu destekler niteliktedir. Zira Zünnûn tasavvuf tarihinde mârifet ile ilgili konuşan ve buna dair beyanlarda bulunan ilk kişidir. Bazı araştırmacılar tarafından ârifin bilgisini ilahi bir takdim olarak görüp bunu ezelfî kılması itibariyle eleştirilse de, kendisinden sonraki dönemlerde gelen sûfiler bu konuda görüş birliğinde olmuşlardır. Bunun yanında ilk dönem tasavvuf literatüründe Zünnûn el-Mısırî'nin tasavvufta hâl ve makâmı ile ilgili konuşan ilk kişi olarak zikredildiği tespit edilmiştir. Buna ilaveten Zünnûn'un vecd, semâ ve tevhid kavramını tanımlayan ilk kişi olduğu neticesine vardığımızı da beyan etmek gerekir.

Daha sonraki dönemlerde tasavvuf dilinde belirgin bir şekilde görülecek olan "aşk" düşüncesinin de Zünnûn el-Mısırî'nin ünsiyet bahsine dair bazı rivayetlerine dayandığı söylemek mümkündür. Nitekim Zünnûn Allah'tan 'sevgilim, mahubum' olarak söz etmiş ve bu durum sûfilerin istihlakında "aşk" düşüncesinin zuhur etmesine zemin hazırlamıştır. Zünnûn el-Mısırî'den nakledilen iki hadis rivayetinin tespit edilmiş olması sûfî ile hadis ilmi arasında bir irtibatın mevcut olduğunu, aynı zamanda az dahi olsa sûfinin hadis rivayetinde bulunduğunu ortaya koymak açısından oldukça önemlidir.

Bu çalışmayı yaparken dikkatimizi çeken noktalardan biri; klasik dönem tabakât ve tarih kitaplarında Zünnûn el-Mısırî'nin tıp, kimya ve sihir ilimleriyle meşgul olduğuna dair bir bilgi yer almazken, çağdaş dönem çalışmalarında özellikle bu noktaya dikkat çekilmiş olmasıdır. Nitekim Nicholson ve Knysh gibi batılı araştırmacılar Zünnûn'un sihir ilmine vakıf olduğunu iddia etmiş ve

⁸⁸ Reynold Nicholson, Tasavvufun Menşei Problemi, 43.

⁸⁹ Reynold Nicholson, Tasavvufun Menşei Problemi, 43.

⁹⁰ Süleyman Şeyhî, Bahrû'l-Velâye, 66.

⁹¹ Reynold Nicholson, Tasavvufun Menşei Problemi, 45.

bu bağlamda tılsım, teosofi ile tasavvuf arasında bir ilişki kurulabileceğini, bunun mümkün olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat kaynaklarda bu irtibatın kurulmasını mümkün kılacak ve söz konusu iddiayı temellendirecek herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Bu husustaki bilgiler oldukça sınırlıdır.

Tüm bunlara karşı Zünnûn el-Mısırî Mısır halkı tarafından "zındık" olarak nitelendirilmiş ve bazı kesimler tarafından şiddetli eleştiriye maruz kalmıştır. Özellikle kelâmî mevzularda sûfinin sıkı bir gelenek taraftarı olduğu iddia edilebilir. Nitekim dönemin siyasi otoritesinden gördüğü baskı ve zulümlere rağmen görüşlerinde ısrarcı olması bu iddiayı destekler mahiyettedir. Fakat bununla birlikte Zünnûn'un halkın nezdinde hem ilmi kişiliği hem de tasavvufî yaşantısı bakımından büyük bir itibara sahip olduğu görülmüştür. Bu bağlamda sûfî yaşadığı süre zarfında kendi döneminin insanlarını etkilediği gibi, kendisinden sonraki dönemlerde Cüneyd-i Bağdâdî, İbn Arabî ve Ferîdüddin Attâr gibi büyük âlim ve şahsiyetleri de etkilemiştir.

Son söz olarak denilebilir ki; Zünnûn el-Mısırî, erken dönem tasavvuf geleneğinin sembol isimlerinden biridir. Kendisi tasavvufî düşüncenin -bilhassa mârifet, aşk, vecd, semâ, tevhid ve makâmîlar gibi- ve bazı tasavvufî ıstılahların sonraki dönemlerde belirginleşmesinin öncüsü olmuştur. Ayrıca Zünnûn melâmî yaşantıya sahip, Arap dilinin inceliklerine vakıf, edep ve ilme riayeti bakımından eşsiz bir insan olarak kabul edilmiştir. Klasik ve çağdaş dönem çalışmalarında Müslüman âlimlerin ve batılı araştırmacıların yaklaşımları ulaştığımız bu sonuçları destekler mahiyettedir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma tek yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	<p>* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p> <p>* Bu makale; herhangi bir lisansüstü çalışmadan üretilmemiştir.</p> <p>* Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee

Ethical Statement	<p>* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography.</p> <p>* This article is not derived from any postgraduate study.</p> <p>* This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.</p>
Plagiarism Checks	Done - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Attâr, Ferîdüddin. *Tezkiretü'l Evliyâ*. çev. Süleyman Uludağ. Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984.
- Attâr, Ferîdüddin. *Tezkiretü'l-Evliyâ*. Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Âmmetü lil-Kitab, 2006.
- Başer, Hacı Bayram. *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. Erişim 09 Ağustos 2023. <https://islamdusunceatlası.org/zunnun-el-misri-/113>
- Câmi, Abdurrahman-ı. *Nefehâtü'l-üns min Hazarâti'l-kuds*. ed. Dr. Mahmut Âbidî. Tahran: İntişarât-ı İttılaât, 4. Basım, 1382.
- Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. ed. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Ömeri. 80 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995.
- Eraslan, Soner. "Mâruf el-Kerhî'nin Sûfi Şahsiyeti ve Tasavvufun Menşesindeki Rolü". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/27 (2022), 169-185.
- Hücvârî, Ali b. Osman. *Hakikat Bilgisi Keşfü'l-Mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Hücvârî, Ebü'l-Hasan Ali b. Osman. *Keşfü'l-Mahcûb*. çev. Ahmed Abdurrahim es-Saih - Tefvik Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-Sekafetü'd-Diniyye, 1427.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*. çev. Muhammed Rıza Şefîî Kedkinî. Kahire: Darü'l- Ümmü'l Kırâe li'd-Dibaêti ve'n-Neşr, ts.
- İbn Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Mülakkın. *Tabakâtü'l-Evliyâ*. çev. Mustafa Abdülkâdir Â'ta. Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- İbnü'l Cezvî, Ebü'l-Ferec. *Resulullah'ın Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri*. çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2016.
- İbnü'l Cezvî, Ebü'l-Ferec. *Sıfâtü's-Safve*. ed. Tarık Muhammed Muhammed 'Abdülmün'im. İskenderiye: Dâru İbn Haldûn, ts.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak el-. *Allah Dostlarının Dünyası Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-asfiyâ*. çev. Hüseyin Yıldız vd. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015.
- Kahve, Ömer Faruk. "Tasavvuf Tabakâtında Sûfinin Görünümü: Amr b. Osman el-Mekkî Özelinde Bir İnceleme". *Sufiyye Dergisi* 13/12 (2022), 245-272.
- Knysh, Alexander. *Tasavvuf Tarihi*. çev. Nurullah Koltaş. İstanbul: Ketebe Yayıncılık, 2020.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım Abdülkerîm. *er-Risâle*. çev. Abdülhalim Mahmud - Mahmud b. Şerif. Kûm: Menşurat'u Beydar, 1416.

- Nicholson, Reynold. *Tasavvufun Menşei Problemi*. çev. Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2018.
- Sülemî, Muhammed b. Hüseyin. *Tabakâtü's-Sûfiyye*. çev. Mustafa Abdülkâdir Â'ta. Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424.
- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib. *Evliyâlar Ansiklopedisi Tabakatü'l-Kübrâ*. çev. Abdülkadir Akçiçek. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2011.
- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. çev. Ahmed Abdurrahim es-Saih - Tefik Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-Sikâfati'd-Diniyye, 1426.
- Şeyhî, Süleyman. *Bahrü'l-Velâye*. çev. Semih Ceyhan - Sezai Küçük. Mavi Yayıncılık, 2007.
- Tosun, Necdet. "Zünnûn el-Mısırî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/575-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Uludağ, Süleyman - Mustafa Kara (ed.). *Evliya Menkıbeleri (Nefahâtü'l-Üns)*. çev. Lâmiî Çelebi. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.

Atıf: Ayan, Hidayet. "Muhammed B. Ahmed El-Avfi ve Kırâat İlmine Dair Eserleri".

Kadim Akademi SBD, 7/2 (Aralık 2023), 137-157.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1382863>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 29.10.2023

Makale Kabul Tarihi: 24.12.2023

MUHAMMED B. AHMED EL-AVFÎ VE KİRÂAT İLMİNE DAİR ESERLERİ*

Hidayet Ayan**

Özet

Bu çalışmada Muhammed b. Ahmed el-'Avfî'nin hayatı ele alınmış ve onun kırâat ilmine dair eserleri incelenmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da dünyaya gelen ve daha sonra İstanbul'a hicret eden Muhammed b. Ahmed el-'Avfî, kaleme aldığı eserlerle kırâat ilminin Osmanlı Devleti'nde gelişmesine ve yayılmasına katkı sağlamış bir âlimdir. Onun sahip olduğu kırâat müktesebatında hocası Ahmed el-Mesyerî'nin rolü oldukça büyüktür. 'Avfî'nin ilmi birikimini; yazdığı eserler ve dâhil olduğu ilim meclisleri vesilesiyle sonraki nesillere aktardığı müşahede edilmiştir. O, bu meyanda kırâat ilminin alt disiplinlerine dair pek çok eser kaleme almıştır. Başta el-Cevâhiru'l-mükellele olmak üzere 'Avfî'nin telifleri, kırâat sahasında istifade edilen kaynaklar arasına girmiştir. Ayrıca onun mezkûr eseri, Osmanlı coğrafyasına mahsus kırâat eğitim usûllerinden biri olan İstanbul tarîkine kaynaklık etmiştir. Çalışmada, kırâat edebiyatına ciddi katkılar vermesine rağmen kendisi ve telifleri hakkında yeterince malumat bulunmayan 'Avfî'nin hayatı kaleme alınmış, bununla birlikte onun bu alandaki hissesinin ortaya çıkarılması amacıyla eserlerine değinilmiştir. Araştırmanın neticesinde kırâat ilmine dair farklı konularda yüzlerce eser telif eden 'Avfî'nin bu ilmin gelişimine ve sonraki nesillere aktarımına büyük katkı sağladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Kırâat, Osmanlı Devleti, Dârulkurrâ, İstanbul Tarîki, Muhammed b. Ahmed el-'Avfî.

* Bu makale, Muhammed b. Ahmed el-'Avfî ve Kırâat İlmindeki Yeri isimli tezden istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ayanhidayet@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6622-9834>

Citation: Ayan, Hidayet. "Muhammad B. Ahmad Al-‘awfi and His Works on the Science of Qirā’āt".

Kadim Akademi SBD, 7/2 (December 2023), 137-157.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1382863>

Article Type: Research Article

Application Date: 29.10.2023

Accepted Date: 24.12.2023

MUHAMMAD B. AĦMAD AL-‘AWFĪ AND HIS WORKS ON THE SCIENCE OF QIRĀ’ĀT*

Hidayet Ayan**

Abstract

This article is about the life of Muhammad b. Ahmad al-‘Awfi and his works on the science of qirā’āt. He was born in Egypt in the second half of the XVI. century and later migrated to Istanbul. He contributed to the development and dissemination of the science of qirā’āt in the Ottoman Empire with the works he wrote on the field. His teacher Ahmad al-Masyarī played a great role in his extensive knowledge of qirā’āt. ‘Awfi transferred his scientific knowledge to the next generations through the works he wrote and the scientific assemblies he participated in. He wrote many works on the sub-disciplines of the science of qirā’āt. The works of ‘Awfi, especially al-Javāhir al-mukallala, have become among the sources used in the field of qirā’āt. This work was the source of the Istanbul ʔariq, one of the science of qirā’āt training methods specific to the Ottoman geography. In this study, firstly the biographical information of 'Awfi' was written. The lack of information about the life and works of a scholar who had such an important scientific career was specifically mentioned. Afterwards, his works are mentioned in order to reveal his contribution to this field. As a result of the research, it was determined that ‘Awfi, who wrote hundreds of works on different subjects regarding the science of qirā’āt, made a great contribution to the development of this science and its transfer to the next generations.

Keywords: Qirā’āt, Ottoman Empire, Dār al-Qurrā’, ʔariq of Istanbul, Muhammad b. Ahmad al-‘Awfi.

* This article is based on the thesis entitled Muhammad b. Ahmad al-‘Awfi and his place in the science of Qiraat.

** Lecturer Assistant Prof. Dr., Marmara University Faculty of Theology, ayanhidayet@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6622-9834>

1. Giriş

Konusu ilahî kelamın lafızları olması sebebiyle kırâat ilmi dinî ilimler arasında önemli bir konuma sahiptir. Şüphesiz tarihin akışı içerisinde Kur'ân lafızlarının hata ve tahriften korunmasında en büyük rolü kırâat ilmi üstlenmiştir. Şöyle ki Hz. Peygamber, vahyin başlangıcıyla birlikte Kur'ân âyetlerini ashâba okumak ve yazdırmak suretiyle zapt altına almıştır. Bu faaliyetlerin devamı niteliğinde Hz. Ebûbekir döneminde Kur'ân âyetleri cemedilerek iki kapak arasına alınmış ve Hz. Osman döneminde ise istinsah edilen nüshalar İslam coğrafyasının muhtelif bölgelerine ulaştırılmıştır. Böylece müslümanlar arasında tilâvet birliği sağlanmış ve mezkûr faaliyetler konuyla ilgili olarak ortaya çıkabilecek fitnenin önünü almıştır.

Sahâbe, el-ahrufü's-seb'a¹ çerçevesinde Rasûlullah'tan öğrendikleri muhtelif kırâat formlarını tâbiîn nesline aktarmış, tâbiîn döneminde bu kırâat vecihleri okunmaya devam edilerek muhafaza edilmiştir.² Hicrî ikinci asırda mezkûr kırâat vecihleri arasından bazı kırâat imamlarının tercihleri toplumda kabul görmüş, böylece kırâat ekollerinin oluşum süreci başlamıştır.³ Daha sonra kısmen eleştiri olsa da⁴ İbn Mücahid'in (ö. 324/936) hicrî dördüncü asrın başlarında ortaya koyduğu yedili tasnif kırâat çevrelerinde kabul görmüştür. Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) ve Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtîbî de (ö. 590/1194) telifleriyle seb'a tarîkinin muhkem hâle gelmesini sağlamışlardır. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ise mezkûr yedi kırâat dışında üç kırâatin daha sahîh ve muteber olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Böylece kırâat-ı seb'anın/yedi kırâatin muhtevasıyla icra edilen kırâat eğitime diğer üç kırâatin de ilave edilmesiyle teşekkül eden kırâat-ı 'aşere/on kırâat tedrisatı yaygınlık kazanmaya başlamıştır.⁵

Yaklaşık sekiz asırlık bir kırâat birikimini tevarüs eden Osmanlı Devleti'nde kırâat ilmine önem verilmiş, kırâat eğitimi için pek çok müessese inşa edilmiştir. Bu bağlamda mezkûr ilmin Osmanlı coğrafyasında gelişerek yayılması adına muhtelif dönemlerde İbnü'l-Cezerî ve Ahmed el-Mesyerî (ö. 1006/1597) gibi kırâat ilminin seçkin simaları ülkeye davet edilmiş, bunun dışında Mısır ve diğer İslâm ülkelerinden Osmanlı coğrafyasına kırâat tedrisatı amacıyla gelenler de olmuştur. Nitekim bunlardan birisi de Mısır'dan İstanbul'a gelen Muhammed b. Ahmed el-'Avfi (1052/1646)'dir. 'Avfi, burada kendisini kırâat alanında kitap telifine hasretmiş ve bu alanda pek çok eser kaleme almıştır. Onun yazmış olduğu eserler, kurucusu 'Avfi'nin hocası Ahmed el-Mesyerî olan ve Osmanlı coğrafyasında İstanbul tarîki olarak şöret bulan tedris metodunun

¹ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), "Fedâilü'l-Kur'ân", 5 (No. 27); Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, haz. Muhammed Sâlih Hâşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), "Salâtü'l-Müsâfirîn", 270.

² Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kırâat İlmi* (Ankara: Otto, 2016), 28-47.

³ Recep Koyuncu - Süleyman Kılıç, "İbnü'l-Cezerî Öncesi Kırâat Ekollerine Genel Bakış", *Kilitbahir* Sayı:23 (Eylül 2023), 195-211.

⁴ Muhammed b. Ahmed el-'Avfi, *Lemehâtü'l-envâr ve nefehâtü'l-ehzâr fi'l-kırâati'l-erba'ati'l-mezi'de 'ale'l-'aşreti'l-meşhûre bi'l-emsâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Bölümü, no. 24, 1b.

⁵ Abdulhamit Birışık, *Kırâat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2004), 1-3.

şekillenmesinde etkili olmuştur. Aşağıda genel hatlarıyla 'Avfî'nin hayatına dair malumat verilecek ve onun kiraat ilmi hakkında kaleme aldığı eserleri incelenecektir.

2. Muhammed B. Ahmed El-'Avfî'nin Hayatı

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-'Avfî el-Hicâzî'nin⁶ doğum tarihine dair biyografik kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır.⁷ Onun doğum yeriyle alakalı olarak da net bir bilgi mevcut değildir. Hicâzî nisbesine dayanarak 'Avfî'nin Hicâz'da doğduğu çıkarımında bulunulmuştur.⁸ Başka bir araştırmacı ise 'Avfî'nin aslen Hicâzlı olduğunu; fakat onun Mısır'da doğduğunu belirtmiştir.⁹ el-'Avfî nisbesine gelince bu, Muhammed b. Ahmed el-'Avfî'nin kendi ifadesiyle¹⁰ onun nesebinin, tâbiînin önde gelenlerinden biri olan Atıyye el-'Avfî'ye (ö. 111/729-30)¹¹ dayanıyor olmasından mütevellit kendisine verilmiştir.

Osmanlı sadrazamı Sokullu Mehmet Paşa tarafından İstanbul'a davet edilen Ahmed el-Mesyerî'nin, 'Avfî'nin babası olduğu bilgisine bazı kaynaklarda yer verilmektedir.¹² Bununla birlikte 'Avfî, eserlerinde pek çok yerde Ahmed el-Mesyerî'den¹³ hocası olarak bahsetmektedir.¹⁴

⁶ Muhammed b. Ahmed el-'Avfî'nin eserlerinde kendisinin atası olarak zikrettiği Atıyye el-'Avfî'nin Hicaz bölgesinde yaşamış olması sebebiyle müellife el-Hicâzî nisbesi verilmiş olabilir. Bk. Muhammed b. Ahmed el-'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele limen râme et-turuka'l-mükemmele*, thk. Abdurrahman Fethullah İbrahim Naffî, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2014), 1/4.

⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin: Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 2/263, 279; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfî'z-zünûn 'an esâmî'l-kütûbi ve'l-fünûn* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 1/381; Hayruddin Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyin, 2002), 6/9; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 3/82; Abdülfettâh es-Seyyid 'Acî el-Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî ilâ tecvidi Kelâmi'l-Bârî*, 2. Baskı (Medine: Mektebetü Taybe, ts.), 773-774.

⁸ Muhammed b. Ahmed el-'Avfî, *el-Cevâhiru'l-yürâiyye fi resmî'l-mesâhifî'l-Osmâniyye*, thk. Mehdi Abdullah Kârî Muhammed Sadîk, (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, h. 1422), 1/31.

⁹ 'Alâ Âdil Ajeel Alithawi, *Dirâse ve ta'rîfu mahtutati Dürrî'l-Efkâr li Muhammed el-'Avfî* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 25.

¹⁰ Muhammed b. Ahmed el-'Avfî, *Dürrü'n-nesîr fi kirâati İbn-i Kesîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü, nr. 2093, 6a.

¹¹ Ebü'l-Hasen 'Atıyye b. Sa'd b. Cünâde el-'Avfî el-Cedeli, aslen Kûfeli olup tâbiündendir. Hadis ve tefsir ilmindeki yetkinliği ile döneminin önde gelen ilmi şahsiyetlerden biri olmuştur. İsmail Lütfi Çakan, "Atıyye el-'Avfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/62-63.

¹² Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, 1/380; Recep Akakuş, *Târîhi Açidan Nuruosmaniye Külliyesi ve Kur'ân-ı Kerîm Öğretimi* (İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2010), 77; Recep Akakuş, *Târîhsel Boyutuyla Kur'ân-ı Kerîm Öğretimi ve Reisü'l-Kurrâlık* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2008), 32; Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 21.

¹³ Ahmed el-Mesyerî (ö. 1006/1598), Mısır'ın Kahire şehrine bağlı Mesyer köyünde dünyaya gelmiştir. Doğduğu yer sebebiyle kendisine el-Mesyerî nisbesi verilmiştir. Kirâat ilmini, Mısır'ın önde gelen âlimlerinden kabul edilen ve kirâat alanında da yetkin bir kişi olan kayınpederi Nâsirüddin Muhammed b. Sâlim et-Tablâvî'den (ö. 966/1558) okumuştur. Mesyerî, Kanûnî döneminde (1520-1566) Sokullu Mehmet Paşa (ö. 987/1579) tarafından İstanbul'a davet edilmiş ve Eyüp Sultan Camii'ne imam olarak tayin edilmiştir. Burada imâmet görevine devam eden Mesyerî, aynı zamanda Sokullu Mehmet Paşa türbesi başta olmak üzere bazı müesseselerde şeyhulkurrâlık vazifesini de ifa etmiştir. Eyüp Sultan Camii'nde Teysîr târiki üzere kirâat dersleri veren Mesyerî'nin meclislerine ilim çevresi râğbet göstermiş ve dönemin tanınan ilim adamları, kendisinden kirâat ilmini almışlardır. İlk dönemlerde Teysîr târiki olarak bilinen kirâat tedris metodu, Ahmed el-Mesyerî'nin Eyüp Sokullu Dârulkurrâsı'nda vermiş olduğu kirâat derslerinin ve yetiştirdiği talebelerinin tesiriyle Osmanlı topraklarında İstanbul târiki adıyla anılır olmuştur. Mesyerî, 1006/1598 senesinde vefat etmiş ve Sokullu Mehmed Paşa Türbesi hazînesine defnedilmiştir. Mesyerî ile ilgili bk. Mehmed Emîn Efendî, *Zühru'l-erîb fi idâhi'l-cem'i bi't-takrîb*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, nr. 11, 5a; Mustafa b. Hasen el-İslambûlî, *Mürşidü'l-talebe ilâ m'arifeti turukî't-Tayyibe*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Bölümü, nr. 29, 68b; İlyas b. Ahmed Hüseyin el-Birmâvî, *İmtâ'u'l-fudalâ bi terâcimi'l-kurrâ*, (Medine: Dâru'n-Nedve el-'Alemiyye, 1421/2000), 2/282; Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî*, 707; Molla Mehmed Emîn Efendî, *el-Âsâru'l-mecîdiyye fi menâkibi'l-Hâlidîyye* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1314), 117-118; Atilla Akdemir, *Kirâat İlmi Eğitim ve Öğretim Metodları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 110; Molla Mehmed Emîn Efendî, *Umdetü'l-hullân fi idâhi Zübdeti'l-'irfân*, thk. Mehmed Çaba (İstanbul: Haciveyisâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021), 1/36; Hocazâde Ahmed Hilmi, *Ravzatü'l-Kurrâ ve Târîh-i Kur'ân-ı Kerîm* (İstanbul, Türk Neşriyat Yurdu, 1959), 7; Fatih Çollak, "Reisü'l-

Biyografik eserlerde 'Avfî'nin İstanbul'a gelişinden önceki hayatı ve İstanbul'a gelişiyle alakalı herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir.¹⁵ Ancak onun; Sokullu Mehmet Paşa tarafından Mısır'dan İstanbul'a davet edilen hocası Ahmed el-Mesyerî ile İstanbul'a gelmiş olma ihtimali bulunmaktadır.¹⁶

'Avfî'nin İstanbul'a geliş tarihiyle alakalı olarak onun h. 1005 tarihinde veya öncesinde buraya hicret ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü o, hocası Ahmed el-Mesyerî'ye okuduğu kırâat hatimlerinden birisi için bu tarihi zikretmektedir.¹⁷ Her ne kadar 'Avfî'nin İstanbul'a gelişinden önceki hayatı hakkında malumat bulunmasa da onun ömrünün büyük kısmını İstanbul'da geçirdiği bilinmektedir. Ayrıca o, İstanbul'da Rüstem Paşa Sarayı'nın kapısına yakın bir evde oturduğunu ve burada pek çok eserini kaleme aldığını ifade etmektedir.¹⁸ Hocası Mesyerî ile ilim meclislerinde bulunan 'Avfî, Süleymaniye Camii'nde hocası ve ders arkadaşlarıyla kırâat ilmine dair halkada bir arada olduklarını bizzat kendisi ifade etmiştir.¹⁹ 'Avfî'nin eserleri dikkatle incelendiğinde kendisinin kırâat ilmi ihtisasının yanında diğer İslâmî ilimlere dair ciddi bir eğitim aldığı da fark edilmektedir. Ayrıca 'Avfî, Atik Valide Külliyesi olarak bilinen Üsküdar Valide Camii Dârulkurrâsî'nda şeyhulkurrâlık vazifesini deruhte etmiştir.²⁰

'Avfî, eserlerinde kırâat dersi aldığı üç hocasının ismini zikretmektedir. Bunlar; Ebû Mansûr et-Tablâvî (ö. 1014/1606),²¹ Ebû Ğânim el-Makdisî (ö. 1004/1596)²² ve Ahmed el-

Kurrâlık Müessesesi ve Esâmî-i Kurrâ Defteri", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-IV: Kırâat İlmi ve Problemleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 205; Necati Tetik, "Kırâat Eğitiminin Dünü, Bugünü, Yarını ve Kırâat Eğitiminde Meslekler", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-IV: Kırâat İlmi ve Problemleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 157; Nev'îzâde Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmeleti's-Şekâik*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 2/465; Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kırâat Eğitiminde Tarikler, Meslekler ve Mesleklerin Temel Eserleri", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (2019), 98 (91-123); İslambûlî, *Mürşidü't-talebe*, 69a-b; Molla Mehmed Emin Efendi, *Zühru'l-erîb*, 5b.

¹⁴ 'Avfî, eserlerinde gerek hocalarının adlarını sayarken gerekse okuduğu kırâat vecihlerini zikrederken Ahmed Mesyerî'den çokça bahsetmektedir. Ancak Ahmed el-Mesyerî'nin kendisinin babası olduğuna dair 'Avfî'nin herhangi bir ifadesine rastlanılmamaktadır. Konuyla ilgili bk. *el-Cevâhiru'l-mükellele limen râme et-turuka'l-mükemmele*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, nr. 354, 13a.

¹⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/82; Zirikî, *el-A'lâm*, 6/9; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/263, 279; Bağdatlı, *İzâhü'l-meknûn*, 1/381; 2/415.

¹⁶ 'Avfî'nin yaşadığı dönemde âlimler, bir bölgeden başka bir bölgeye hicret ederken genelde tek başlarına değil de aile ve çevreleriyle beraber göç etmektedirler. Ahmed el-Mesyerî'nin Mısır'dan İstanbul'a gelişinde de bu geleneğe uyulduğu düşünülmüş ve onun 'Avfî ile olan yakınlığı dikkate alınırsa 'Avfî'nin hocasıyla beraber İstanbul'a hicret etmiş olma durumu kabul edilebilir gözükmektedir.

¹⁷ 'Avfî, *Dürri'l-efkâr fi beyâni kırâati'l-aşr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Bölümü, no. 8, 271a.

¹⁸ 'Avfî, *Miftâhu'z-zafer limen râme 'ulûmi Kitâbillah bi zihnin hazer*, KYEBM, Burdur İl Halk Kütüphanesi, no. 403, 98a.

¹⁹ 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele*, 119b. 'Avfî, burada hocası Ahmed el-Mesyerî ile ders arkadaşları Şeyh Mansûr, Evliyâ Muhammed Efendi, Muhammed Bâbâî ve İbrahim Efendi'nin ismini zikretmektedir. İlgili bölümde geçen cümlelerin devamında yer alan "وغيرهم" ifadesinden mezkûr mecliste kırâat ehli başka kişilerin de olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰ Akakuş, *Kur'ân Öğretimi*, 77; Akakuş, *Reisü'l-Kurrâlık*, 32; Yüksel, *Cezerî ve Tayyibesî*, 21,72.

²¹ 'Avfî'nin Mısır'da yaşadığı dönemdeki hocalarından Ebû's-Sa'd Zeynüddîn Mansûr b. Ebî'n-Nasr b. Muhammed et-Tablâvî eş-Şâfî'î (ö. 1014/1606), dönemin önemli ilim merkezlerinden Kahire'de doğmuştur. Tablâvî, Mısır'ın meşhur âlimlerinden Nâsiruddîn Muhammed b. Sâlim et-Tablâvî'nin (ö. 966/1559) torunudur. Bu nedenle Tablâvî; Sibtu't-Tablâvî, Sibtu'n-Nâsir, Sibt-u Nâsiruddîn şeklinde şöhret bulmuş, aslen Mısır'ın Menûfiyye kasabasının Tabeliyye köyünden olması sebebiyle kendisine Tablâvî nisbesi verilmiştir. Mansur et-Tablâvî, Kahire'nin önde gelen âlimlerinden tefsir, kırâat, fıkıh, hadis, nahiv, sarf, belâgat, kelim ve mantık başta olmak üzere muhtelif alanlarda dersler almıştır. Kur'ân-ı Kerim'i değişik kırâatlere dair rivâyetleriyle ezberleyen Tablâvî'nin kırâat ilmini kimden tahsil ettiğine dair kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Nâsiruddîn et-Tablâvî'nin; torununun öğrencilik dönemlerinde iken hayatta bulunması ve önemli bir kırâat âlimi olması gibi durumlar göz önünde bulundurulduğunda torunu Mansur et-Tablâvî'ye kırâat dersi vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Mansur et-Tablâvî Arap dili, fıkıh, hadis, tefsir ve kırâat ilimlerine dair pek çok eser kaleme almıştır. Bunlardan az bir kısmı neşredilmişken çoğunluğu ise yazma eser hâlinde muhtelif kütüphanelerde bulunmaktadır. Mansur et-Tablâvî, 14 Zilhicce cumartesi günü

Mesyerî'dir (ö. 1006/1598).²³ Buna ilaveten farklı çalışmalarda 'Avfî'nin kırâat alanında başka hocalarından da bahsedilmektedir.²⁴ 'Avfî'nin tefsir ilmi alanında da behresi olduğu bir kısım kaynaklarda belirtile de onun kırâat ilmi dışında herhangi bir eserine rastlanılmamaktadır.²⁵ Eserlerinin ferşü'l-hurufa dair bölümlerinde ahkâm âyetlerini ele alırken ortaya koyduğu görüşlerden anlaşıldığı üzere 'Avfî'nin, Osmanlı Devleti'nde yaygın olan Hanefî mezhebine mensup olduğu görülmektedir.²⁶ Kaynaklarda 'Avfî'nin aile ve çocuklarıyla alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.²⁷ Onun kişiliğine dair tabakât eserlerinde bilgi bulunmamakla birlikte eserlerinde kullandığı yumuşak üslup ve ifadeler göstermektedir ki o, mütevazı bir kişiliğe ve naif bir mizaca sahiptir.²⁸ Yine eserlerinde onun, hocalarıyla alakalı oldukça hürmetkâr ifadeler kullandığı görülmektedir.²⁹

'Avfî'nin vefat tarihiyle alakalı teracîm eserlerinde her ne kadar 1049³⁰ ve 1050³¹ tarihleri zikredilse de *Zehru'l-mütenasir fimâ beyne'l-Mekkî ve 'Âsım* isimli eserinde kendi vermiş olduğu bilgiye göre o, 1052 yılında şiddetli hastalık hâlinindedir ve mezkûr eserini bu yıl içerisinde

1014'te (22 Nisan 1606) Kahire'de vefat etmiştir. Bkz. Muhammed Emin el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi a'yânî'l-karnî'l-hâdî 'aşer* (Mısır: Matbaatü Vehbiyye, 1284), 4/28; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.) 13/15; Ali Bulut, "Mansûr et-Tablâvî, Hayatı, Eserleri ve "Nazmü'l-İstiâre" Adlı Manzûmesi", İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası, 23/2 (2013), 24; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatte'l-asri'l-hâzir* (Beyrût: Müessesetü Nuveyhizi's-Sekâfiyye, 1409/1988), 2/688; Adem Ergül, *Mansûr Sibtu Nâsiruddîn et-Tablâvî'nin Hayatı ve Âyetü'l-Kürsî Tefsirinin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 9-10, 12-16; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/475; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/45; 13/15; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/300; Ahmet Gökdemir, Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları (İstanbul: Ravza Yay., 2018), 85-86.

²² Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Hazrecî el-Makdisî (ö. 1004/1596), 920/1514 tarihinde Kahire'de doğmuştur. O, Hazrec kabilesinden Sa'd b. Ubâde'nin soyundan geldiği için el-Hazrecî nisbesi ile tanınmış, atalarından Gânim'e nispetle de kendisine Ebû Gânim lakabı verilmiştir. Mısır'ın önde gelen âlimlerinden tefsir, kırâat, hadis, fıkıh ve kelâm gibi muhtelif alanlarda dersler alan Ebû Gânim, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hasan el-Makdisî'nin (ö. ?) halkasında hıfzını tamamlayıp kırâat-i seb'âyı okumuştur. Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed er-Remlî (ö. 957/1550), Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Fütûhî (ö. 972/1564) ve kırâat ilmine olan vukûfiyetiyle öne çıkan Nâsiruddîn Muhammed b. Sâlim et-Tablâvî, Ebû Gânim el-Makdisî'nin başlıca hocaları arasında yer almaktadır. 18 Cemâziyelâhîr 1004/1596 tarihinde Kahire'de vefat eden Ebû Gânim, Türbetü'l-Mücâvirîn'e defnedilmiştir. Tefsir, hadis, kelâm, Arap dili, fıkıh gibi İslâmî ilimlerin birçok dalında eser kaleme alan Ebû Gânim, simya ilmindeki mahareti ile de tanınmaktadır. Ebû Gânim'in kırâat alanındaki eseri ise dâd harfiyle ilgili tartışmaları konu edinen *Buğyetü'l-mürtâd fi (li) tashîhi'd-dâd*'dir. Bk. Birmâvî, *el-İmtâ*, 2/253; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 7/195; Cengiz Kallek, "İbn Gânim, Nûruddîn Ali b. Muhammed b. Ali el-Hazrecî el-Makdisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/503; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 3/180-81; Ahmet Gökdemir, "Osmanlı'da Dâd Harfi Tartışmaları Bağlamında Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin Yeri", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 245-257.

²³ 'Avfî, *Lemehâtü'l-envâr*, 8a; *el-Cevâhiru'l-mükellele*, 13a; 'Avfî, *et-Teshîl ve şifâü'l-'alîl*, 5a.

²⁴ 'Avfî'nin bahsedilen diğer hocalarının 'Almâvî ve Miştevellî isimli kırâat âlimleri olduğu zikredilmektedir. Mehdi Abdullah, "Dirâse", 1/36.

²⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/9.

²⁶ 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele* isimli eserinin ferşü'l-hurûf bölümünde Mâide sûresi 6. âyette abdest ile ilgili ihtilafları ele alırken Hanefî mezhebinin önde gelen isimleri İmam Züfer ve İmam Muhammed'in görüşlerini öne çıkarmaktadır. 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele*, 2/75.

²⁷ Mehdi Abdullah, "Dirâse", 1/33. Kaynaklarda ve kendi eserlerinde 'Avfî'nin herhangi bir künyesine rastlanılmamaktadır. Bu durum onun kendisini kırâat ilmine vakfetmesi sebebiyle evlenmediğini gösterebileceği gibi erkek evladının olmadığı anlamına da gelebilir. Ayrıca kabilesinin meşhur olması sebebiyle sadece "العوفي" nisbesiyle anılması da yeterli görülmüş olunabilir.

²⁸ 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele*, 5b; 'Avfî, *Lemehâtü'l-envâr*, 1b; 'Avfî, *Miftâhu'z-zafer*, 1b.

²⁹ 'Avfî, *Lemehâtü'l-envâr*, 21b.

³⁰ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/279.

³¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/82.

tamamlamıştır.³² *Zehru'l-mütenâsir* sonrasında yazdığı herhangi bir eserine rastlanılmadığından 'Avfî'nin vefat yılını 1052 veya sonrası şeklinde tespit etmek uygun olacaktır.

Payitahtta vefat eden 'Avfî'nin III. Murad (1574-1595), III. Mehmet (1595-1603), I. Ahmet (1603-1617), I. Mustafa (1617-1618 / 1622-1623), Genç Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640) ve I. İbrahim (1640-1648) adlı Osmanlı padişahlarının idaresine tanıklık etmiş olma ihtimali yüksektir. Bununla birlikte, azami insan yaşam süresi dikkate alınacak olursa zayıf da olsa onun Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) ve II. Selim (1566-1574) dönemlerinde hayatta olma ihtimali vardır.

'Avfî, *Dürri'l-mensûr fi'n-nehci'l-mensûr* adlı eserinde kırâat ilmine dair tilâvet isnâdlarını tafsilatlı olarak zikretmektedir. Buna göre 'Avfî, *eş-Şatibiyye, Tahbîru't-Teysîr, Müctebâ, el-'Unvân fi'l-kırââtî's-seb', et-Tezkira fi'l-kırââtî's-semân, el-İrşâd fi'l-kırâât 'ani'l-eimmeti's-seb'a, et-Tebîra fi'l-kırââtî's-seb', el-Hâdî fi'l-kırââtî's-seb', el-Hidâye fi'l-kurrâî's-seb', el-Kâfî fi'l-kırââtî's-seb', Müfradâtü Ya'kûp* isimli eserlerin muhtevasıyla, Kur'ân'ı baştan sona hocası Ahmed el-Mesyerî'ye okuduğunu ve bu eserlerde mertebeyen tarîkini takip ettiğini aktarmaktadır. Ayrıca o, İbnü'l-Cezerî'nin *Neşr ve Tayyibe* tarîklerinin muhtevalarıyla Kur'ân'ı baştan sona Ahmed el-Mesyerî'ye okuyarak hatmettiğini ifade etmektedir. O, bu hatmin akabinde ise Dâni'nin *Câmi'u'l-beyân* adlı eserinin tazammunuyla Bakara sûresinin sonuna kadar Mesyerî'ye okuduğunu belirtmekte; fakat hocasının vefatıyla bu tarikteki eğitiminin hitama ermediğini aktarmaktadır. 'Avfî'nin ulaşılabilen sened zincirlerinden dört tanesi aşağıda zikredilecektir:

1- 'Avfî, Ahmed el-Mesyerî'den; o, Muhammed b. Sâlim Nâsiruddîn et- Tablâvî'den (ö. 966/1558); Tablâvî, Celâlüddîn el-Beycûrî, Kemâlüddîn ed-Devâhilî ve Zeynüddîn el-Cinânî'den; onlar da İbnü'l-Cezerî'den kırâat okumuşlardır.³³

2- 'Avfî, Ahmed el-Mesyerî'den; o, Muhammed b. Sâlim Nâsiruddîn et- Tablâvî'den; Tablâvî, Zekeriyâ el-Ensârî'den; Zekeriyâ el-Ensârî, en-Nüveyrî'den; en-Nüveyrî ise İbnü'l-Cezerî'den kırâat ilmini tahsil etmiştir.³⁴

3- 'Avfî, Zeynüddîn Ebû Mansûr et-Tablâvî'den; o da dedesi Muhammed b. Sâlim Nâsiruddîn et- Tablâvî'den; Tablâvî ise Zekeriyâ el-Ensârî'den; Ensârî, Rıdvân el-'Ukbî'den, 'Ukbî ise İbnü'l-Cezerî'den kırâat ilmini okumuştur.³⁵

4- 'Avfî, Nûruddîn ibn Ğânim el-Makdisî'den (ö. 1004/1596); Makdisî, Şeref b. 'Abdilhak es-Sinbâtî ve Ebü'l-Cûd Muhammed b. İbrâhîm es-Semdîsî'den; bu ikisi de Şihâb Ahmed b. Esed el-Emyûtî; o da İbnü'l-Cezerî'den kırâat ilmini ahzetmiştir.³⁶

³² 'Avfî'nin bu çalışma esnasında tespit edilen en son yazdığı eseri *Zehru'l-mütenâsir fimâ beyne'l-Mekkî ve Âsım*'dir. Müellif, burada yıl olarak 1052 tarihini ve eserlerinin sayısı ile alakalı olarak 163 rakamını vermektedir. 'Avfî'nin en son bu eseri kaleme aldığı düşünülmektedir. Bk. Muhammed b. Ahmed el-'Avfî, *Zehru'l-mütenâsir fimâ beyne'l-Mekkî ve Âsım*, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, no. 970, 34a.

³³ 'Avfî, *Dürri'l-mensûr*, 74a.

³⁴ 'Avfî, *Dürri'l-mensûr*, 74a-b.

³⁵ Mehdî Abdullah, "Dirâse", 1/37-38.

'Avfî'nin, Osmanlı'da görev yaptığı kurum Atik Vâlide Külliyesi'nde bulunan dârulkurrâdır. Burası müstakil binası olan ve kırâat ihtisasının yapıldığı bir mekândır. Atik Vâlide Külliyesi'nin vakfiyesinde, dârulkurrâda görev yapacak şeyhulkurrânın ve eğitim için kabul edilecek olan talebelerin vasıfları, günlük tahsisatları, okutulacak olan dersler ve kitaplarla alakalı geniş bilgi verilmektedir. Vakfiyede şeyhulkurrâda bulunması gereken özellikler şu şekilde belirtilmiştir:

"...*Bu şeyhulkurra ulum-u 'Arabiyye'ye vâkîf, funun-i edebiyede mâhir, okutma usûl-ü tedrise çok aşina, tecvidci, tecvidde yektâ, talebeyi okudup faidelendirir. Hâfiz-ı Kur'ân-ı mecîd, kırâatte sahibi itkân, eimme-i kırâatin akvâl ve rivâyâtını zabtetmiş, ekâbir-i kurrâdan gelen rivâyet üzere kırâat ve edada mahîr, mütevâtir rivâyâti haber-i âhaddan, meshûri şâzdan temyiz, hâfî ile müdğam, murakkak ile müfehham, ihtilâs ile itmâm, ravm ile işmâm arasını tefrik ve temyiz eder. Hurufun mehâric ve sıfatına vâkîf, kırâate ve kırâatin nüktelerine müteallık, ulumun inceliklerine âşina, ilmi kırâati büyük meşâyihden ahz ve en yüksek eimme-i kırâatten kırâati ahzetmiş, dinlemiş, çokça okumuş ve okutmuş, zâtında ilim ile ameli cem etmek sureti ile yetişmiş, ağır başlılık ve vakar comesine tamamen bürünmüş, ebrâr ve ekâbirin alâmet ve şiarı olan hayâ ridâsını giyinmiş, küçük ve büyük herkes nazarında muhterem ve hazakatlı ehli kırâatten eimme-i 'aşeraya ait kırâat-i 'aşera hakkında yazılan kütüb-ü mutebreyi ifade ve takrire muktedir bulunmuş olacaktır...*"³⁷

Kırâat tedrisinde şeyhulkurrânın okutacağı kitaplar ve bu vazifesi karşılığında alacağı günlük yevmiye ile alakalı ise vakfiyede şu bilgiler yer almaktadır:

"...*ve İmâm-ı Şâtîbî'nin kasîdesini ve İmam Ca'berî tarafından bu kasîde üzerine yazılan şerhini, İmam Cezerî'nin Mukaddime ve Neşrîni ve bu babta yazılan sair muteber ve yüksek kavâid kitaplarını okutacak ve bu şeyhulkurrânın vazifesi yevmi otuz dirhem olacaktır.*"³⁸

Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı Vakfiyesi'ndeki bu verilerden yola çıkılarak da 'Avfî'nin ilmi durumu hakkında değerlendirme yapmak mümkün gözükmemektedir.

3. Muhammed B. Ahmed El-'Avfî'nin Eserleri

Muhammed b. Ahmed el-'Avfî, eser telifi açısından oldukça velûd bir âlimdir. Şöyle ki terâcim kitaplarında kendisinin pek çok eseri olduğu ifade edilmektedir.³⁹ Bu çalışma esnasında ulaşılan *Zehru'l-mütenâsir fîmâ beyne'l-Mekkî ve 'Âsım* isimli eserinde 'Avfî, bu kitabın 163. telifi olduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki 'Avfî'nin eserlerinin ekserisi bugüne ulaşamamıştır.

³⁶ Mehdî Abdullah, "Dirâse", 1/38.

³⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), "Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı Vakfiyesi", No. 2113, Sıra No: 50, 281.

³⁸ VGMA, No. 2113, Sıra No: 50, 281.

³⁹ Mustafa b. Hasen son kısmında kırâat âlimlerine dair biyografik bilgiler verdiği *Mürşidü't-talebe* isimli eserinde 'Avfî'nin 120 telifi olduğunu ifade etmektedir. Bk. İslambûli, *Mürşidü't-talebe*, 68b.

⁴⁰ 'Avfî, *Zehru'l-mütenâsir fîmâ Beyne'l-Mekkî ve 'Âsım*, 34a.

Araştırma için yapılan taramalar neticesinde 'Avfî'nin 25 eseri tespit edilmiş olup bunların 15 tanesinin nüshalarına ulaşılmıştır. Onun teliflerinin çoğunluğu yazma eser hâlinde olup bir kısmı üzerinde tahkik formatında çalışmalar yapılmıştır.⁴¹ Avfî'nin nüshalarına ulaşılan eserlerinin isimleri şu şekildedir:

1. *Dürü'l-efkâr li-men kâne fî kırâ'âtî'l-eimmetî'l-'aşri's-seyyâr (Dürü'l-efkâr fî'n-nehci'l-muhtâr fî kırâ'âtî'l-eimmetî'l-'aşrati fî cemî'i'l-a'sâri ve'l-emsâr)*
2. *el-Cevâhiru'l-mükellele li men râme et-turuka'l-mükemmele fî'l-kırâ'ati'l-'aşr*
3. *Lemehâtü'l-envâr ve nefehâtü'l-ezhâr fî'l-kıra'ati'l-erba'ati'l-mezîde 'ale'l-'aşreti'l-meshûre bi'l-emsâr*
4. *Miftâhu'z-zafer li men râme 'ulûme Kitâbillâh bi zihnî hadar (Muhtasarü'l-'Avfî fimâ beyne Hafs ve'l-Bezzî)*
5. *Muhtasaru'l-makâle fî'l-fethi ve'l-imâle*
6. *Ravzu'l-ezhâr fimâ verade mine'l-idgâmi'l-kebîr li'bni'l-'Alâ*
7. *el-Cevâhiru'l-yürâiyye fî resmi'l-mesâhifi'l-Osmâniyye*
8. *Risâle fî beyâni evcühi't-tekbîr beyne's-süver*
9. *Şifâü'z-zamân ve ziyâü'l-furkân*
10. *et-Teshîl ve şifâü'l-'alîl li tâlibi ciddin müciddin fî'r-rahîl*
11. *Zehru'l-mütenâsir fimâ beyne'l-Mekkî ve 'Âsım*
12. *Dürü'l-mensûr fî'n-nehci'l-mensûr*
13. *Risâle fî'r-rivâyât ve't-turuk li'd-Dânî*
14. *Telhîsu'n-Neşri'l-Kebîr*
15. *Dürü'n-nesîr fî kırâât-i İbni Kesîr*

'Avfî'ye ait olmadığı hâlde isim benzerliği veya müellifinin yaşadığı dönem bakımından 'Avfî'ye yakın olması gibi sebeplerle 'Avfî'ye nispet edilen eserler vardır.⁴² Ayrıca 'Avfî'ye nispet edildiği hâlde herhangi bir nüshasına ulaşılamayan eserler de mevcuttur. Bu telifler şunlardır:

1. *Bahru'l-me'ânî ve kenzü seb'i'l-mesânî*

⁴¹ 'Alâ' Âdil el-'Îsâvî, *Dirâse ve Tâ'rîf Mahtûta "Dürü'l-Efkâr" (li Muhammed 'Avfî)"* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Merve Salih Hayânî, *Dirâse ve Tahkîk Mahtûta (Muhtasaru'l-Makâle fî'l-Fethi ve'l-Imâle li Muhammed 'Avfî)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-yürâiyye*, 2.

⁴² Bunlar; Mahmûd b. Ahmed el-Hicâzî'nin (ö. 1635-1045) *Mir'âtü'l-'acâib bi'l-ceybi'l-ğâib* ve *Risâle fî Keyfiyyeti Istihrâci't-takvîm* adlı eserleri ile Muhammed Cemâlüddîn 'Avfî el-Hindî'nin (1231-628) *Câmi'u'l-hikâyât ve lâmiu'l-rivâyât* adlı telifleridir.

2. *el-Minhatü's-seniyye fi'l-ahkâmi't-tecvîdiyye*
3. *Muhtasarü'l-idğâmi'l-kebîr li'd-Dânî*
4. *Risâle fi'l-Mekkî ve'l-Medenî mine'l-Kur'ân ve'n-nâsîh ve'l-mensûh ve addü'l-ây*
5. *Ravdatü'l-irfân ve behcetü'l-ihvân fi turuki'l-'Irakıyyîn*
6. *Risâle fi emsile mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*
7. *Risâletü'l-'Avfi fi'htilâfi't-turuki ve'r-rivâyât*
8. *Câmi'u'z-zikr li süveri'l-Kur'âni küllihâ hel nezzelet bi Mekke em fi'l-Medîne*
9. *Dürü sime'l-'ulâ fimâ hâlefe fihi Hafs b. 'Alâ'*
10. *Teceddüdü's-sabâh ve tebeddüdü'z-zalâm*

Bu başlık altında 'Avfî'nin eserleri ele alınacaktır. Nitekim onun nüshalarına ulaşılan eserleri içeriklerinden de istifade edilerek ayrıntılı bir şekilde tanıtılacak, nüshasına ulaşılamayanlar hakkında ise müellifin kendi eserlerinde vermiş olduğu malumatlardan ve 'Avfî ile alakalı yapılan çalışmalardan hareketle bilgi verilecektir.

3.1. 'Avfî'nin el-'Aşru's-Suğrâ'ya Dair Eserleri

'Avfî'nin 'aşera muhtevasıyla yazdığı eserleri ekseriyetle el-'aşru's-suğrâ hakkındadır. Bu başlıkta onun el-'aşru's-suğrâ üzerine kaleme aldığı *Dürü'l-efkâr*, *el-Cevâhirü'l-mükellele*, *Dürü'l-mensûr* ve *et-Teshîl ve şifâü'l-'alîl* adlı telifleri tafsilatlı bir şekilde tanıtılacaktır.

3.1.1. Dürü'l-Efkâr li Men Kâne fi Kırâ'âti'l-Eimmeti'l-'Aşri's-Seyyâr

'Avfî, *Dürü'l-efkâr li men kâne fi kırâ'âti'l-eimmeti'l-'aşri's-seyyâr*⁴³ isimli eserini 'aşere muhtevasıyla *et-Teysîr*, *Hirzü'l-emânî* ve *Tahbîr* tarihlerine göre kaleme almıştır.⁴⁴ Eserin bu çalışmada tanıtılacak olan nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Bölümü 8 numarada yer almakta olup 272 varaktan oluşmaktadır.

'Avfî, besmele-hamdele ve salvele kısmı sonrasında acziyetini ifade edip eserini *et-Teysîr*⁴⁵ ve *Hirzü'l-emânî*⁴⁶ adlı kitapların muhtevası üzerine kaleme aldığını belirtmektedir. O,

⁴³ Eserin adı, ulaşılan yazma nüshalarda bizzat 'Avfî tarafından *Dürü'l-efkâr li-men kâne fi kırâ'âti'l-eimmeti'l-'aşri's-seyyâr* olarak belirtilmektedir. 'Avfî, *Dürü'l-efkâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, no. 00019-002, 139a; Hamidiye Bölümü, no. 8, 2a. Bununla birlikte eserin ismi aynı nüshanın 137b sayfasında *Dürü'l-efkâr fi'n-nehci'l-muhtâr fi kırâ'âti'l-eimmeti'l-'aşrati fi cemî'l-'a'sârî ve'l-emsâr* şeklinde yazılmıştır. Ayrıca mezkûr eserin Manisa İl Halk Kütüphanesi, 3006 numaralı nüshasının kapak kısmında "*Dürü'l-efkâr fi'n-nehci'l-muhtâr fi kırâ'âti'l-eimmeti'l-'aşrati fi cemî'l-'a'sâr ve'l-emsâr*" adı kaydedilmişken aynı nüshanın metin kısmında 'Avfî, eserini "*Dürü'l-efkâr limen kâne fi kırâ'âti'l-eimmeti'l-'aşerati's-seyyâr*" şeklinde adlandırdığını ifade etmektedir. Netice olarak şunu belirtmek gerekir ki bu iki isim aynı eser için kullanılmaktadır.

⁴⁴ 'Avfî, *Dürü'l-efkâr*, 1b-2a.

⁴⁵ Tam adı *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'* olan bu eser, Ebû 'Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) kırâât-i seb'a üzerine kaleme aldığı meşhur telifidir. Detaylı bilgi için bk. Abdurrahman Çetin, "Ebû 'Amr ed-Dânî ve Eserleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 31-40.

kitabının on kırâat imamının okuyuşlarıyla alakalı olduğunu ifade etmekte ve eserine *Dürru'l-efkâr li men kâne fi kırâ'âti'l-eimmeti'l-'aşri bi settâr* ismini vermektedir.⁴⁷

'Avfî, *Dürru'l-efkâr* isimli eserine klasik kırâat eserlerinde olduğu gibi usûl konularıyla başlamakta ve daha sonra ferşü'l-hurûf bölümüyle devam etmektedir. O, ferşü'l-hurûf kısmında sûreleri mushaftaki sırasına göre ele almakta, bu bağlamda Fâtihâ'dan Nâs'a kadar kırâat ricalinin ihtilaflarını zikretmektedir.⁴⁸ 'Avfî, ferşü'l-hurûf bahsi sonrasında tekbir bahsine değinerek eserini hitama erdirmektedir.

3.1.2. el-Cevâhiru'l-Mükellele li Men Râme et-Turuka'l-Mükemmele fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr

'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele li men râme et-turuka'l-mükemmele fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*⁴⁹ adlı eserini 'aşera tarîki üzere kaleme almış ve *Bahru'l-me'ânî ve kenzü seb'î'l-mesânî* isimli telifinden ihtisar etmiştir. Eserin bu başlık altında incelenecek olan nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmûd Efendi Bölümü 354 numarada bulunmakta olup 126 varaktan müteşekkildir. Eserin müstensihî Muhammed b. Mahmûd, 1267 yılında eseri tamamladığını ferağ kaydında ifade etmektedir.⁵⁰

'Avfî, eserinde ilk olarak kırâat imam ve râvîlerini ele almaktadır. O, konuyla ilgili imamların ve râvîlerinin isimlerini zikretmekle yetinmektedir.⁵¹ Daha sonra o, *eş-Şâtibiyye* ve *ed-Dürra* adlı teliflerin tarîk muhtevalarını dikkate alarak ilgili eserlerdeki kırâat ricalini zikretmektedir.⁵² Daha sonra usûl konularına geçen 'Avfî, usûl konularından sonra ferşü'l-hurûfa yer vermektedir.⁵³ Eserin ferşü'l-hurûf kısmında sûrelerdeki kırâat ricaline ait ihtilaflara tek tek yer verilmektedir.⁵⁴ Mezkûr telifte temas edilen son mevzû ise tekbir bahsidir.

3.1.3. Dürü'l-Mensûr fi'n-Nehci'l-Mensûr

'Avfî, *Dürü'l-mensûr fi'n-nehci'l-mensûr* adlı eserini el-'aşru's-suğrâ muhtevalarıyla Ahmed el-Mesyerî'nin tarîki üzere⁵⁵ kaleme aldığını ifade etmektedir. Eserin incelenen nüshası, 134 varaktan müteşekkil olup Kahire Ezheriye Kütüphanesi 22272 numarada bulunmaktadır. Bu

⁴⁶ Ebû 'Amr ed-Dânî'nin *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'* adlı telifinin el-Kâsım b. Firrûh eş-Şâtibî (ö. 590/1194) tarafından nazma çevrilmiş hâlidir. Eserin tam adı *Hırzu'l-emânî ve vehû't-tehânî*'dir. Geniş bilgi için bk. Eren Pilgir, "Hırzu'l-Emânî'nin Kırâat Tedrisatındaki Serencamı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62/1 (2021), 251-268.

⁴⁷ 'Avfî, *Dürü'l-efkâr*, 2a.

⁴⁸ 'Avfî, *Dürü'l-efkâr*, 156b-271a.

⁴⁹ Muhammed b. Ahmed el-'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele li men râme et-turuka'l-mükemmele fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi Bölümü, no. 354, 5b.

⁵⁰ 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele*, 120b.

⁵¹ 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele*, 6b.

⁵² 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele*, 6a.

⁵³ 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele*, 54a.

⁵⁴ 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele*, 54a-120b.

⁵⁵ Ahmed el-Mesyerî, Osmanlı coğrafyasında İstanbul tarîki olarak bilinen tarîkin kurucusu olarak kabul edilmektedir. İstanbul tarîkiyle ilgili geniş bilgi için bk. Akdemir, *Kırâat İlimi Eğitim ve Öğretim Metotları*, 116-119; Yavuz Fırat, "Kırâat İlimi ve Tarikler", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2011), 44; Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî*, 200-201; "Osmanlı Kırâat Eğitiminde Tarikler", 98.

telifin adı bazı çalışmalarda *Dürrül-mensûr fi'n-nehci'l-meşhûr* olarak zikredilse de 'Avfî'nin eserinin dibâcesinde eserin ismi *Dürru'l-mensûr fi'n-nehci'l-mensûr* şeklinde geçmektedir.⁵⁶

'Avfî, eserine ilk olarak kırâat ricaline dair bilgiler vererek başlamakta, bu kısımda mezkûr kişilerin biyografilerinden ve hangi tabakada bulduklarından bahsetmektedir.⁵⁷ 'Avfî'nin hocası Ahmed el-Mesyerî aracılığıyla önce İbnü'l-Cezerî'ye sonrasında da Dânî'ye kadarki icâzet silsilesi bu kısımda bahsi geçen hususlardandır.⁵⁸ 'Avfî, icâzet silsilesi sonrasında usûl konularına giriş yapmaktadır. 'Avfî'nin genel metodu incelendiğinde esere ait nüshanın son kısmının düştüğü anlaşılmaktadır. Zira o, bütün teliflerini ferağ kaydıyla bitirmektedir ve bu eserinin ilgili nüshasında ferağ kaydı yer almamaktadır.

3.1.4. et-Teshîl ve Şifâu'l-'Alîl li-Tâlibi Ceddin Müciddin fi'r-Rahîl

'Avfî, *et-Teshîl ve şifâu'l-'alîl li-tâlibi ceddin müciddin fi'r-rahîl* adlı eserinde on kırâat imamının ihtilaflarını muhtasar olarak ele almaktadır. Eserin çalışmaya konu olan nüshası, Edirne Selimiye Kütüphanesi Selimiye Yazmalar Bölümü 42/1 numarada bulunmaktadır. Eserin bulunduğu yazma nüsha 211 varak olup *et-Teshîl*, 1-199 sayfalar arasında yer almaktadır.

'Avfî, eserinde ilk olarak kırâat imamları ile ikişer râvîsini zikretmekte,⁵⁹ daha sonra Dânî'nin imamlara kadarki silsilesine değinmektedir.⁶⁰ O, bu kısımda Dânî'nin sened zincirinde yer alan kişilerin isimlerini zikretmekte ve İbnü'l-Cezerî'nin silsilesine de muhtasar bir şekilde yer vermektedir.⁶¹ Ayrıca 'Avfî, bu bölümde kendi isnad zincirinde yer alan kırâat ricalinin adlarını da zikretmektedir. Bu başlıkta yer alan hususlardan bir diğeri de kendisinin hocası Ahmed el-Mesyerî'ye Eyüp Sultan Camii'nde *eş-Şâtibiyye*, *Tahbîru't-Teysîr* ve *Neşrî* okuduğuna dair vermiş olduğu malumdur.⁶²

'Avfî, bu eserinde diğeri teliflerinden farklı bir yöntem takip etmekte ve Fâtiha sûresinden itibaren usûle dair konuları ferşü'l-hurûf içerisinde incelemektedir. Hâlbuki o, eserlerini telif ederken genelde klasik kırâat kitaplarındaki formatı esas almakta yani usûl ve ferşü'l-hurûf bölümlerini müstakil olarak kaleme almaktadır.

3.2. el-'Aşru'l-Kübrâ'ya Dair Eseri

'Avfî'nin ulaşılabilen telifleri arasında el-'aşru'l-kübrâ'ya dair tek bir esere rastlanmaktadır. O da *Şifâü'z-zamân ve ziyâü'l-Furkân fi kırâ'âti'l-eimmeti'l-aşerati üli'l-itkân*dır.

⁵⁶ Muhammed b. Ahmed el-'Avfî, *Dürru'l-mensûr fi'n-nehci'l-mensûr*, Ezheriyye Kütüphanesi, no. 22272, 69b; Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kurrâları* (İstanbul: Rabbanî Yayınları, 2021), 119; 'İsâvî, *Dirâse ve Tâ'rîf Mahtûta "Dürru'l-Efkâr"*, 38; Hayânî, *Dirâse ve Tahkîk Mahtûta (Muhtasaru'l-makâle fi'l-fethi ve'l-imâle*, 19.

⁵⁷ 'Avfî, *Dürru'l-mensûr*, 69b-71a-74a. Râvîlerin yaşadığı dönem esas alınarak onların hadis ilminde tabakalandırılmasında olduğu gibi 'Avfî'nin de kırâat ricali için tabaka ifadesini kullandığı anlaşılmaktadır.

⁵⁸ 'Avfî, *Dürru'l-mensûr*, 74a-b.

⁵⁹ 'Avfî, *et-Teshîl ve şifâu'l-'alîl li tâlibin ceddin ve müciddin fi'r-rahîl*, Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Bölümü no. 42, 2a. Mezkûr numarada bulunan yazma eserin adı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı sitesinde "Mecmuat El Resail Teshil Şifa El-Alil" şeklinde yanlış olarak yazılmıştır.

⁶⁰ 'Avfî, *et-Teshîl ve şifâu'l-'alîl*, 3b.

⁶¹ 'Avfî, *et-Teshîl ve şifâu'l-'alîl*, 3a.

⁶² 'Avfî, *et-Teshîl ve şifâu'l-'alîl*, 4b.

'Avfî, bu eserini el-'aşru'l-kübrâ muhtevasıyla kaleme almıştır. Eserin incelemeye tabi tutulan nüshası, Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Bölümü 7 numarada bulunmakta olup 309 varaktan müteşekkildir. 'Avfî, bu telifini h. 1033 yılında Rüstem Paşa sarayına yakın bir konumda bulunan evinde yazdığını ve bu kitabının 150. telifi olduğunu ifade etmektedir.⁶³ Bu nüshanın başka bir özelliği de müellif nüshası olmasıdır. Eserde ele alınan başlıca konular; elifü'l-imâle, sûre başlarında mevcut harflerin imâleleri, Kisâî'nin hâû't-te'nîse dair imâleleri, kelime sonlarındaki vakflar, zâid yâlar, istiâze-besmele ve fersü'l-hurûftur.

3.3. Şâz Kırâatlere Dair Eseri

'Avfî'nin çalışmaları arasında şâz kırâatlere dair kaleme alınmış olan tek bir esere rastlanmaktadır. O da *Lemehâtü'l-envâr ve nefehâtü'l-ezhâr fi'l-kırââti'l-erba'ati'l-mezîde 'ale'l-'aşreti'l-meshûre bi'l-emsâr*'dir. 'Avfî, bu eserinde dört şâz kırâati ele almaktadır. Eserin incelenen nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Bölümü 24 numarada bulunmaktadır. Eserin içinde bulunduğu yazma nüsha 129 varak olup *Lemehâtü'l-envâr* ilgili nüshanın 1-70 sayfaları arasında yer almaktadır. Müstensih Muhammed b. el-Hâc Mustafâ'nın müellif nüshasından istinsâh ettiği eser, h. 1114 yılında tamamlanmıştır.⁶⁴

Eserin ilk bölümünde şâz kırâatlere dair genel hatlarıyla bilgi veren 'Avfî, şâz kırâatlerle namaz kılınması hususunda kıraat ricali arasında ihtilafın söz konusu olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵ Bu bağlamda o, mütekaddimûnun şâz kırâatlerin isnâdına vâkif olmaları sebebiyle bunlarla namaz tilâvetine ruhsat verdiklerini müteahhirûnun ise bu isnâdları kaybetmelerini sebebiyle namazda şâz kırâatlerin okunmasını caiz görmediklerini belirtmektedir. 'Avfî, isim zikretmeksizin ders aldığı hocalarının şâz kırâatlerin namazda okunabileceği görüşünde olduklarını; fakat edeben bunu hoş görmediklerini beyan etmektedir. 'Avfî, daha sonra şâz kırâat imâmları ve râvîlerinin hayatları hakkında hangi beldeye mensup oldukları, hoca ve talebelerine yer verecek şekilde özlü bilgiler vermektedir.⁶⁶ O, bu hususta mezkûr imâmlarla alakalı bilgilerin yer aldığı kaynakları da sık sık zikretmektedir.⁶⁷

3.4. Resmü'l-Mushafa Dair Eseri

Resmü'l-mushaf, 'Avfî'nin kırâat ilmine dair eser kaleme aldığı konulardan birisidir. Onun resmü'l-mushafa dair tek eseri *el-Cevâhîru'l-yürâiyye*'dir. 'Avfî'nin bu telifinin adı, bazı

⁶³ 'Avfî, *Şifâ'üz-zam'ân ve ziyâ'ül-Furkân fi kırââti'l-eimmeti'l-'aşerati üli'l-itkân*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü, no. 7, 303a-b.

⁶⁴ 'Avfî, *Lemehâtü'l-envâr ve nefehâtü'l-ezhâr fi'l-kırââti'l-erba'ati'l-mezîde 'ale'l-'aşreti'l-meshûre bi'l-emsâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Bölümü, no. 24, 64b.

⁶⁵ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Kılıç, *Şâz Kırâatlar Bağlamında Hasan Basrî Kırâati ve Özellikleri* (Yalova: Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 52-56; Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kıraat Eğitiminde Şâz Kırâatler ve Yûsuf Efendizâde'nin Konuya Dair Tepkisi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 76-77; Mehmet Maşuk Acar, "Kırâatlerin Sınırlandırılmasının Şâz Kırâatler Üzerindeki Etkisi", *İhya Uluslararası İslam Araştırmalar Dergisi* 9/1 (Ocak 2023), 326, 334.

⁶⁶ 'Avfî, *Lemehâtü'l-envâr*, 2a.

⁶⁷ 'Avfî, *Lemehâtü'l-envâr*, 2a-3b.

kaynaklarda *el-Cevâhîru'l-Yemâniyye fî Resmî'l-Mesâhîfî'l-Osmaniyye*⁶⁸ olarak geçse de eser üzerinde Mehdi Abdullah Kârî Muhammed Sadîk tarafından yapılan tahkîk çalışmasında eserin ismi *el-Cevâhîru'l-yürâiyye fî Resmî'l-Mesâhîfî'l-Osmaniyye*⁶⁹ şeklinde tespit edilmiştir.

'Avfî, eserin mukaddime kısmında öncelikle resmü'l-mushafıla ilgili muhtasar bilgiler vereceğini dile getirmekte ve bu meyanda birtakım meselelerden bahsetmektedir.⁷⁰ Eserlerinde genelde kırâat ilmi konuları dışında herhangi bir meseleye temas etmeyen 'Avfî, *el-Cevâhîru'l-yürâiyye*'de bu uygulamasının dışına çıkmakta ve bu eserin giriş bölümünde o, nebî ve mucize kavramlarını ele alarak Kur'ân'ın icazına değinmektedir.⁷¹ 'Avfî; eserinde yazının önemi, Arap yazısı ve mushaf kitabetine dair genişçe bir malumat verdikten sonra ferşü'l-hurûfa akabinde ise usûl bahsine geçmektedir.⁷² Bununla birlikte müellif, eserinde konuları bâblar⁷³ ve fasllara⁷⁴ ayırarak ele almaktadır.

3.5. İsnâda Dair Eseri

'Avfî, kaleme aldığı eserlerin pek çoğunda gerek kendi isnâdıyla gerekse zikrettiği kırâat ricalinin isnâdlarıyla alakalı bilgiler vermektedir. Bununla birlikte onun sadece isnâd amaçlı kaleme aldığı tek eseri *Risâle fî'r-rivâyât ve't-turuk li'd-Dânî*'dir.⁷⁵ O, bu telifinde Dâni'nin sened zincirinde bulunan ve kendisinin hocası Ahmed el-Meyserî'den okuduğu rivâyetler ile târiklere yer vermektedir.

3.6. Usûle Dair Eserleri

'Avfî, hemen hemen tüm eserlerinde usûl konularına yer vermekte, bunu çoğu zaman müstakil bölümler açarak bazen ise ilgili eserin ferşü'l-hurûf kısmı içerisinde yapmaktadır. Nitekim onun ulaşılabilen çalışmaları arasında hususi olarak usûl konularını ele aldığı telifleri de bulunmaktadır. Bunlar; *Muhtasaru'l-makâle fî'l-fethi ve'l-imâle*, *Ravdu'l-ezhâr fîmâ verade mine'l-idğâmi'l-kebîr li'bni'l-'Alâ*, *Risâle fî beyâni'l-evcûhi fi't-tekbîr beyne's-süver*'dir. 'Avfî, bunlardan *Muhtasaru'l-makâle fî'l-fethi ve'l-imâle* adlı eserinde imâle, feth ve beyne konularını ayrıntılı olarak incelemektedir. O, *Ravdu'l-ezhâr fîmâ verade mine'l-idğâmi'l-kebîr li'bni'l-'Alâ* adlı telifinde ise yedi kırâat imamından biri olan Ebû Amr el-'Alâ'nın idğâm-ı kebîr uygulamalarını ele almaktadır. *Risâle fî beyâni'l-evcûhi fi't-tekbîr beyne's-süver* eserine gelince 'Avfî, Duhâ'dan Nâs

⁶⁸ Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, 1/381.

⁶⁹ 'Avfî, *el-Cevâhîru'l-yürâiyye*, 1/46.

⁷⁰ 'Avfî, *el-Cevâhîru'l-yürâiyye*, 1/2.

⁷¹ 'Avfî, *el-Cevâhîru'l-yürâiyye*, 1/3-6.

⁷² 'Avfî, *el-Cevâhîru'l-yürâiyye*, 1/8-9.

⁷³ 'Avfî, *el-Cevâhîru'l-yürâiyye*, 2/26.

⁷⁴ 'Avfî, *el-Cevâhîru'l-yürâiyye*, 2/274-275, 284.

⁷⁵ Eserin ismi 'Avfî'yle alakalı bir çalışmada *Risâle fî'r-rivâyât ve't-turuk li'd-Dânî* diye geçerken diğer bazı araştırmalarda *Esânîdü'd-Dânî* şeklindedir. Konuyla ilgili bk. Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 64; 'Isâvî, *Dirâse ve ta'rîf mahtûta Dürru'l-efkâr*, 36; Hayânî, *Dirâse ve tahkîk mahtûta/Muhtasaru'l-makâle*, 18. Mezkûr telifin adı Türkiye Yazma Eserler Kurumu portalında ise "*Meşîhâtü Ahmed el-Mesyerî*" şeklindedir. Bk. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (TYEKB), "Yazma Eserler Katalog ve Görüntü Veritabanı" (15.07.2023).

sûresine kadar İbn Kesîr kırâati kapsamında sûre geçişlerinde okunan tekbirleri tafsilatlı olarak bu telifinde incelemektedir.

3.7. Kırâat İhtilaflarının Ricale Nispetle Mukayesesine Dair Eserleri

'Avfî'nin eser yazım formatlarından biri de kırâat ihtilaflarının kırâat ricaline nisbetle mukayese edildiği teliflerdir. O, bu meyanda Hafs rivâyetiyle İbn Kesîr kırâati arasındaki ihtilafları ortaya koymak amacıyla üç eser kaleme almıştır. Bunlar; *Zehru'l-mütenâsir fîmâ beyne'l-Mekkî ve Âsım*, *Dürü'n-nesîr fî kırâeti İbn Kesîr*, *Miftâhu'z-zafer li men râme 'ulûme Kitâbillâh bi zihnî hadar*'dir. 'Avfî, bunlardan *Zehru'l-mütenâsir fîmâ beyne'l-Mekkî ve Âsım* ile *Miftâhu'z-zafer li men râme 'ulûme Kitâbillâh bi zihnî hadar* isimli eserlerinde Âsım'ın Hafs rivâyeti ile İbn Kesîr kırâati arasındaki ihtilafları ayrıntılı olarak ele almaktadır. O, *Dürü'n-nesîr fî kırâeti İbn Kesîr* isimli telifini ise İbn Kesîr kırâatiyle Hafs rivâyeti arasındaki farklı okuyuşları *eş-Şâtbiyye* ve *et-Teysîr*'in muhtevasına göre ortaya koymak amacıyla kaleme almıştır.⁷⁶

3.8. Neşr'in Muhtevasına Dair Eseri

Kırâat alanında farklı konularda ve muhtelif formlarda eser kaleme alan 'Avfî, az da olsa ihtisar çalışması yapmıştır. Onun İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fî'l-kırâ'âti'l-'aşr* isimli eseri üzerine yazdığı *Telhîsu'n-Neşri'l-Kebîr* adlı telifi, tespit edilebilen tek ihtisar çalışmasıdır. 'Avfî, bu eserini kırâat tarîklerinin kesreti nedeniyle kârînin telfike/ihtilâta düşme riskini önlemek adına kaleme aldığını ifade etmektedir.⁷⁷

3.9. 'Avfî'nin Eserlerinin Genel Değerlendirmesi

'Avfî'nin yazdığı eserlerin sayısı ve niteliği dikkate alındığında onun velut ve müdekkik bir kırâat âlimi olduğu ortaya çıkmaktadır. Mustafa b. Hasen, *Mürşidü't-talebe* isimli eserinde 'Avfî'nin yüz yirmi eseri olduğunu ifade etse de⁷⁸ onun telif sayısı bu rakamın üzerindedir. Nitekim 'Avfî, kaleme aldığı hemen her eserin sonunda o eserin kaçınıcı telifi olduğunu belirtmektedir. O, bu çalışma esnasında ulaşılan eserlerden biri olan *Zehru'l-mütenâsir fîmâ beyne'l-Mekkî ve Âsım* isimli eserinin ferağ kaydında mezkûr eserin 163. telifi olduğunu belirtmektedir.⁷⁹ Nitekim o, hasta hâline rağmen ömrünün son demlerine kadar eser telifiyle meşgul olmuştur. Öyle ki *Lemehât* ve *Miftâhu'z-Zafer* isimli kitaplarını şiddetli hastalık hâlinde tamamlamıştır.⁸⁰

'Avfî'ye nispet edilen eserlerden tespit edilebilenler, onun kırâat ilmine ilişkin çok farklı türlerde eser kaleme aldığını göstermektedir. Bu türler; el-'aşru's-suğrâ, el-'aşru'l-kubrâ, şâz kırâatler, resmü'l-mushaf, kırâat isnâdı, usûl, kırâat ihtilaflarının ricale nispetle mukayesesine

⁷⁶ 'Avfî, *Dürü'n-nesîr fî kırâeti İbn Kesîr*, Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, no. 4876, 1b-2a.

⁷⁷ 'Avfî, *Telhîsu'n-Neşri'l-Kebîr*, Kahire Ezheriyye Kütüphanesi, no. 32827, 1b.

⁷⁸ İslambûlî, *Mürşidü't-talebe*, 68b.

⁷⁹ 'Avfî, *Zehru'l-Mütenâsir*, 34a.

⁸⁰ 'Avfî, *Lemehâtü'l-envâr*, 65b; 'Avfî, *Miftâhu'z-zafer*, 99b.

üzerine kaleme alınan eserlerdir. Bir diğeri de onun İbnü'l-Cezerî'nin *en-Nesri* üzerine yapmış olduğu ihtisar formatındaki telifidir.

'Avfî bu eserlerinin bir kısmını kendi hattıyla kaleme almış ve bizzat yazdığı eserlerinin ferağ kaydı bölümlerinde bunu "قاله وكتبه محمد بن احمد العوفي" cümlesiyle ifade etmiştir.⁸¹ Şuna da değinmek gerekir ki o, genellikle teliflerinin mukaddime kısımlarında eserini kaleme alma amacı hakkında bilgi vermektedir. Buna göre o, bazı teliflerini kendisine yöneltilen sorulara cevap niteliğinde kaleme alıdığını kimi eserlerini de kırâat eğitimi alan talebelere bu ilmi tahsil noktasında yardımcı olmak amacıyla yazdığını ifade etmektedir.⁸²

Eser kaleme alırken kullandığı akıcı dilden ve telifatında yer yer literal tahliller yapmasından⁸³ 'Avfî'nin Arap dilinin inceliklerine vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Aslen Arap olması ve talebelik yıllarında İslamî ilimlere dair ciddi bir eğitim alması, bu durumun sebeplerinden kabul edilebilir. Nitekim o, kırâat vecihlerinin sıhhat durumunu değerlendirirken Arap dilinden en üst seviyede istifade etmekte ve bu ameliyeyi yaparken genelde Sîbeveyhî'nin görüşlerini esas almaktadır.⁸⁴ 'Avfî, dil ile alakalı konularda yer yer Halil b. Ahmed'i de referans vermektedir.⁸⁵

'Avfî'nin kırâat üzerine yaptığı çalışmaların daha çok *eş-Şâtibiyye*, *ed-Dürra* ve *et-Teysîr* adlı eserler esas alınarak kaleme alındığı müşahede edilmektedir.⁸⁶ Şuna da değinmek gerekir ki muhtelif kütüphanelerde 'Avfî'nin eserlerinin pek çok nüshası bulunmakta olup özellikle *el-Cevâhiru'l-mükellele* ve *Dürru'l-efkâr* isimli eserlerinin nüshalarının çokluğu dikkat çekmektedir. Bu durum yaşadığı dönem ve sonrası kırâat eğitiminde onun teliflerinden istifade edildiğine işaret etmektedir.

Sonuç

'Avfî, Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olduğu dönemde burada dünyaya gelmiş, tedris hayatının bir kısmını Mısır'da tamamladıktan sonra İstanbul'a hicret etmiştir. Onun Mısır hayatı ve İstanbul'a gelişiyle alakalı olarak kaynaklarda pek bilgi bulunmasa da kendi eserlerinde verdiği bilgiler dikkate alındığında hocası Ahmed el-Mesyerî ile tanışmasının 'Avfî için bir dönüm noktası olduğu anlaşılmıştır.

'Avfî'nin ilmi birikimi göz önünde bulundurulduğunda onun; muhtelif alanlara dair pek çok hocadan ilim tahsil ettiği görülmüştür. Bununla birlikte onun kırâat alanında ders aldığı üç

⁸¹ 'Avfî, *Ravdu'l-ezhâr fi mâ verade mine'l-idğâmi'l-kebir libni'l-'Alâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyyüddîn Efendi Bölümü, no. 3631, 78.

⁸² 'Avfî, *Telhisu'n-Nesri'l-Kebir*, 1b; *Dürru'n-nesir fi kırâati İbni Kesir*, 2a.

⁸³ 'Avfî, *Lemehâtü'l-envâr*, 7a.

⁸⁴ 'Avfî, *Lemehâtü'l-envâr*, 6b.

⁸⁵ 'Avfî, *Lemehâtü'l-envâr*, 15b.

⁸⁶ 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-mükellele*, 6a; Muhammed b. Ahmed el-'Avfî, *el-Cevâhiru'l-yürâiyye fi resmi'l-mesâhifi'l-Osmâniyye*, thk. Mehdî Abdullah Kârî Muhammed Sadîk, (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, h. 1422), 1/40.

hocası tespit edilmiştir ki bunlar; Mansûr et-Tablâvî, Ahmed el-Mesyerî ve Ebû Gânim el-Makdisî'dir.

'Avfî, Osmanlı Devleti'nde kırâat ilminin gelişimine önemli katkılar sağlamış âlimlerden biridir. Onun yazdığı eserlerin sonraki dönemlerde kaleme alınan kırâat teliflerine ve Osmanlı coğrafyasına özgü kırâat tedrisat usûllerinden biri olan İstanbul tarîkiyle bu tarîkin mesleklerine kaynaklık etmesi, 'Avfî'nin kırâat ilmine olan katkıları arasında zikredilebilir.

'Avfî, kendisini kırâat telifatına hasretmiş ve bu konuda velûd müellifler arasına girmiştir. Bu meyanda onun telif çalışmalarında kendisinden önceki kırâat ilmi birikiminden istifade ettiği görülmekle birlikte kırâat sahasının otorite isimleri arasında yer alan Dânî, Şâtîbî ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerden çokça iktibasta bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum, 'Avfî'nin teliflerinin ekseriyetle *eş-Şâtîbiyye*, *ed-Dürre*, *et-Teysîr* ve *Tayyibe* merkezli çalışmalar olduğunu ortaya koymaktadır. O, eserlerinde başta usûl konuları olmak üzere şâz kırâatler, resmü'l-mushaf, sahih/makbûl kırâat şartları gibi kırâat ilminin önemli meselelerini konu edinmektedir. Onun eserleri genelde mukaddime, usûl ve ferşü'l-hurûf bölümlerinden oluşsa da yer yer mezkûr bölümlerden herhangi birine yer vermeksizin eser kaleme aldığı da görülmektedir. Aynı zamanda o, kaleme aldığı eserlerle sonraki dönem ulemâsını etkilemiş bir şahsiyettir. Nitekim onun eserleri Osmanlı topraklarında İstanbul tarîkinin yerleşmesinde rol oynamış ve *el-Cevâhiru'l-mükellele* adlı eseri, bu tarîkin mesleklerinden Sûfî mesleğinin kaynakları arasında yer almıştır. 'Avfî'nin mezkûr tarîk ve meslek açısından etkin bir konumda yer almasının sebebi, İstanbul tarîkinin kurucusu olarak kabul edilen Ahmed el-Mesyerî'nin bilinen herhangi bir eserinin olmaması ve 'Avfî'nin onun önde gelen talebelerinden biri olmasıdır.

Kırâat ilminin muhtelif alanlarına dair pek çok eser kaleme alan 'Avfî'nin ulaşılabilen en geç tarihli çalışması, *Zehru'l-mütenâsir fîmâ beyne'l-Mekkî ve 'Âsım*'dir. Nitekim o, mezkûr eserin kendisinin 163. telifi olduğunu ifade etmektedir. Şu kadarı var ki onun eserlerinin çoğu bugün elimizde mevcut olmadığı gibi tespit edilebilen eserlerinin ekserisi yazma eser olarak kütüphanelerde bulunmaktadır. Terâcim kaynakları ve 'Avfî'nin eserleri üzerine yapılan tahkik çalışmalarından yola çıkılarak onun 23 eseri tespit edilmiş ve bunların 15 tanesinin nüshasına ulaşılabilmektedir.

'Avfî, kırâat ilmine dair yüzlerce eser kaleme almış bir ilim adamı olmasına rağmen araştırmacılar tarafından hak ettiği ilgiyi henüz görememiştir. Onun *el-Cevâhiru'l-mükellele*, *Muhtasaru'l-makâle* ve *el-Cevâhiru'l-yürâiyye* adlı eserleri tahkik edilmiş ve *Dürre'l-efkâr* adlı telifi üzerine yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bununla beraber müellifin onlarca eseri hal-i hazırda tahkik ve tahlil edilmeyi beklemektedir. Ayrıca pek çok eseri mefkûd olan 'Avfî'nin teliflerinin ortaya çıkarılması da kırâat ilmi açısından önem arz etmektedir. Son olarak şuna değinmek gerekir ki 'Avfî'nin kırâat ilmiyle alakalı eser verdiği resmü'l-mushaf ve şâz konularına

dair müellifin görüşlerinin mukayeseli olarak inceleneceği çalışmaların alana ciddi katkılar sunacağını düşünmekteyiz.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma tek yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	<p>* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p> <p>* Bu makale, Muhammed b. Ahmed el-'Avfî ve Kırâat İlmindeki Yeri isimli tezden istifade edilerek hazırlanmıştır.</p> <p>* Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	<p>* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography.</p> <p>* This article is based on the thesis entitled Muhammad b. Ahmad al-'Awfî and his place in the science of Qiraat.</p> <p>* This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.</p>
Plagiarism Checks	Done - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

- Acar, Mehmet Maşuk. "Kıraatlerin Sınırlandırılmasının Şâz Kıraatler Üzerindeki Etkisi". İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi 9/1 (Ocak 2023), 322-343. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7513491>
- Akakuş, Recep. Târihi Açıdan Nuruosmaniye Külliyesi ve Kur'ân-ı Kerîm Öğretimi. İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2010.
- Akakuş, Recep. Tarihsel Boyutuyla Kur'ân-ı Kerim Öğretimi ve Reisü'l-Kurrâlık. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2008.
- Akdemir, Atilla. Kırâat İlmi Eğitim ve Öğretim Metodları. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Alithawi, 'Alâ Âdil Ajeel. Dirâse ve ta'rîfu mahtutati Dürri'l-Efkâr li Muhammed el-'Avfi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Atâî, Nev'izâde. Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik. haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. et-Teshîl ve şifâû'l-'alî li tâlibin ceddin ve müciddin fi'r-rahîl. Edirne Selîmiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Bölümü no. 42.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. Şifâû'z-zam'ân ve ziyâû'l-Furkân fi kırâati'l-eimmeti'l-'aşerati üli'l-itkân. Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü, no. 7.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. el-Cevâhiru'l-yürâiyye fi resmi'l-mesâhifi'l-Osmâniyye. thk. Mehdî Abdullah Kârî Muhammed Sadîk. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, h. 1422.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. Miftâhu'z-zafer limen râme 'ulûmi Kitâbillah bi zihnî hazer. KYEBM, Burdur İl Halk Kütüphanesi, nr. 403.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. Dürru'l-mensûr fi'n-nehci'l-mensûr. Ezheriyye Kütüphanesi, no. 22272. Abdullah Akyüz, Osmanlı Kurrâları. İstanbul: Rabbani Yayınları, 2021.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. Dürru'n-nesîr fi kırâati İbn Kesîr, Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, no. 4876.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. el-Cevâhiru'l-mükellele li men râme et-turuka'l-mükemmele fi'l-kırâati'l-'aşr, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi Bölümü, no. 354.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. Lemehâtü'l-envâr ve nefehâtü'l-ezhâr fi'l-kırâati'l-erba'ati'l-mezi'de 'ale'l-'aşreti'l-meşhûre bi'l-emsâr. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Bölümü, no. 24.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. Zehru'l-mütenâsir fimâ beyne'l-Mekkî ve Âsım. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, no. 970.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. Dürru'l-efkâr. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Bölümü, no. 00019-002.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. Dürru'l-efkâr fi beyâni kırâati'l-'aşr. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Bölümü, nr. 8.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. Dürru'n-nesîr fi kırâati İbn-i Kesîr. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü, nr. 2093.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. el-Cevâhiru'l-mükellele limen râme et-turuka'l-mükemmele. thk. Abdurrahmân Fethullah İbrahim Naffî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2014.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed. Ravdu'l-ezhâr fi mâ verade mine'l-idğâmi'l-kebîr libni'l-'Alâ. Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyyüddîn Efendi Bölümü, no. 3631.

- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1951.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-Zeyli 'alâ Keşfi'z-zünûn 'an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Birişik, Abdulhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2004.
- Birmâvî, İlyas b. Ahmed Hüseyin. *İmtâ'u'l-fudalâ bi terâcimi'l-kurrâ*. Medine: Dâru'n-Nedve el-'Âlemiyeye, 1421/2000.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ. 6 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 4. Basım, 1414/1993.
- Bulut, Ali. "Mansûr et-Tablâvî, Hayatı, Eserleri ve "Nazmü'l-İstiâre" Adlı Manzûmesi". *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 23/2 (2013), 23-26.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Atiyye el-'Avfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/62-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çetin, Abdurrahmân. "Ebû 'Amr ed-Dânî ve Eserleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 31-40.
- Çollak, Fatih. "Reisü'l-Kurrâ'lık Müessesesi ve Esâmî-i Kurrâ Defteri". *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-IV: Kırâat İlmi ve Problemleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.
- Emîn Efendî, Molla Mehmed. *'Umdetü'l-hullân fi idâhi Zübdeti'l-'irfân*. thk. Mehmed Çaba. 2 Cilt. İstanbul: Haciveyszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021.
- Emîn Efendî, Molla Mehmed. *el-Âsâru'l-mecâdiyye fi menâkıbi'l-Hâlidîyye*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1314.
- Emîn Efendî, Molla Mehmed. *Zühru'l-erîb fi idâhi'l-cem'i bi't-takrîb*. Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Bölümü, nr. 11.
- Ergül, Adem. *Mansûr Sibtu Nâsiruddîn et-Tablâvî'nin Hayatı ve Âyetü'l-Kürsî Tefsirinin Tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Fırat, Yavuz. "Kırâat İlmi ve Tarikler". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2011), 37-55.
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kıraat Eğitiminde Şâz Kıraatler ve Yûsuf Efendizâde'nin Konuya Dair Tepkisi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 67-81. <https://doi.org/10.33420/marife.553572>
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kırâat Eğitiminde Tarikler, Meslekler ve Mesleklerin Temel Eserleri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (2019), 91-123.
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı'da Dâd Harfi Tartışmaları Bağlamında Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin Yeri". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 245-257.
- Gökdemir, Ahmet. *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*. İstanbul: Ravza Yay., 2018.
- Hayânî, Merve Salih. *Dirâse ve Tahkîk Mahtûta (Muhtasarü'l-Makâle fi'l-Fethi ve'l-İmâle li Muhammed 'Avfî)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Hocazâde, Ahmed Hilmi. *Ravzatü'l-Kurrâ ve Târîh-i Kur'ân-ı Kerîm*. İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu, 1959.
- İslambûlî, Mustafa b. Hasen. *Mürşidü't-talebe ilâ m'arifeti turuki't-Tayyibe*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Bölümü, nr. 29.

- Kallek, Cengiz. "İbn Ğânim, Nûruddîn Ali b. Muhammed b. Ali el-Hazrecî el-Makdisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/503. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrût: Dâru İhyâit-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Kılıç, Mehmet. *Şâz Kırâatlar Bağlamında Hasan Basrî Kırâatı ve Özellikleri*. Yalova: Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Koyuncu, Recep - Kılıç, Süleyman. "İbnü'l-Cezerî Öncesi Kırâat Ekollerine Genel Bakış". *Kilitbahir* Sayı:23 (Eylül 2023), 191-218.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kırâat İlmi*. Ankara: Otto, 2016.
- Mersafî, Abdülfettâh es-Seyyid 'Acî. *Hidâyetü'l-kârî ilâ tecvidi Kelâmi'l-Bârî*. 2. Baskı. Medine: Mektebetü Taybe, ts.
- Muhibbî, Muhammed Emin. *Hulâsatü'l-eser fî a'yânî'l-karnî'l-hâdî 'aşer*. Mısır: Matbaatü Vehbiyye, 1284.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. haz. Muhammed Sâlih Hâşim. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatte'l-'asri'l-hâzır*. Beyrût: Müessesetü Nuveyhizi's-Sekâfiyye, 1409/1988.
- Pilgir, Eren. "Hırzu'l-Emânî'nin Kırâat Tedrisatındaki Serencamı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62/1 (2021), 251-268.
- Tetik, Necati. "Kırâat Eğitiminin Dünü, Bugünü, Yarını ve Kırâat Eğitiminde Meslekler". *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-IV: Kırâat İlmi ve Problemleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.
- TYEKB, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. "Yazma Eserler Katalog ve Görüntü Veritabanı". 15.07.2023. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/32>
- VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. No. 2113, Sıra No: 50.
- Yüksel, Ali Osman. *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Zirikî, Hayruddîn. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002.

Atf: Danık, Sevda. "Şer'iyye Sicillerine Göre Ankara, Konya ve Kayseri Evleri Üzerine İstatistiksel Bir Değerlendirme (1700-1750)".

Kadim Akademi SBD 7/2 (Aralık 2023), 159-189.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1354029>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 01.09.2023

Makale Kabul Tarihi: 25.12.2023

ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE ANKARA, KONYA VE KAYSERİ EVLERİ ÜZERİNE İSTATİSTİKSEL BİR DEĞERLENDİRME (1700-1750)

Sevda Danık*

Özet

Toplumların yaşam tarzını tespit etmek hususunda evlerin önemli bir yeri vardır. Geçmişten günümüze evlerin geçirdiği değişim insan yaşamının ve zevklerinin nasıl değiştiğini gösterir. İncelediğimiz dönemde evler sanayi öncesi dönemin özelliklerini taşır. Evler genelde tek kısımlıdır; az miktarda ev dahiliye-hariciye şeklinde iki kısımdan oluşmuştur. Genelde tek katlı olup, bazen de iki katlıdır. Her evin bir avlusu vardır. Günümüzde evlerde yaygın olarak bulunan salon, oturma odası, misafir odası, yatak odası, mutfak, banyo, tuvalet, balkon, teras, kiler gibi bölümlerin geçmişte farklı isimler aldığı ve farklı fonksiyonlar içerdikleri görülür.

Bu çalışmada 18. yüzyılın ilk yarısında Ankara, Konya ve Kayseri şer'iyye sicillerinde yer alan ev alım-satımlarında ayrıntıları verilen evlerin tamamı incelenmiş ve istatistiki değerler elde edilmiştir. Bu şekilde evlerin genel özellikleri, evlerde yaygın olarak bulunan bölümler, evlerin birbirleriyle olan benzerlikleri ve farklılıkları, fiyatları, tek kısımlı evler ile dahiliye-hariciyeli evler arasındaki farklar; ayrıca bugün hala varlığını devam ettiren bazı ev bölümlerinin geçmişte hangi isimler ile kullanıldığı ve geçmişte hangi işlevlere sahip olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Konu ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte bu çalışma bütün evlerin değerlendirmeye alınmış olması ve istatistiki bilgilerin kullanılmış olmasıyla diğerlerinden ayrılır.

Anahtar Kavramlar: Ev, Avlu, Tabhane, Örtme, Kiler, Sâyeğâh.

* Dr., Fırat Üniversitesi. sdanik@firat.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2705-6250>

Citation: Danık, Sevda. "A Statistical Evaluation on Ankara, Konya and Kayseri Houses According to The Sheriyye Registers (1700-1750)".

Kadim Akademi SBD 7/2 (December 2023), 159-189.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1354029>

Article Type: Research Article

Application Date: 01.09.2023

Accepted Date: 25.12.2023

A STATISTICAL EVALUATION ON ANKARA, KONYA AND KAYSERI HOUSES ACCORDING TO THE SHERIYYE REGISTERS (1700-1750)

Sevda Danık*

Abstract

Houses have an important place in determining the lifestyle of societies. The change that houses have undergone from the past to the present shows how human lives and pleasures have changed. In the period we examined, the houses bear the characteristics of the pre-industrial period. Houses consist of generally single-part, a small amount of houses consisted of two parts, internal-external. Houses are generally single-storey, sometimes two-storey. Every house has a courtyard. It is seen that sections such as living room, living room, guest room, bedroom, kitchen, bathroom, toilet, balcony, terrace, cellar, which are widely available in the houses today, have received different names in the past and contain different functions.

In this study, all of the houses detailed in the house purchases and sales in the first half of the 18th century in Ankara, Konya and Kayseri sheriyye registers were analyzed and statistical values were obtained. In this way, it was tried to determine the general characteristics of the houses, the common parts of the houses, the similarities and differences between the houses, their prices, the differences between single-part houses and houses with interior and exterior, as well as the names with which some of the house parts that still exist today were used in the past and what functions they had in the past. Although there have been many studies on the subject, this study differs from the others in that all houses were evaluated and statistical information was used.

Keywords: House, Courtyard, Living Room, Kitchen, Cellar, Balcony.

* Dr., Fırat University. sdanik@firat.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2705-6250>

1. Giriş

Şer'iyye sicilleri şehir merkezlerinde kadınlar tarafından tutulan ve o şehre ait bütün önemli olayların kaydedildiği defterlerdir. İçerik bakımından çok zengin olan sicillerde sosyal, siyasi, idarî, iktisadî, hukukî, dinî ve kültürel açıdan pek çok bilgi bulmak mümkündür. Osmanlı Devleti'nde mahallinde geçen her türlü olay ve merkezden gönderilen emirler bu defterlere kaydedilmiştir. Sicillerden eski Türk aile yapısı; halkın hayat ve geçim tarzı; ev, arsa, tarla, dükkân, köle vs. alım-satımları, kullanılan eşyalar; üretilen ürünler; esnaf ve sanat teşkilatının yapısı; o şehirde bulunan mahalle, kasaba ve köylere yüklenen vergiler; nüfus yapısı, aşiret ve cemaatler; eski yapılar ve imar tarzları, ücretler, fiyatlar, ordu teşkilatı, sefer hazırlıkları vs. pek çok konuda önemli bilgiler edinmek mümkündür. Şer'iyye sicillerinde ev alım-satımları yapılırken evler hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Mesela "...Medine-i Ankara'da Hatunî Mahallesi'nde kâin bir taraftan Mehmed Beşe nam kimesne mülkü ve bir taraftan Kara Serkis ve bir taraftan Serkis nam zimmiler mülkleri ve bir taraftan tarîk-ı hâss ile mahdûd bir bab sofa ve bir bab tabhane ve bir kiler ve bir firun ve bi'r-i ma ma 'lûmâtu'l-mikdâr hayâtı muhtevî menzilimi... otuz dokuz guruşa mezbûr Karabet'e bey' ve teslim..."⁴ şeklinde evin konumu, bölümleri ve fiyatı belirtilmiştir. Bu çalışmada Ankara (2571 ev), Konya (951 ev) ve Kayseri (412 ev)² şehirlerindeki evler incelenerek, Orta Anadolu evleri hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Bu şehirlere ait 1700-1750 yılları arasında tutulan defterlerdeki ev alım-satımlarında ayrıntıları verilen bütün belgeler değerlendirmeye alınmıştır.³ Böylece evlerin genel özellikleri, ev bölümlerinin yaygınlık oranları, bugün hâlâ varlığını sürdüren ev bölümlerinin geçmişte hangi adlarla kullanıldığı, insanların yaşayış biçimleri ve zevkleri, gelir durumları; birbirine yakın üç şehir arasındaki evlerin ortak özellikleri ve farklılıkları gibi pek çok konuda doğru sonuçlara ulaşmaya çalışılmıştır.

Türkler Anadolu'ya ilk geldiklerinde yeni yerleşme merkezleri oluşturmak yerine, eski merkezlerde günün koşullarına göre bazı değişiklikler yaparak, yüzyıllar boyunca biçimlenmiş konutları kendi gelenek ve yaşam tarzlarına uydurmuş ve Türk evi olarak adlandırılan bir konut tipi yaratmışlardır. Eski evler "Türk Evi", "Anadolu Türk Evi" veya "Geleneksel Ev" şeklinde tanımlanmış olup, belirli özelliklere sahiptirler. Bu tip evlerde "hayât" evin merkezi idi.⁴ Hayât; avlu, bahçe⁵ ve taşlık⁶ kelimeleriyle çoğu zaman eş anlamlı olarak kullanılırdı. Evler içe dönüktü; yüksek duvarlar ile çevrenir, sokağa ve diğer evlere karşı kapatılırdı.⁷ Evin giriş alanını

¹ Ankara Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1112-1114), Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 80, 119/615.

² Bu şehirlerin sicilleri düzenli ve yazıları okunaklıdır. Ayrıca çok sayıda ev alım-satımı ile ilgili belge vardır.

³ İncelediğimiz sicillerde ev alım-satımları dışında, evler hakkında ayrıntılı bilgi yoktur.

⁴ Mine Baran, *Halkbilimi Bağlamında Anadolu-Türk Konutunun Mekansal Oluşumu* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 27-28. Hayât kelimesi, Arapça hıyât (hâvit)'tan (duvar) veya yaşam anlamındaki hayattan gelmiştir. Celile Berk, *Konya Evleri* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1951), 198. Şer'iyye sicillerinde evler tasvir edilirken en sonda avlu yer alır; "...bir sofa ve bir tabhane ve iki örtme ve bi'r-i ma ve havlıyı müştemil mülk menzil..." şeklinde geçer. Bkz. *Kayseri Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1117-1119)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 111, 16/1/5.

⁵ Doğan Kuban, *Türk "Hayat"lı Evi* (İstanbul: Mısırlı Matbaacılık A.Ş., 1995), 20.

⁶ Baran, *Halkbilimi Bağlamında Anadolu-Türk Konutunun Mekansal Oluşumu*, 28.

⁷ Baran, *Halkbilimi Bağlamında Anadolu-Türk Konutunun Mekansal Oluşumu*, 28.

oluşturan hayâtın zemini kısmen veya tamamen taşla döşenirdi; hayât, yazın açık havada oturma yerini oluştururdu.⁸ İçinde meyve ağaçları ve çiçeklerle süslü bir alan, ortasında kuyu ve çardak, etrafında ise ahır, samanlık ve mutfak gibi yapılar bulunurdu.⁹ Tarıma dayalı bir ekonomide yemek pişirme, ekmek yapma, çamaşır yıkama, meyve kurutma, odun kesme ve hayvan bakımı için geniş mekanlara ihtiyaç vardı.¹⁰ Avlu (hayât) bütün bu işlerin yapılabilmesi için gerekiyordu.

Şer'iyye sicillerinde evin bütününe ifade etmek için "menzil" kelimesi kullanılmıştır. Her evin mutlaka bir avlusu vardır. Ankara'da avlu yerine "hayât (hıyât)", Konya ve Kayseri'de ise "havlı" kelimesi kullanılmıştır.¹¹ 18. yüzyılda Ankara evlerinin %98'inde,¹² Konya'nın %98'inde ve Kayseri'nin %96'sında avlu vardı. Mevsimin uygun olduğu zamanlarda hayat burada geçerdi.¹³ Avlu pek de büyük değildi. Ankara'da ölçüleri verilen bir avlunun eni 3,5 metre, boyu ise 8 metre civarındaydı.¹⁴ Avludan başka salon veya oturma odası diyebileceğimiz tabhane, alt kat odası, üst kat odası, manzarayı seyretmek üzere kurulan balkon ve teras benzeri sâyegâh, sofa, yazlık; erzak saklamaya yönelik kiler ve ambar benzeri izbe, zir zemin, mahzen, yer altı; mutfak yerine kullanılan örtme ve ahır en sık karşılaşılan bölümlerdir.

Şer'iyye sicillerinde evin ana odası için "tabhane" kelimesi kullanılmıştır. Ev tasvir edilirken ilk olarak tabhane kelimesi geçmektedir. Salon, oturma odası veya ana oda şeklinde tanımlayabileceğimiz tabhanenin¹⁵ değişik anlamları vardır. Birinci anlamı Osmanlı döneminde zayıf ve kuvvetsiz olan kimseler ile hastaneden yeni çıkan, taşradan iş bulmak için gelen yoksul, aç ve garip kimselerin üç gün kaldıkları yerlerdir.¹⁶ Önceki zaviyeler, sonradan camiye bitişik bölümlere dönüşmüş ve bu bölümlere "tabhane" adı verilmiştir.¹⁷ İkinci anlamı ise kış evi, kış

⁸ Berk, *Konya Evleri*, 198.

⁹ Haşim Karpuz, "Geleneksel Ev", *Türk Aile Ansiklopedisi* (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991), 2/473.

¹⁰ Kuban, *Türk "Hayat"lı Evi*, 20.

¹¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Raşit Gündoğan, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012), "Hayat", 54, 442; Bazı kaynaklarda hayât, avlu ve sofanın aynı anlama geldiği belirtilmektedir. Arzu Can, *Risâle-i Mi'mâriyye'de Kavramlar ve Terminoloji*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 81. Yine hayât, eyvan, sofa, hanay, sergâh, divân-hâne ve tahtepûşun aynı anlama geldiğini belirten kaynaklar vardır. Ahmet Necdet Sözer, "Türkiye'nin Kırsal Yerleşim Coğrafyasına İlişkin Terminolojik Sorunlar ve Tipolojik Yaklaşımlar", *Ege Coğrafya Dergisi*, 1 (1983), 4.

¹² Yüzdesi (%) verilen bütün sayılar tam sayıya çevrilmiştir. Mesela %87,35 sayısı %87; %15,56 sayısı %16 olarak alınmıştır.

¹³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 13.

¹⁴ Ankara'da Ahi Hacı Murad Mahallesi'nde bulunan hayât tûlen 22 ayak ve arzan 9 ayaklı. Ayak, arşının yarısı kabul edildiğinden ve mimar arşını 75,8 cm olduğundan yarısı 37,9 cm'dir. Buna göre uzunluğu 22x37,9=833,8 cm 8,338 m.'dir. Genişliği ise 9x37,9=341,1 cm 3,411 m.'dir. Ankara Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1120-1121), Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 85, 7/34; Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 141, 144.

¹⁵ Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar: 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri'de Ev Sahipleri ve Evler*, çev. Hamit Çalışkan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 84.

¹⁶ Gönül Erkan, "Tabhane", *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 16/2 (Ekim 2005), 54; Mahmut Çetin, *Dersaadet Sözlüğü* (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2012), 171. Tâb-hâne ile tabh-hâne birbirinden farklıdır. Tabh-hâne; yemek pişirilen yer, aşhane ve imaret anlamına gelirken, tâb-hâne zayıf, güçsüz ve hastaların konuk edildikleri yerlerdir. Celâl Esad Arseven, "Tabhane", *Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1998) IV/1889. İmaret anlamında kullanıldığına dair bkz. Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/219.

¹⁷ Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Geliştirilmiş 19. Baskı (İstanbul: Yem Yayın, 2021), 449.

odası, kışık yerdir.¹⁸ Tabhane içindeki eşyaların hibe edildiği bir belgede; tabhane içinde beş palas, bir yorgan, bir beledi döşek, sagır ve kebir beş lengeri sahan, bir kazgan, bir sini, iki tabe (tava) ve iki bakar (sığır) çanı bulunmaktadır. Bu belgeden tabhanenin hem yatma yeri hem de mutfak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹ Bir başka belgede ise Ankara'da bir tabhanenin uzunluğu ve genişliği verilmiştir. Buna göre bu tabhanenin genişliği 7,58 metre, uzunluğu ise 9 metredir.²⁰

Ankara, Konya ve Kayseri evleri genelde tek katlı olmakla birlikte, en fazla iki katlıydı. Şer'iyye sicillerinde evin üst katındaki odalara "fevkani oda", alt katındaki odalara ise "tahtani oda" veya sadece "oda" denilmiştir. Genelde evlerde oda sayısı azdır. Ankara evlerinde odalar "bab" kelimesiyle tanımlanmıştır. Mesela "bir bab fevkani oda", "üç bab tabhane", "üç bab tahtani oda" gibi. Kayseri evlerinde "bab" kelimesi sadece birkaç yerde geçer; odalar "bir oda", "iki oda", "bir tabhane", "iki tabhane" şeklinde tanımlanmıştır. Konya evlerinde ise "bab" kelimesi zaman zaman kullanılmıştır. Bazen "bir bab tabhane", "iki bab oda" ve bazen de "bir tabhane", "iki oda", "bir oda" şeklinde geçer. Bâb; kapı, bir kitabın her bir bölümü, derbend, boğaz vs. anlamlara gelir.²¹ Odalar tanımlanırken kullanılan "bab" kelimesinin odaya girişin olduğu birden fazla yeri mi veya birden fazla odayı mı belirttiği, yoksa bölme anlamında mı kullanıldığı açık değildir. Yani üç bab tahtani oda derken bu odanın üç kapısı mı olduğu, üç bölmeli mi olduğu, yoksa üç tane ayrı oda mı olduğu kesin olarak anlaşılamamaktadır. Ancak sicillerde evin bölümleri sayıldığından odanın kapı sayısının belirtilmesi pek mümkün görünmemektedir. Odanın bir veya iki kapısının olması önemli bir özellik değildir. Bu nedenle tahminimizce iki bab fevkani oda derken üst katta iki oda, üç bab tabhane derken üç ayrı tabhane kastedilmiş olmalıdır.²²

Bugün balkon, teras ve çardak isimleriyle kullandığımız yerlerin geçmişte pek çok isim aldığı görülür. Sicillerde genelde sâyeğâh, sofa ve yazlık isimleri geçmekle birlikte sekilik, köşk, taht,²³ çardak, divân-hâne,²⁴ tahtepûş, cihânnümâ,²⁵ kasr²⁶ ve şehnişin²⁷ isimlerine de

¹⁸ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, 24. Baskı, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2007), 1209; Hasol, "Tabhane", 449.

¹⁹ *Ankara Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1128-1129)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 91, 16/29/85.

²⁰ Bu tabhane kuddan 12 ve arzan 10 zirâ'dır. *Ankara Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1148-1149)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 117, 21/127. Mimar arşını (bina arşını, zirai arşın) genelde 0,758 m. olarak kabul edilmektedir. Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, 141.

²¹ Şemseddin Sami, "Bâb", 202.

²² İki bab oda, iki ayrı kapıyı yani iki ayrı odayı ifade etmektedir. Hatice Gökçen Özkaya, *18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 163-164.

²³ Sofanın zamanla özelleşmesi sonucunda eyvan, sekilik, taht, köşk gibi bölümler ortaya çıkmıştır. Önder Küçükerman, *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi* (İstanbul: Apa Ofset Basımevi Sanayi ve Ticaret A.Ş., 1985), 53. Sekilik ve tahtlar iki veya üç tarafı açık olan yerlerdi ve genelde manzara tarafında yapılırlardı. Zeminleri sofaninkine göre birkaç basamak yüksek olurdu ve bazen konsollar üzerine alınırlardı. Bu sekiliklerin birçok yerde ayrı birer köşk şekline girenleri de vardı. Bu köşk, diğer odalardan bol pencere veya açıklıklarıyla ayrılırdı. Köşkler genelde serinlemeye mahsus ve çok havadar yerlerdi; içlerinde fıskiye ve havuzlar bulunurdu. Köşkler bazen çift olarak yapılır ve sofanın iki ucuna ilave edilirdi; fakat genelde tek ve ortadaydılar. Taht, bazen sofanın dış cephesinde bir çıkıntı olarak yapılır; bu çıkıntı fazla olursa köşk elde edilirdi. Köşk yalnız sofanın bir çıkması olmakla kalmaz, bazen yalnız bir duvarı ile sofaya bağlanır ve adeta kendi kendine bir bina kanadı olurdu. Sedat H. Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1954), 16, 19.

rastlanmıştır.²⁸ Sâyegâh, sofa ve yazlık dışında sekilik, taht, çardak gibi isimlerin daha az kullanılması bunların farklı yerleri isimlendirmek için kullandığını gösterir. Ancak amaç aynıdır. Hepsini de evin geniş avlusunu veya semtin geniş manzarasını görmek üzere kurulmuştur.²⁹ Bu kısımların bulunduğu yer ise sofadır. Sofa; odalar arası ilişkilerin sağlandığı ortak bir alandır. Bu alan ev içindeki dolaşımı sağlamakla birlikte bir toplanma yeridir.³⁰ Dolaşım dışında kalan kesimleri oturmaya ayrılmıştır. Zamanla bu kesimler daha da özelleşmiş,³¹ bir çeşit balkon biçiminde yüksekçe kurulmuş kısımlar ortaya çıkmıştır.³² Hepsinde olup olmadığı bilinmemekle birlikte Ankara'da Leblebici Mahallesi'nde bulunan fevkani bir sâyegâhın pencereleri vardır.³³ Ankara'da tek kısımlı evlerin %39'unda sâyegâh, %17'sinde sofa vardı. Diğer bölümlere de rastlanmakla birlikte bunlardan her birinin bulunma oranı %1'in altındadır. Ankara'da dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmında %56'sında sâyegâh, %22'sinde sofa, %5'inde köşk, %2'sinde kasr ve %2'sinde divânhâne; dış kısmında ise %51'inde sâyegâh, %13'ünde divânhâne, %3'ünde şehnişin, %3'ünde sofa ve %2'sinde köşke rastlanmıştır. Konya'da tek kısımlı evlerin %17'sinde sofa, %7'sinde yazlık, %0,22'sinde çardağa rastlanmıştır. Konya'da dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmında %36'sında sofa, %4'ünde köşk ve %4'ünde yazlık; dış kısmında %28'inde yazlık ve %2'sinde köşk vardır. Kayseri'de tek kısımlı evlerin %78'inde sofa, %10'unda sâyegâh, %8'inde çardak, %1'inde yazlık ve %1'inde köşke rastlanmıştır. Dahiliye-hariciyeli evlerde ise bu tip bölümler daha yaygındır. Özellikle Kayseri'de sofasız ev yok gibidir. Kayseri'de dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmında %98'inde sofa, %11'inde köşk, %4'ünde sâyegâh; dış kısmında %40'ında sâyegâh ve %2'sinde köşk vardır.

Yemek pişirilen ve kap-kacağın konulduğu yerlerin değişken olduğu görülür. Şer'iyye sicillerinde mutfak kelimesi çok az geçer, genelde "örtme" kelimesi kullanılmıştır. Ancak bütün

²⁴ Kaynaklarda divânhânenin, sofa ile aynı anlama geldiği belirtilmektedir: Divânhânenin birinci anlamı odalar arasındaki büyük ve geniş boşluktur. İkinci anlamı ise yazın oturmak ve yatmak için bir tarafı açık olarak yapılan, sergâh veya yazlık da denilen bir tarafı açık ve bahçeye bakan yerdir. Can, *Risâle-i Mi'mâriyye'de Kavramlar ve Terminoloji*, 52; Özkaya, *18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları*, 169.

²⁵ Cihânnümâ; çatının üstünde yapılan ve her yanı gören yüksek taraçadır. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 173.

²⁶ Kasr; köşk ve çardak ile aynı anlama gelir. Kasr ismi Arapça; köşk ve çardak ismi ise Farsçadır. Kasr, taştan yapılmış kargir oda demektir. Can, *Risâle-i Mi'mâriyye'de Kavramlar ve Terminoloji*, 71.

²⁷ Şehnişin; odanın sokağa ya da avluya doğru olan üç yanı pencereci çıkıntısıdır. Can, *Risâle-i Mi'mâriyye'de Kavramlar ve Terminoloji*, 52.

²⁸ Ankara, Konya ve Kayseri sicillerinde sâyegâh, sofa ve yazlık isimleri geçmekle birlikte sâyebân, seyregâh, zigâh, sergâh, eyvan ve hanayın da bu tip yerleri isimlendirmek için kullanıldığı bilinmektedir. Can, *Risâle-i Mi'mâriyye'de Kavramlar ve Terminoloji*, 50-51. Mahmut Akok, *Ankara'nın Eski Evleri (41 Levha İle Birlikte)* (Ankara: Ankara Etnoğrafya Müzesi Yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1951), 4; Hasan Yavuz, *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 4-5. Uğur Tuztaş, "İdealleştirilmiş "Türk Evi" Fikrinin Tarihyografik Çözümlemesi", *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, I/I, 87.

²⁹ Akok, *Ankara'nın Eski Evleri (41 Levha İle Birlikte)*, 4; Yavuz, *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri*, 4-5.

³⁰ Küçükerman, *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi*, 53. Sofa başlangıçta açık, üzeri tavanlı ve dış duvarları yoktur; tavanı direkler üzerine oturtulmuştur. Dış sofalı evin rüzgâr, soğuk ve yağmura maruz kalmasına karşı çeşitli tedbirler alınmış ve sofaya ona göre yön verilmiştir. Mahremiyeti korumak için direkler arasına kafesler yerleştirilmiş ve özellikle evin avlusu sokaktan veya komşudan görülebileceği yerler kapatılmıştır. Soğuğa karşı direklerin arasına önceleri camekanlar çekilmiş, sonradan bu camekanlar büyük pencereler şeklinde binaya dahil edilmiş ve açık sofa kapalı sofa haline gelmiştir. Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, 16.

³¹ Küçükerman, *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi*, 53.

³² Akok, *Ankara'nın Eski Evleri (41 Levha İle Birlikte)*, 4; Yavuz, *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri*, 4-5.

³³ *Ankara Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1135-1136)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 99, 63/430.

evlerde örtmeye rastlanmaz. Bazı evlerde mutfağın ayrı bir bölüm olmayıp, evin ana odasının bir kenarında olduğu tahmin edilmektedir. Örtme üstü kapalı, üç yanı ya da sadece önü açık yer demektir.³⁴ Mutfak ve aşhane ile aynı anlama gelir.³⁵ Günlük yemekler örtmede pişirilir. Örtmede bir ocak ve bazı duvarlarında eşya koymaya yarayan boşluklar bulunurdu.³⁶ Ancak örtme her zaman mutfak anlamına gelmez. Bazı evlerde iki, üç hatta dört örtmenin olması örtmenin mutfağın yanı sıra farklı amaçlarla da kullanıldığını gösterir. Yine sicillerde at örtmesi, deve örtmesi ve çarş örtmesine rastlanmıştır. Burada örtme gölgelik anlamındadır. Yine ağıllın çardak ve örtme ile aynı anlama geldiği belirtilmektedir.³⁷ Ayrıca örtme evin üst katında da olabilmektedir.³⁸

Bugün evlerde kiler denilen, yiyecek ve içeceklerin konulduğu serin yerlere geçmişte de "kiler"³⁹ denilmiştir. Kiler ile benzer işlevlere sahip olabilecek farklı bölümlere de rastlanmıştır. Ankara'da kiler, ambar⁴⁰ ve mahzen; Konya'da kiler, ambar, izbe,⁴¹ mahzen ve zir zemin;⁴² Kayseri'de kiler, ambar, mahzen, zir zemin ve yer altı isimleri kullanılmıştır. Bazı kaynaklarda mahzenin, eşya koymaya yarayan kapalı alan, kiler ve ambar anlamına geldiği,⁴³ bazı kaynaklarda ise yer altı deposu olduğu belirtilmiştir.⁴⁴ Ancak mahzen daha çok şarap konulan yer olarak bilinir. Şer'iyye sicillerinde kiler, ambar, mahzen, zir zemin, yer altı ve izbenin ne amaçla kullanıldığı veya aynı anlama gelip gelmediği belli değildir. Ankara'da tek kısmı evlerin %24'ünde kiler, %4'ünde mahzen, dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmında %60'ında kiler, %9'unda mahzen, dış kısmında %6'sında kiler, %2'sinde mahzen; Konya'da tek kısmı evlerin

³⁴ Baran, *Halkbilimi Bağlamında Anadolu-Türk Konutunun Mekansal Oluşumu*, 103.

³⁵ Haşim Karpuz, "Konya'da Halk Mimarisi", *Erdem Türk Kültürü Özel Sayısı*, 13/38, (2002), 226-227.

³⁶ Baran, *Halkbilimi Bağlamında Anadolu-Türk Konutunun Mekansal Oluşumu*, 103.

³⁷ Haşim Karpuz, "Konya'da Halk Mimarisi", s. 226-227.

³⁸ *Kayseri Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1143)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 126, 37/73/1; *Kayseri Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1151)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 130, 120/ 293; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1153-1155)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 55, 135/266/1; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1143-1144)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 52, 22/2/2.

³⁹ Kiler; kışık yiyeceklerin, kurutulmuş sebze ve meyvelerin, turşu, pekmez, reçel, sucuk, pastırma, et, tahıl ve un gibi maddelerin saklandığı odalardır. Serin olmaları bakımından zemin katlarda yapılırlardı. İçlerinde erzak koymak için sandıklar, un ambarları, fiçılar, küpler ve raflar bulunurdu. Haşim Karpuz, "Kiler", *Türk Aile Ansiklopedisi*, (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991), 2/482.

⁴⁰ Ambar; un ve buğday gibi zahirenin saklandığı büyük ahşap sandıklara verilen isimdir. Bazı bölgelerde ambar başlı başına bir mekân olup, ambar odası olarak yapılırdı. İçinde un, buğday, fasulye, patates ambarları bulunurdu. Bazı eşyalarda ambarlarda saklanırdı. Ambarlar bazen zemin katta bazen mutfak içinde büyük ahşap sandıklar şeklinde yapılırdı. Haşim Karpuz, "Ambar", *Türk Aile Ansiklopedisi*, (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991), 2/481.

⁴¹ Konya'da bodruma izbe denirdi. İzbe yarısı toprak altında, yüksekliği 2,5 m. kadar olan ve üstteki evi rutubetten koruyan bir yerdı. İzbelere genelde tek katlı binalarda rastlanır. Bunlar genelde bina boyunca uzanır; pencereleri ya yoktur veya çok küçüktür. Burası kışın sıcak yazın ise serin olur. Berk, *Konya Evleri*, 195. Şer'iyye sicillerinde izbenin ne olduğu belli değildir. Konya'da kilerin olduğu evlerde genelde izbe de vardır. Bu durumda kiler ve izbenin farklı amaçlarla kullanıldığı ve aynı anlama gelmediği anlaşılmaktadır. İzbenin yerin altında olduğuna dair bir bilgi ise yoktur; ancak giriş katında izbe olan evlere rastlanmıştır. Fevkani oda ve tahtında bir izbe olan evlere örnek için bkz. *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1140-1141)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 51, 116/2/1; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1115-1116)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 41, 22/2/1. Kiler ve izbesi olan evlere örnek için bkz. *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1125)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 46, 28/2/3; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1138-1139)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 50, 105/2/3; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1114-1115)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 40, 54/1/2.

⁴² Zir zemin; yer altında olan serin ve soğuk oda, bodrum, yer altı demektir.

⁴³ Şemseddin Sami, "Mahzen", 1011.

⁴⁴ Can, *Risâle-i Mî'mâriyye'de Kavramlar ve Terminoloji*, 78.

%37'sinde kiler, %7'sinde izbe %3'ünde zir zemin; Konya'daki dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmında %34'ünde kiler, %14'ünde izbe, dış kısmında %4'ünde kiler, %6'sında zir zemin; Kayseri'de tek kısımlı evlerin %18'inde kiler, %2'sinde yer altı, %1'inde zir zemin; Kayseri'deki dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmında %30'unda kiler, %2'sinde zir zemin, dış kısmında ise %2'sinde mahzen, %2'sinde zir zemin ve %2'sinde yer altı vardır.

18. yüzyılın ilk yarısında Ankara, Konya ve Kayseri evlerinde yaygın olarak bulunan bir diğer bölüm de ahırdır. Ahır hayvanların barındığı yerdir. Ancak evlerde samanlığın bulunma oranının az olması hayvancılığın küçük boyutlu olduğunu ve sadece ev için yapıldığını gösterir. Ahırın özellikle dahiliye-hariciyeli evlerde çok daha yaygın olduğu görülür. Bu tip evlerde samanlığın bulunma oranı da biraz daha fazladır. Ankara'da tek kısımlı evlerin %38'inde, dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmında %16'sında, dış kısmında %87'sinde; Konya'da tek kısımlı evlerin %40'ında, dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmında %6'sında, dış kısmında %78'inde; Kayseri'de tek kısımlı evlerin %62'sinde, dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmında %8'inde, dış kısmında %92'sinde ahır vardır.

Bazı soğuk şehirlerin ahırlarında "ahır sekisi" denilen yerler vardı. Soğuk kış gecelerinde bu sekilerde yatılırdı.⁴⁵ Bu sekilerde daha çok hizmetkârlar vakit geçirir ve yatarı.⁴⁶ Oturmak için ahırın bir yanına set halinde yapılan, yüksekçe ve sofa genişliğinde odaya ise "ahır odası" denirdi.⁴⁷ Ankara'da tek kısımlı evlerin %0,2'sinde ahır sekisine, dahiliye-hariciyeli evlerin dış kısmında ise %3'ünde ahır odasına; Konya'da tek kısımlı evlerin %7'sinde ahır odası ve %3'ünde ahır sekisine; dahiliye-hariciyeli evlerin dış kısmında %20'sinde ahır odası ve %6'sında ahır sekisine rastlanmıştır. Kayseri evlerinde ise ahır odası ve ahır sekisine rastlanmazken yer altı ahıra rastlanmıştır. Kayseri'de tek kısımlı evlerin %4'ünde, dahiliye-hariciyeli evlerin ise dış kısmında %2'sinde yer altı ahır vardır.⁴⁸

2. Ankara Evleri

18. yüzyılın ilk yarısını kapsayan bu çalışmada Ankara'ya ait 2571 ev incelenmiştir. Bunlardan 63'ü dahiliye ve hariciye şeklinde ayrıldığı için ayrı olarak değerlendirilmiştir.

18. yüzyılın ilk yarısında Ankara evleri çok sade bir yapıda olup, evlerin olmazsa olmazı avlu idi. Tabhane denilen bölüm evin ana odasıydı. Evler en fazla iki katlı olup, yarıya yakını tek katlıydı. Alt ve üst katta oda sayısı azdı. Evlerin üçte birinden fazlasında sâyeğâh ve ahır; daha az olmakla birlikte bazı evlerde kiler, örtme ve sofa gibi bölümler de vardı. Samanlık, şaraphane, kârhâne, köşk vs. bölümler ise çok az sayıda evde bulunurdu. Ankara evlerine oransal olarak

⁴⁵ Haşim Karpuz, "Ahır-Samanlık", *Türk Aile Ansiklopedisi*, (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991), 2/481-482.

⁴⁶ kelimeler.gen.tr, "ahır" (Erişim 20 Ağustos 2023).

⁴⁷ kelimeler.gen.tr, "ahır odası" (Erişim 20 Ağustos 2023).

⁴⁸ 17. yüzyılda şer'iyye sicillerine göre Ankara ve Kayseri evleri için bkz. Faroqi, *Orta Halli Osmanlılar*, 107-141.

bakarsak; %98'inde avlu (hayât), %86'sında tabhane,⁴⁹ %56'sında üst katta oda (fevkani oda),⁵⁰ %48'inde alt katta oda (tahtani oda),⁵¹ %39'unda sâyegâh,⁵² %38'inde ahır,⁵³ %24'ünde kiler,⁵⁴ %21'inde örtme⁵⁵ ve %17'sinde sofa⁵⁶, %7'sinde kârhâne (sof ve diğerleri), %5'inde su kuyusu (bi'r-i ma),⁵⁷ %5'inde samanlık, %4'ünde bahçe, %3'ünde mutfak, %1'inde fırın, %1'inde kenif vardı. Ayrıca birûn, cihânnümâ, güğercinlik, kahve odası, ahır odası, ahır sekisi, ağıl, koyun ağılı, tahta altı, nerdban (merdiven), çiftlik menzili, su mahzeni, şirahane, şaraphane, hamam, havuz, musluk, karlık, şehnişin, fevkani kasr, kömürhane, divânihâne, köşk, odun evi, ambar, mağaza, tahtepûş, çardak ve sundurmaya da rastlansa da bunların her birinin bulunma oranı %1'in altında idi.⁵⁸

İncelenen 2571 evden sadece 63'ünün dahiliye ve hariciye şeklinde ayrıldığı görülür. Tüm evlere oranı %2,45'dir. Buna göre Ankara'da dahiliye ve hariciyeli evler yaygın değildi. Bu tip evler iç (dahiliye) ve dış (hariciye) şeklinde iki kısımdan oluşmuş olup, daha büyük, daha çok oda ve bölüme sahiptirler. İç kısım oturmaya, dış kısım ise hayvan beslemeye ayrılmıştır. Ayrıca dış kısımda üst katta oda bulunma oranının çok olması, bu üst kat odasının ahırın üstünde olduğunu ve kışın ahırın sıcaklığından faydalanmak için burada oturulduğu izlenimi vermektedir.⁵⁹ İç kısımda sırasıyla avlu, alt katta bir-iki oda, salon, kiler, üst katta bir-iki oda, sâyegâh, mutfak, sofa ve su kuyusu yaygın olarak bulunan bölümlerdi. Dış kısımda ise sırasıyla ahır, üst katta bir-iki veya üç oda, avlu, sâyegâh, alt katta bir-iki oda ve samanlık yaygın olarak bulunurdu. Dahiliye-hariciyeli evlere oransal olarak bakarsak; iç kısmının %86'sında avlu ve bir miktar arsa, %71'inde alt katta oda,⁶⁰ %70'inde tabhane,⁶¹ %70'inde kiler,⁶² %60'ında üst katta oda,⁶³ %56'sında sâyegâh,⁶⁴ %35'inde mutfak, %22'sinde sofa, %21'inde su kuyusu,⁶⁵ %16'sında bahçe, %16'sında ahır, %10'unda örtme, %8'inde ambar, %5'inde fırın, %5'inde samanlık, %5'inde kenif,⁶⁶ %5'inde köşk,⁶⁷ %3'ünde odun evi, %3'ünde musluk vardı.

⁴⁹ Ankara evlerinin %75'inde bir, %10'unda iki, %1'inde üç tabhane vardı.

⁵⁰ Evlerin %56'sında üst katta oda vardı. %43'ünde üst katta tek oda, %11'inde iki oda vardı. Üç odalı ev sayısı %2'dir. Dört, beş ve hatta altı odalı evlere rastlanmaktaysa da bunların bulunma oranı %1'in altındadır.

⁵¹ Evlerin alt katında %40'ında bir, %6'sında iki, %2'sinde üç oda vardı. Dört, beş ve altı odalı ev sayısı ise %1'in altındadır.

⁵² %25'inde bir sâyegâh, %10'unda üst katta sâyegâh, %3'ünde iki sâyegâh vardı. İki ve üç fevkani sâyegâha da rastlanmakla birlikte, bulunma oranları %1'in altındadır.

⁵³ Evlerin %37'sinde bir ahır vardı. İki ahırın bulunma oranı %1'dir.

⁵⁴ %19'unda bir kiler vardı. İki, üç, dört ve fevkani kilere de rastlanmaktaysa da her birinin bulunma oranı %1'in altındadır. %4'ünde mahzen vardı.

⁵⁵ %21'inde bir örtme vardı. İki ve üç örtmeli ev sayısı ise %1'in altındadır.

⁵⁶ Evlerin %15'inde bir sofa ve %1'inde fevkani sofa vardı.

⁵⁷ Can, *Risâle-i Mî'mâriyye'de Kavramlar ve Terminoloji*, 91-92.

⁵⁸ Eski Ankara evleri için bkz. Akok, *Ankara'nın Eski Evleri (41 Levha İle Birlikte)*, 4-5.

⁵⁹ Dahiliye-hariciyeli evler hakkında farklı görüşler için bkz. Hatice Gökçen Özkaya, "Osmanlı Evleri Üzerine Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıldan Dahiliyeli-Hariciyeli Beş İstanbul Evi Örneği", *METU JFA*, 35/1, (2018), 245-248.

⁶⁰ %37'sinde bir, %24'ünde iki, %10'unda üç ve %2'sinde altı oda vardı.

⁶¹ %57'sinde bir ve %14'ünde iki tabhane vardı.

⁶² %49'unda bir, %8'inde iki ve %2'sinde üç kiler vardı. %5'inde bir, %2'sinde iki ve %2'sinde dört mahzen vardı.

⁶³ %25'inde bir, %25'inde iki, %8'inde dört ve %2'sinde üç oda vardı.

⁶⁴ %38'inde bir, %5'inde iki ve %2'sinde üç sâyegâh; %10'unda bir fevkani sâyegâh ve %1'inde iki fevkani sâyegâh vardı.

⁶⁵ %17'sinde bir, %2'sinde iki su kuyusu ve %2'sinde nisf su kuyusu vardı.

⁶⁶ %3'ünde bir kenif, %2'sinde iki kenif vardı.

Divânihâne, kömürhane, fevkani kasr, hamam ve develiğin her birinin bulunma oranı ise %2 idi. Dış kısmının %87'sinde ahır,⁶⁸ %86'sında üst katta oda,⁶⁹ %81'inde avlu ve bir miktar arsa, %51'inde sâyegâh,⁷⁰ %48'inde alt katta oda,⁷¹ %37'sinde samanlık⁷², %14'ünde örtme, %14'ünde kenif,⁷³ %13'ünde divânihâne,⁷⁴ %10'unda ambar, %8'inde tabhane,⁷⁵ %8'inde su kuyusu, %8'inde kiler,⁷⁶ %8'inde bahçe, %6'sında mutfak, %5'inde musluk, %3'ünde ahır odası, %3'ünde sofa, %3'ünde şehnişin vardı.⁷⁷ Köşk, şitavi oda (kışlık oda), odun evi, kahve odası ve taş dibegin her birinin bulunma oranı ise %2 idi.

Dahiliye ve hariciye şeklinde ayrılan evlerin iç kısmında tabhane, yani ana odanın olması, misafirlerin burada kabul edildiğini ve aile bireylerinin burada oturduğunu; yine tabhanenin yanı sıra tahtani ve fevkani odalar ile sofa, sâyegâh, kiler, mutfak, su kuyusu ve avlunun olması dahiliye bölümlerinin tam bir ev görünümünde olduğunu gösterir. Dış kısımda olup da burada olmayan tek önemli bölüm ise ahırdır.⁷⁸

Hariciye bölümünde özellikle ahır ve fevkani odaların çokluğu dikkati çeker. Tahminimizce bu fevkani odaların altında ahır bulunmaktadır. Yine tek kısmı evlerde samanlık oranı %7'yi geçmezken, dahiliye-hariciyeli evlerin hariciye kısmında bu oran %37'ye çıkmaktadır. Bu durum, bu tip evlerde ahırların daha büyük olduğunu gösterir. Yine bu kısımda kiler, ambar, mutfak gibi yiyeceklerle ilgili bölümlerin çok az olması,⁷⁹ evlerin hariciye kısımlarının daha çok hayvan beslemek için kullanıldığını ve ikamet edilen asıl bölümün dahiliye kısmı olduğunu gösterir. Muhtemelen ahırın sıcaklığından faydalanmak için ahırın üstüne fevkani odalar yapılmıştır. Yine ahırda çalışan görevlilerin bu tahtani ve fevkani odalarda kalıyor olabileceğini akla getirmektedir⁸⁰. Ancak odaların çokluğu, bu kadar odanın hizmetlilere ayrılmış olabileme ihtimalini zayıflatır. Nitekim bazı evlerin hariciyesindeki oda sayısı dahiliyesinden daha fazladır.

Ankara'da incelenen dahiliye-hariciyeli 63 evin 3'ü zimmilere 60'ı Müslümanlara aittir. Ev sahiplerinin 14'ünün ise ağa veya ağa çocuğu⁸¹ olduğu tespit edilmiştir. Oransal olarak bakarsak; %5'i zimmilere %95'i Müslümanlara; %22'si ise ağa veya ağa çocuklarına aittir.

⁶⁷ %3'ünde köşk, %2'sinde fevkani köşk vardı.

⁶⁸ %83'ünde bir ve %5'inde iki ahır vardı.

⁶⁹ %35'inde bir, %22'sinde iki, %17'sinde üç, %5'inde dört, %3'ünde beş ve %3'ünde altı oda vardı.

⁷⁰ %37'sinde bir ve %3'ünde iki sâyegâh, %10'unda bir fevkani ve %2'sinde iki fevkani sâyegâh vardı.

⁷¹ %32'sinde bir, %14'ünde iki ve %2'sinde üç oda vardı.

⁷² %33'ünde bir ve %3'ünde iki samanlık vardı.

⁷³ %11'inde bir ve %3'ünde iki kenif vardı.

⁷⁴ %11'inde bir divânihâne, %2'sinde fevkani divânihâne vardı.

⁷⁵ %5'inde bir ve %3'ünde beş tabhane vardı.

⁷⁶ %6'sında bir kiler, %2'sinde beş mahzen vardı.

⁷⁷ %2'sinde şehnişin, %2'sinde fevkani şehnişin vardı.

⁷⁸ Ankara'da dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmında da ahır yer almakla birlikte oranı %16'dır ve bu evlerin genelde dış kısmında ikinci bir ahır yer alır.

⁷⁹ Ankara'da dahiliye-hariciyeli evlerin dış kısmında %6'sında kiler, %6'sında mutfak vardı.

⁸⁰ Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, 127.

⁸¹ Ağa dışında diğer kimselerin mesleği veya unvanı hakkında önemli bir bilgi yoktur.

3. Konya Evleri

18. yüzyılın ilk yarısında Konya şer'iyye sicillerinde yer alan 951 ev incelenmiştir. Bunlardan 50'si dahiliye ve hariciye şeklinde ayrıldığı için ayrı olarak değerlendirilmiştir.

18. yüzyılın ilk yarısında Konya evlerinin neredeyse tamamı avlulu idi ve tek kattan oluşurdu. Çoğunlukla bir salon ve bir odası vardı. Evlerin yarıya yakınında kiler, ahır ve örtme bulunurdu. Oransal olarak bakarsak; %98'inde avlu, %86'sında tabhane,⁸² %71'inde alt katta oda,⁸³ %48'inde kiler,⁸⁴ %40'ında ahır, %40'ında örtme,⁸⁵ %28'inde bağ-bahçe, %17'sinde sofa, %9'unda samanlık, %8'inde üst katta oda, %7'sinde ahır odası, %7'sinde yazlık,⁸⁶ %3'ünde ahır sekisi, %2'sinde su kuyusu, %2'sinde kenif vardı. Mutfak, develik, karlık, odunluk, kömür damı, ambar ve fevkani çardaktan her birinin bulunma oranı ise %1'in altındaydı.⁸⁷

Konya evlerinin %5'i dahiliye-hariciye şeklinde iki kısımdan oluşmuştur. Bu tip evler daha büyük ve bölüm çeşitliliği fazla idi. İç kısım tam bir ev görünümünde olup, tabhane bu kısımda bulunurdu. İç kısımda sırasıyla en fazla tabhane, alt kat odası, avlu, örtme, kiler, sofa ve bağ-bahçe vardı. Dış kısım ise genelde avlu ve ahırdan oluşurdu. Ancak bazı evlerde samanlık, alt katta oda, örtme, yazlık ve ahır odası da vardı. Bazı dahiliye-hariciyeli evlerde iki-dört tahta bağ, bir iki dönüm tarla, bostan yeri gibi büyük araziler de bulunmaktaydı.⁸⁸ Bölümlerin bulunma oranlarına bakarsak; dahiliye kısmının %88'inde tabhane,⁸⁹ %88'inde alt katta oda,⁹⁰ %80'inde avlu, %62'sinde örtme,⁹¹ %54'ünde kiler,⁹² %36'sında sofa, %34'ünde bağ-bahçe, %14'ünde fevkani oda,⁹³ %8'inde samanlık, %6'sında ahır, %4'ünde mutfak, %4'ünde kenif, %4'ünde hamam, %4'ünde su kuyusu, %4'ünde köşk ve %4'ünde fevkani yazlık vardı. Fırın, dergah evi, havuz, mağaza ve gasilhaneye de rastlanmakla birlikte bunların her birinin bulunma oranı %2

⁸² Tabhane sayısı birden fazla olabilmekteydi. Konya evlerinin %80'inde bir, %6'sında iki tabhane vardı.

⁸³ %63'ünde bir, %7'sinde iki oda vardı. Üç, dört, beş, hatta sekiz odaya rastlanmışsa da bunların her birinin bulunma oranı %1'in altındaydı.

⁸⁴ Konya'da erzakların saklandığı yer için genelde "kiler" olmakla birlikte "izbe", "zir zemin" ve "mahzen" isimleri de kullanılmıştır. Evlerde genelde tek kiler vardı. Ancak iki ve üç kilerli evlere; beş odalı mahzene de rastlanmıştır. Bunların bulunma oranı oldukça az olup, toplam %3'tür.

⁸⁵ %36'sında bir örtme, %2'sinde iki örtme vardı.

⁸⁶ %5'inde bir yazlık ve %2'sinde bir fevkani yazlık vardı.

⁸⁷ Eski Konya evleri için bkz. Berk, *Konya Evleri*, 46-47, 95, 181, 193, 198.

⁸⁸ *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1115-1116)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 41, 79/1/1; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1143-1144)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 52, 40/2/1; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri 1130-1131*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 48, 35/1/2; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1118-1119)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 43, 143/2/2; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1140-1141)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 51, 100/2/1; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1125)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 46, 117/1/1.

⁸⁹ %76'sında bir, %10'unda iki ve %2'sinde üç tabhane vardı.

⁹⁰ %48'inde bir, %28'inde iki, %8'inde üç, %2'sinde dört ve %2'sinde altı oda vardı.

⁹¹ %52'sinde bir, %2'sinde iki, %2'sinde üç, %4'ünde dört örtme ve %2'sinde çaraş örtmesi vardı. Çaraş (Çereş): Bağları bulunan evlerde mutfağın yanında çaraş denilen ve üzümünden pekmez yapmaya ayrılmış mutfak büyüklüğünde ve aynı tipte bir bölümdür. Fazla olarak, üzümü kaynatmak için bir kazan mevcuttur. Burada ocak döşeme seviyesindedir ve dumanın çaraşın içine girmemesi için dışarıdan yakılabilecek şekilde yapılmıştır. Berk, *Konya Evleri*, 192.

⁹² İzbe ve zir zemin, kilere dahil edilmiştir. %28'inde bir, %2'sinde iki ve %4'ünde üç kiler; %14'ünde bir izbe, %6'sında bir zir zemin vardı.

⁹³ %12'sinde bir ve %2'sinde iki oda vardı.

idi.⁹⁴ Hariciye kısmının %94'ünde avlu, %78'inde ahır,⁹⁵ %36'sında samanlık,⁹⁶ %34'ünde alt katta oda,⁹⁷ %30'unda örtme,⁹⁸ %28'inde yazlık,⁹⁹ %20'sinde ahır odası, %12'sinde kenif, %10'unda bağ ve bahçe, %8'inde üst katta oda,¹⁰⁰ %8'inde develik, %6'sında su kuyusu, %6'sında ahır sekisi, %4'ünde tabhane, %4'ünde kiler,¹⁰¹ %2'sinde havuz ve %2'sinde köşk vardı.

Konya'da dahiliye-hariciyeli evlerde alt kat odası genelde dahiliye kısmındadır. Dahiliyeli-hariciyeli evlerde bir miktar daha fazla olmakla birlikte yine de üst katta oda bulunma oranı azdır. Konya'da tek kısımlı evlerin %92'si, dahiliye-hariciyeli evlerin %86'sı tek katlı idi. Her iki ev tipinin yaklaşık yarısında kiler ayrı bir bölüm olarak bulunurdu. Dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmının %4'ünde mutfak, %62'sinde örtme; dış kısmının %30'unda örtme; tek kısımlı evlerin ise %0,44'ünde mutfak, %40'ında örtme vardı. Örtme sadece mutfak anlamına gelmez. Konya'da deve örtmesi ve çarş örtmesine de rastlanmıştır. Bazı evlerde birden fazla örtmenin bulunması ve fevkani örtmenin olması örtmenin başka amaçlar için de kullanıldığını gösterir. O halde Konya'da mutfak genelde salonun bir köşesinde ya da örtme şeklinde evin dışında bulunurdu. Dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmının %6'sında, dış kısmının %78'inde; tek kısımlı evlerin ise %40'ında ahır vardı. Dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmının %8'inde, dış kısmının %36'sında; diğer tip evlerin ise %9'unda samanlık vardı. Görüldüğü gibi dahiliye-hariciyeli evlerde ahır ve samanlık önemli bir yer tutar. Konya evlerinde bağ ve bahçeye de rastlanır. Her iki ev tipinin yaklaşık %30'unda bağ ve bahçe vardır. Dahiliye-hariciyeli evlerin iç kısmının %4'ünde, dış kısmının %28'inde; tek kısımlı evlerin ise %7'sinde yazlık olduğu görülür. Yazlığın daha çok dış kısımda bulunması, etrafın daha açık ve manzaranın daha güzel olduğunu gösterir.

Konya'da incelenen dahiliye-hariciyeli 50 evin 2'si zimmilere 48'i Müslümanlara aittir. Bu ev sahiplerinin 9'unun ise ağa olduğu tespit edilmiştir. Oransal olarak bakarsak; %4'i zimmilere %96'sı Müslümanlara; %18'i ise ağalara aittir.

4. Kayseri Evleri

18. yüzyılın ilk yarısında Kayseri şer'iyye sicillerinde geçen 412 ev incelenmiştir. Bunlardan 53'ü dahiliye ve hariciye şeklinde ayrıldığı için ayrı olarak değerlendirilmiştir.

⁹⁴ Dergah evi bulunan ev tam bir ev görünümündedir. Dahiliyesinde bir tabhane, kiler, ahır, dergah evi, sofa ve avlu; hariciyesinde bir oda, avlu, meyve ağaçları ve bağ bulunmaktadır; fiyatı ise 81 kuruştur. *Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1113)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 39, 64/2/1; Gasilhanesi bulunan ev de tam bir ev görünümündedir. Dahiliyesinde bir tabhane, oda, izbe, kiler, gasilhane, yazlık ve avlu; hariciyesinde ise iki fevkani oda, iki tahtani oda, bir yazlık, köşk, deve örtmesi, kenif, ahır, samanlık, kuyu ve avlu bulunmaktadır; fiyatı 1002 kuruştur. *Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1126-1127)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 45, 131/1/3.

⁹⁵ %76'sında bir, %2'sinde iki ahır vardı.

⁹⁶ %34'ünde bir ve %2'sinde iki samanlık vardı.

⁹⁷ %18'inde bir ve %16'sında iki oda vardı.

⁹⁸ %26'sında bir, %2'sinde iki örtme ve %2'sinde deve örtmesi vardı.

⁹⁹ %26'sında bir yazlık ve %2'sinde fevkani yazlık vardı.

¹⁰⁰ %4'ünde bir ve %4'ünde iki oda vardı.

¹⁰¹ %2'sinde bir ve %2'sinde iki kiler vardı.

Kayseri evleri tek katlı olup; genelde avlu, salon, sofa, ahır ve örtmeden oluşurdu. Alt katta bir oda, su kuyusu ve kiler diğer yaygın olarak bulunan bölümlerdi. Bölümlerin bulunma oranına bakarsak; %96'sında avlu, %92'sinde tabhane,¹⁰² %78'inde sofa,¹⁰³ %62'sinde ahır,¹⁰⁴ %57'sinde örtme,¹⁰⁵ %40'ında alt katta oda,¹⁰⁶ %32'sinde su kuyusu, %22'sinde kiler,¹⁰⁷ %11'inde kenif,¹⁰⁸ %10'unda sâyegâh;¹⁰⁹ %10'unda samanlık, %8'inde şirahane, %8'inde çardak,¹¹⁰ %3'ünde ambar,¹¹¹ %3'ünde bahçe, %3'ünde kış evi, %2'sinde fevkani oda vardı. Yazlık, köşk, mutfak, aşhane, fırın, seki, kemer altı, develik, musluk, hamam, karlık, mağaza, güğercinlik ve kahve odasından her birinin bulunma oranı ise %2'inin altında idi.

Kayseri'de dahiliye-hariciyeli evlerin bütün evlere oranı %12,86'dır. Bu tip evlerin iç kısmında genelde sofa, salon, avlu, örtme ve alt katta oda (genelde harem odası) olmakla birlikte bazılarında su kuyusu ve kilere de rastlanmıştır. Dış kısmında ise genelde avlu, ahır ve bir oda vardı. Bazı evlerde sâyegâh ve samanlığa da rastlanmıştır. Kayseri'de tek kısımlı evlerde olduğu gibi dahiliye-hariciyeli evler de tek katlı idi. Sadece %13'ünde üst kat odası vardı ve bu odalar dış kısımdaydı. Bölümlerin bulunma oranlarına bakarsak; evlerin dahiliye kısmının %98'inde sofa, %94'ünde tabhane,¹¹² %91'inde avlu, %74'ünde örtme,¹¹³ %64'ünde alt katta oda,¹¹⁴ %36'sında su kuyusu, %32'sinde kiler,¹¹⁵ %15'inde kenif,¹¹⁶ %11'inde mutfak, %11'inde köşk, %11'inde bağ-bahçe, %8'inde ahır, %4'ünde sâyegâh,¹¹⁷ %4'ünde samanlık, %4'ünde mağaza vardı. Şirahane, ambar, develik ve hamamın her birinin bulunma oranı ise %2' idi. Evlerin hariciye kısmının %98'inde avlu, %92'sinde ahır,¹¹⁸ %74'ünde alt katta oda,¹¹⁹ %40'ında sâyegâh,¹²⁰ %30'unda samanlık,¹²¹ %17'sinde örtme;¹²² %17'sinde su kuyusu,¹²³ %13'ünde üst

¹⁰² %85'inde bir, %6'sında iki ve %1'inde üç tabhane vardı.

¹⁰³ %77'sinde bir ve %1'inde iki sofa vardı. Kayseri evlerinde sofa giderek yaygın bir hal almıştır. 17. yüzyılın başlarında Kayseri evlerinde sofa bulunma oranı %68 iken, 17. yüzyılın sonlarında %74'e, 18. yüzyılın ilk yarısında ise %78'e çıkmıştır. Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, 109-110.

¹⁰⁴ %53'ünde bir, %5'inde iki ve %1'inde üç ahır vardı. Az sayıda evde yer altı ahırına da rastlanmıştır. Evlerin %3'ünde bir ve %1'inde iki yer altı ahır vardı.

¹⁰⁵ %50'sinde bir, %5'inde iki ve %1'inde üç örtme vardı. %1'inde fevkani örtme ve %0,28'inde at örtmesi bulunurdu.

¹⁰⁶ %32'sinde bir, %1'inde iki oda vardı. Evlerin %7'sinde ise bir harem odası vardı.

¹⁰⁷ Kayseri'de erzakların konulduğu yere farklı isimler verilmiştir. Genelde "kiler" kelimesi kullanılmakla birlikte, "zir zemin", "yer altı" ve "mahzen" kelimeleri de kullanılmıştır. Kayseri evlerinin %18'inde bir, %1'inde iki kiler; %1'inde bir ve %1'inde iki zir zemin; %1'inde bir ve %1'inde iki yer altı vardı. Mahzenin bulunma oranı ise %1'in altındadır.

¹⁰⁸ %10'unda bir %1'inde iki kenif, %0,28'inde yer altı kenif vardı.

¹⁰⁹ %8'inde sâyegâh, %2'sinde fevkani sâyegâh vardı.

¹¹⁰ %6'sında bir, %1'inde iki çardak, %0,28'inde fevkani çardak vardı.

¹¹¹ %3'ünde bir ve %1'inde iki ambar vardı.

¹¹² %91'inde bir ve %4'ünde iki tabhane vardı.

¹¹³ %72'sinde bir ve %2'sinde iki örtme vardı.

¹¹⁴ %51'inde bir ve %2'sinde iki harem odası; %2'sinde biri fevkani olmak üzere üç harem odası vardı. Alt katta %4'ünde bir, %2'sinde iki ve %4'ünde üç oda vardı.

¹¹⁵ %26'sında bir ve %4'ünde iki kiler; %2'sinde zir zemin vardı.

¹¹⁶ %13'ünde bir kenif, %2'sinde iki kenif vardı.

¹¹⁷ %2'sinde bir sâyegâh ve %2'sinde bir fevkani sâyegâh vardı.

¹¹⁸ %87'sinde bir ve %4'ünde iki ahır; %2'sinde ise yer altı ahır vardı.

¹¹⁹ %62'sinde bir ve %11'inde iki oda vardı.

¹²⁰ %38'inde bir ve %2'sinde iki sâyegâh vardı.

¹²¹ %25'inde bir ve %4'ünde iki samanlık; %2'sinde yer altı samanlık vardı.

¹²² %15'inde bir örtme, %2'sinde at örtmesi vardı.

¹²³ %15'ünde bir su kuyusu, %2'sinde iki su kuyusu vardı.

katta oda,¹²⁴ %9'unda kenif, %6'sında kiler,¹²⁵ %6'sında develik vardı. Tabhane, ambar, kahve odası ve bağ-bahçenin her birinin bulunma oranı %4; köşk, aşhane ve şirahanenin her birinin bulunma oranı ise %2 idi.

Kayseri'de incelenen dahiliye-hariciyeli 53 evin 4'ü zimmilere 49'u Müslümanlara aittir. Bu ev sahiplerinin 12'sinin ise ağalara ait olduğu tespit edilmiştir. Oransal olarak bakarsak; %8'i zimmilere %92'si Müslümanlara; %23'ü ise ağalara aittir.

5. Ev Fiyatları

Tablo 1: Ankara, Konya ve Kayseri'de Ev Fiyatları (1700-1750)

Fiyatı (Kuruş)	Tek Kısımlı Evler (%)			Dahiliye-Hariciyeli Evler (%)		
	Ankara	Konya	Kayseri	Ankara	Konya	Kayseri
4-100	52	82	54	6	18	-
101-300	35	16	39	46	52	60
301-500	7	1	6	14	30	28
501 üstü	5	-	2	33		11

Tek kısımlı evlerin dahiliye-hariciyeli evlerden daha ucuz olduğu görülür. En ucuz evler ise Konya'dadır. Ankara ve Kayseri evlerinin fiyatı birbirine yakın olup, Konya'dan daha pahalıdır. Konya evlerinin %82'si, Ankara evlerinin %52'si ve Kayseri evlerinin %54'ü 100 kuruşun altındadır. Konya evlerinin %16'sı, Ankara evlerinin %35'i ve Kayseri evlerinin %39'u 101-300 kuruş arasında bulunur. Evlerin çok az bir kısmı 300 kuruşun üstündedir. Konya'da evlerin %1'i, Ankara'da %12'si ve Kayseri'de %8'i 300 kuruşun üstündedir.

Dahiliye-hariciyeli evlerin çoğunun fiyatı 101-300 kuruş arasında bulunur. Kayseri evlerinin %60'ı, Konya evlerinin %52'si¹²⁶ ve Ankara evlerinin %46'sının fiyatı 101-300 kuruş arasındadır. Konya evlerinin %30'u, Kayseri evlerinin %28'i ve Ankara evlerinin %14'ü 301-500 kuruş arasındadır. Konya'da 500 kuruşun üstünde ev bulunmazken, Ankara'da evlerin %33'ü ve

¹²⁴ %8'inde bir fevkani oda, %6'sında iki fevkani oda vardı.

¹²⁵ %2'sinde mahzen, %2'sinde zir zemin ve %2'sinde yer altı vardı.

¹²⁶ Konya'da bazı dahiliye-hariciyeli evler kuruşun yanı sıra bazen fiyatı bilinmeyen bir-iki mal karşılığında satılmıştır. Mesela kuruşun yanı sıra kilesi bilinmeyen bir miktar buğdaya, kelim-i şerif ve sim kılıca satılmıştır. Bu malların değeri ise bilinmemektedir. Ancak kuruş fiyatı tabloya dahil edilmiştir. *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1153-1155)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 55, 84/165/1; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1140-1141)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 51, 100/2/1; *Konya Sancağı Şer'iye Sicil Defteri (1143-1144)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi No. 52, 40/2/1.

Kayseri'de evlerin %11'inin fiyatı 500 kuruşun üstündedir. Bu tip evler daha büyük, bölüm sayısı ve çeşidi daha fazla olduğundan daha pahalıydılar.

Sonuç

18. yüzyılın ilk yarısında Ankara, Konya ve Kayseri evlerinin ister mahallede ister kasabada olsun mutfak, kenif ve su kuyusunun evin dışında olması; evlerin büyük kısmında ahırın bulunması, yakacak odun ve kömürün dışarıda muhafaza edilmesi, sebze, meyve, pestil, sucuk gibi gıdaların yapılması ve kurutulması, ekmeğin pişirilmesi, çamaşırın yıkanıp, asılması gibi zorunlu işler avluyu gerekli kılmıştır. Her evin bir avlusunun olduğu görülür.

Tek kısımlı evlerde Ankara ve Konya'da tabhane, tahtani oda ve fevkani oda, Kayseri evlerinde ise bunların yanı sıra bir de harem odasına rastlanmıştır. Tabhane denilen kısım, evin ana odasıydı. Bugünkü salon ve oturma odasına karşılık gelmekle birlikte daha çok fonksiyona sahipti. Tabhanede oturulur, yatılır, misafir ağırlanır ve tabhane mutfak vazifesi görürdü. Kayseri ve Konya evlerinin neredeyse tamamı, Ankara evlerinin ise yarısı tek katlı idi. Her üç şehirde de ikiden fazla katlı ev yoktu. Evler mutlaka bir avlu içinde yer alırdı. Yani evin etrafı çevriliydi ve bir miktar arsası vardı. Bu nedenle evin tamamına menzil denirdi. Kayseri evlerinin yarıdan fazlasında, Ankara ve Konya evlerinin ise yarıya yakınında ahır vardı. Ancak samanlığın bulunma oranı çok azdı; bu ahırlar sadece ailenin geçimini sağlayamaya yönelik ve küçük boyutlu idi. Mutfak yerine daha çok "örtme" kelimesi kullanılırdı. Örtme, evin dışında; yemek pişirilen, önünde ekmek yapılan, bazılarında kap kacağın bulunduğu küçük bir yerdi. Ancak bütün evlerde örtme yoktu. Böyle evlerde ise tabhanenin bir köşesinin mutfak olarak kullanıldığı ya da sadece kap kacağın burada saklandığı anlaşılmaktadır. Bazı evlerde ise iki, üç hatta dört örtme vardı. Nitekim incelediğimiz evlerde mutfak örtmesi, çarış örtmesi, deve örtmesi, fevkani örtme ve at örtmesine rastlanmıştır. Sicillerde tuvalet yerine "kenif" ismi geçmektedir. Ancak çok az evde kenif vardı. Kenif evin dışında bulunurdu. Muhtemelen basit yapılardır ve evler tarif edilirken zikredilmeye değer görülmemiştir. Sofanın şekli tam olarak bilinmemektedir. Ancak sofanın, Kayseri evlerinde çok yaygın olduğu, Ankara ve Konya evlerinde ise pek yaygın olmadığı görülür. Avluyu veya dış manzarayı görmek üzere bir çeşit balkon veya teras diyebileceğimiz yapılar vardı. Ankara'da bu tür yapılara sâyegâh, Kayseri'de sâyegâh ve çardak, Konya'da yazlık denilmiştir. Ankara evlerinin yarıya yakınında, Kayseri evlerinin yaklaşık beşte birinde, Konya evlerinin ise yaklaşık onda birinde bu tür yapılar vardı. Ankara'da bu tür yapıların çeşidi fazla idi; şehnişin, divân-hâne, kasr, birûn, tahtepûş ve cihânnümâyâ Ankara evlerinde rastlanırken, Konya ve Kayseri evlerinde rastlanmamıştır. Yaygın olarak bulunan bir diğer bölüm kilerdi. Konya evlerinin yaklaşık üçte birinde, Ankara ve Kayseri evlerinin ise beşte birinde kiler vardı. Kiler benzeri başka yapılarda olmakla birlikte bunların sayısı çok azdı: Ankara'da mahzen, ambar; Konya'da mahzen, ambar, izbe, zir zemin; Kayseri'de mahzen, ambar, zir zemin ve yer altı vardı; ancak her birinin bulunma oranı %7'nin altında idi. Her üç şehirde de daha çok kiler isminin

geçmesi izbe, zir zemin, yer altı, ambar ve mahzen olarak adlandırılan bölümlerin kilerden farklı bölümler olduklarını gösterir. Yine, köşk, şehnişin, divân-hâne, kasr, birûn, tahtepûş, çardak ve cihânnümâ gibi yapıların az sayıda olması sâvegâh ve yazlıktan farklı olduklarını gösterir. Tahminimizce her bir bölümün isimlendirmesi özenle yapılmış ve farklı bölümleri ifade etmek üzere kullanılmışlardır. Her biri benzer yerleri ifade etse de tümüyle aynı değildir.

Dahiliye-hariciyeli evler her üç şehirde de yaygın değildi. Kayseri evlerinin %13'ü, Konya evlerinin %5'i ve Ankara evlerinin %2'si dahiliye-hariciye şeklinde iki kısımlı idi. Bu tip evler daha büyük ve daha çok bölüme sahipti. Dahiliye kısmı tam bir ev görünümünde idi. Ankara evlerinin dahiliye kısmında avlu, tabhane, tahtani oda, fevkani oda, sâvegâh, kiler, mutfak (burada örtme değil, mutbah ismi geçiyor), su kuyusu; Konya'da avlu, tabhane, tahtani oda, kiler, örtme, sofa ve bahçe; Kayseri'de avlu, tabhane, harem odası, sofa, su kuyusu ve kiler yaygın olarak bulunan bölümlerdi. Ankara evlerinin hariciye kısmında avlu, ahır, fevkani oda, tahtani oda, sâvegâh, samanlık; Konya'da avlu, ahır, samanlık, tahtani oda, örtme, yazlık; Kayseri'de avlu, ahır, tahtani oda, samanlık ve sâvegâh yaygın olarak bulunan bölümlerdi. Her üç şehirde de evlerin hariciye kısmında ahırın bulunma oranının çok yüksek olması, bu tip evlerin hayvan beslemek için iki kısımlı olduğunu gösterir. Ancak bu hayvancılığın da çok büyük boyutlu olmadığı, samanlık oranının çok fazla olmamasından ve evlerin çoğunun mahallelerde bulunmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kısımda fevkani oda oranının yüksekliği, ahırın odanın altında yer aldığı, dolayısıyla kış aylarında ahırın sıcaklığından faydalandığı izlenimi verir.

Kayseri evlerinin ayırıcı özelliğinden biri tek katlı oluşlarıdır. Ankara ve Konya evlerine göre sofalı ev sayısı Kayseri evlerinde çok daha fazladır. Kayseri evlerinin bir diğer özelliği Ankara ve Konya evlerinde bulunmayan harem odasının varlığıdır. Yine Ankara ve Konya evlerinde pek bulunmayan su kuyusu Kayseri evlerinde daha yaygındır. Ankara ve Konya evlerinde yer altı ahır, yer altı samanlık ve yer altı kenife rastlanmazken Kayseri evlerinde az sayıda da olsa rastlanır. Ankara evlerinin yarısı iki katlı iken, Konya ve Kayseri evleri genelde tek katlı idi. Ankara evlerinin bazılarında sof kâr-hânesi vardı. Konya ve Kayseri evlerinde şehnişin, divân-hâne, kasr, birûn, tahtepûş ve cihânnümâyâ rastlanmazken Ankara'da az miktarda rastlanmıştır. Ankara'da hem tek kısımlı hem de dahiliye-hariciyeli evlerde bölüm çeşidi fazla idi. Konya evlerinde sâvegâh ismine rastlanmazken; yerine benzer özelliğe sahip yazlık ismi kullanılmıştır. Yine bir çeşit erzak saklama yeri olan izbe diğer şehirlerde bulunmazken, Konya'da bulunurdu.

Dahiliye-hariciyeli evler daha büyük olmalarından dolayı tek kısımlı evlerden daha pahalı idi. Her iki ev tipinde de en ucuz evler Konya'da bulunurdu. Tek kısımlı evlerin Ankara'da %12'si, Kayseri'de %8'i ve Konya'da %1'inin; dahiliye-hariciyeli evlerin ise Ankara'da %47'si, Kayseri'de %39'u ve Konya'da %30'unun fiyatı 300 kuruş veya 300 kuruşun üstündeydi. Her üç şehirde de dahiliye-hariciyeli evlerin %90'dan fazlası Müslümanlara aitti. Ayrıca her üç şehirde de yaklaşık

%20'sinin ağaların oturduğu evler olduğu tespit edilmiştir. Dahiliye-hariciyeli evler daha pahalı olduğundan, zengin Müslümanların bu tip evleri tercih ettikleri ve kendi ikamet alanları ile hayvan besledikleri alanları ayırdıkları anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada Ankara, Konya ve Kayseri şehirlerindeki evler incelenerek, Orta Anadolu evlerinin 18. yüzyılın ilk yarısındaki genel görüntüsü ile insanların yaşayışı ve şehirlerin gelişmiş düzeyleri hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Birbirine yakın üç şehirde dahi evler arasında önemli farklar olduğu tespit edilmiştir. Ev bölümlerinin fazlalığı (Ankara evlerinin yarısının iki katlı iken diğer şehirlerdeki evlerin genelde tek katlı olması) ve çeşitliliği (Ankara evlerinde divân-hâne, kasr, birûn, tahtepûş ve cihânnümâ gibi bölümlere daha fazla rastlanması) daha gelişmiş bir şehri ifade ederken, bazı bölümlerin bazı şehirlerde daha çok bulunması (Kayseri'de sofanın çok yaygın olması) veya bazı şehirlerde bulunurken diğer şehirlerde bulunmaması (Kayseri'de harem odasına rastlanırken diğer şehirlerde rastlanmaması), çok zorunlu olmayan bazı bölümlerin bulunması (Konya evlerinde bağ ve bahçenin de bulunması) o insanların zevklerini ve yaşam tarzlarını gösterir. Benzer bölümler için farklı isimlerin kullanılması (kiler benzeri yapılar için zir zemin, yer altı, mahzen, ambar kelimelerinin kullanılması) zengin bir dil yapısının olduğunun kanıtıdır. Evlerin tek ve iki kısımlı olarak ayrılması zengin ve orta halli halkın ev tercihleri hakkında bilgi verir ve zevklerini yansıtır (hayvancılıkla uğraşmak isteyen zengin Müslümanlar iki kısımlı ve daha çok bölümlü evi tercih etmiştir). Geçmişten günümüze evlerin ve ev bölümlerinin nasıl bir değişim geçirdiği görülmektedir (evler önceden bir iki katı geçmezken zamanla kat sayısı artmış; kenif, mutfak gibi yapılar evin içine dahil edilmiş ve iş kolları geliştikçe avlu ortadan kalkmış, avlunun yerini hol, sofa, antre vs. almış ve evler bir bütün olmuştur). Ev fiyatları o şehirde yaşayan insanların iktisadi durumunu, alım gücünü yansıtır; diğer fiyat, ücret ve günümüz ile karşılaştırma yapılabilir. Kısacası bu çalışma sosyal ve iktisadi hayat konusunda yapılacak çalışmalara önemli bir kaynak oluşturur.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma tek yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	<p>* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p> <p>* Bu makale; herhangi bir lisansüstü çalışmadan üretilmemiştir.</p> <p>* Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	<p>* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography.</p> <p>* This article is not derived from any postgraduate study.</p> <p>* This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.</p>
Plagiarism Checks	Done - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

- Akok, Mahmut. *Ankara'nın Eski Evleri (41 Levha İle Birlikte)*. Ankara: Ankara Etnoğrafya Müzesi Yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1951.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1109-1111)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 78.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376599&Hash=36CB247ACFC75E4F424B7BE0988A5C08649A0C980A5374E94F8C918608CF0A69&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1111-1112)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 79.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376600&Hash=08DDAA72E435C0167EE68F91068F743BC6AAD577176191E027F216A10C06F7CB&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1112-1114)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 80.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376601&Hash=ECD3E6B73B6283FFD97F79F5942E94803527BCE2CA5DBE133E89FFAE7222FA86&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1114-1115)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 81.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376602&Hash=1EDEED87FC35B14FAF8117A22EE35E166CEAC8920933673D29C43F1B843240CE&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1115-1116)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 82.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376603&Hash=87C8C4511D1E8C1E39981DA94DB6ADBC618CB5C4AA620B1C5B12CD328F646C16&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1116-1117)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 83.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376604&Hash=1D1782BECF1E163CFDD2A53EACF193A8E684CAD36FCF9F5DCA527571E756502B&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1117-1119)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 84.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376605&Hash=D04687C2B99953DC2D41F4559DEB60CCE7E3A790BFFF088ACE40B83EBE9F25FD&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1120-1121)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 85.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376606&Hash=A819506F6B9F06A67373509AF6FC51C7932457923D34E8986181AA2F1934ACE1&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1121-1123)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 86.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376607&Hash=E3C3E94C616429E46268CF719E0487DD6073BB3785A8F20119B329DE3B0AEB14&A=2&Mi=0>

- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1123-1124).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 87.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376608&Hash=77D65BBCB1F15A7A9BA22965E3403A4A942C7D1E4D29D7C8A11FB28E75397F83&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1124-1126).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 88.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376609&Hash=C98E178084F6FD9427C1DE441BA9982F2A40F9EEA85F6812D43D9933914059EF&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1126-1127).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 89.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376610&Hash=7AF3E8A6A0A2D172D639D724D81448E5EFEE848A3C1904767AC55AF95CE7734&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1127-1128).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 90.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376611&Hash=310ED8AFC6661A95D04BAD810F50A46CE4657ED5EC75BC401EE1AD20D225E191&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1128-1129).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 91.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376612&Hash=5F35583895E0771C604D5BC96ED9F82048AA6CC4B8023DAED95DEB336563704E&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1129-1130).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 92.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376613&Hash=176B8F665C49E917A95E3007306EAB6F3CFB34A64024E2CCDD1E908DB8888C69&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1130-1131).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 93.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376614&Hash=B3000C15A17A8BC5FF34E7700B3DEC6BB8CE87E9D58E8485A68D8E0F76AA98E6&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1131).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 94.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376615&Hash=01B3D4B9DEF4047B7F4F86E92BF4D55252D94BA525624D44AC7C9360086D3B5C&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1131-1132).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 95.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376616&Hash=3E73AFC7E00DA4908CFB321F8D4E5D229ACFD3CDF4A661C53BAF1128258E54A9&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1132-1133).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 96.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376617&Hash=ECBC83D53EEE229435702DEEAA267DAAD5E2317184498656D82CCBA3D71CD240&A=2&Mi=0>

- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1133-1134).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 97.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376618&Hash=DC53D9B0B995803D420F709911396552C1BACC4A2ADD1C5A7F5084162E649F74&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1134-1135).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 98.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376619&Hash=187550CE0D0870566B7782AF2BBED84C0058B0AD2431B5D43EC8D285DB48B0B0&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1135-1136).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 99.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376620&Hash=8C502DE9392915CEA9C7A52CF02984438B17A2780692A8B72E6775613EFE1D5B&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1136-1137).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 100.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376621&Hash=646B4047EBA6806D09F5BA498793D81759CA8CE20D06EC82B6D87D306A364C13&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1137-1138).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 101.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376622&Hash=EE65CAB8644AC459813DF45C4E0667714AB9E5950F80C25A96CB925179F0B33E&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1138-1139).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 102.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376623&Hash=F8DCFB77FA7DDC700446F435D8B766D2769764358E1710AB988C9B5DDC9D9959&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1139-1140).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 103.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376624&Hash=A506F3EEC7A1B0E39378919345CAC1DEF2F741B5FC58277C845A099FB369BD5D&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1140-1141).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 104.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376625&Hash=2450DDA27731DBC907D90AEBF8F57810E1FB265A90F6FA8BEF1FEDB58095763E&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1141).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 105.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376626&Hash=7AE933CFC5ED84690C824188ABA5F85A4B33E6C5A916D1BA18EE1D43055FC545&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1141-1142).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 106.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376627&Hash=B7045F8078B3B18A6C14C9CC25AD0B4A0E21F52D9D5D94FF9D1B6C64B7D5C890&A=2&Mi=0>

- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1142)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 107.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376628&Hash=41E6D7C6B68F99E00AD106640C7B1758A4B0185E2A78C07DB1559381131C40DF&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1142-1143)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 108.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376629&Hash=2DD6CC2B7A201CC8B75AECFA340801C258AAEEF2054A88286F3D59F294F57565&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1143)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 109.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376630&Hash=F64A6CAADF95F067C35B2818748566E89D0916C9FC890DBC99310100149518BB&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1143-1145)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 110.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376631&Hash=84C49464005D663A9FF5DC68F6A3AFF5B0A5116BBD28D630F51802B9453A84E0&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1145)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 111.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376632&Hash=4FE7A770725D792D3C2967AEBD1E0DC34ABB7BFD3C55EA0F75A1344B33194F24&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1145-1146)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 112.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376633&Hash=861004A5F3C87381A9CDAA5CD4D99E3C30890DFA46C52170BB9E63C71299CC50&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1146)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 113.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376634&Hash=6522CA9260E13B83F618B5A6BE77A8A936476FE4B5BB1373B8907B8EA1DA4248&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1146-1147)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 114.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376635&Hash=C35FC6A699262AFD5A50BAA3B9369B79243C6215D9DE0A78C5CB3B05ADE72FFB&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1147-1148)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 115.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376636&Hash=0F9458400C4977A2A0F0D9B214692A32DD1ECEFF1743C9B84381BE593FEDB07&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1148-1149)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 116.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376637&Hash=743C13A09F909E4D47125EA69DEF24EC0F67F983DF38CC3D3E8501589BA601A&A=2&Mi=0>

- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1148-1149).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 117.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376638&Hash=6FDF1033130FCCDAF922CA10D3F695EB0B33AFB8D85F0D8261C3966361FAABBDA&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1149-1151).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 118.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376639&Hash=8DAD354C871B149F8B8524BD92353D08C112856931DF218A88D3EE68D8795365&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1151-1152).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 119.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376640&Hash=B9D71ED1B72D5B934CD94CAC849CC23AB730F11A3CD24A0F91BED169647A9C84&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1152-1153).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 120.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376641&Hash=8CE86274F09A35CA0BCFF6903A28E89EAC8B617F096EDB7261B123FBEED4F86B&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1154-1156).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 121.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376642&Hash=87FF4CD35E2B8D1B49694EB7FA49901422EAF155D085BE710D6119FEB671BB36&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1156-1157).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 122.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376643&Hash=59059834C53FFA76A02081120F1F3FFAC1EFAA070A2F75C26CF4FD0F472AA783&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1157).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 123.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376644&Hash=F553296A7D712BDCEDBADD54653A139CE085D47862569380E4B57FAFABFF708&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1157-1158).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 124.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376645&Hash=EACDCFA609796F901ED6649CE0985DF5ED05C25C40E8510F9C92D29F0882EA6C&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1158).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 125.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376646&Hash=7429F87AC48824890AE20EDCE8FD768936FD42EB572F6FD1C3095718B225B82F&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1158-1159).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 126.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376647&Hash=09C2C41384D704E71F27CFE56255F33281A403D49AFC9D4334E2A2C53E0E0A6A&A=2&Mi=0>

- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1159)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 127.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376648&Hash=52102A5B754F9F7A8836FC0125A896835F6FF031BE518272EAC208F754AA6798&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1159)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 128.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376649&Hash=45485471B438B05DB86D3BDBB95F062F197463FD47BC958040190FC5BEC7035C&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1159-1160)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 129.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376650&Hash=6E8871B4365A5AC937688310FC1C9419013221AAA08FD42C5347AB65F8C7A04A&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1160-1161)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 130.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376651&Hash=E9AE3AD9E8086CEE9B58BD84B64DCF62449BCA2227C269F79350C5BE4545A4AD&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1161-1162)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 131.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376652&Hash=7C358F3550E28D7A273356CF70FC004E50CDC41C1D107312B386FBDE04E20EAA&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1162-1163)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 132.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376653&Hash=598466ED80A864AB34DFA97300BBCA329ED8094AAC874696B0F6306A93328AC2&A=2&Mi=0>
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1163)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 133.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23376654&Hash=B27581C41CFE0B974EA4830BF03CD2815A6BC9BAE46652E72271694381007B64&A=2&Mi=0>
- Arseven, Celâl Esad. "Tabhane". *Sanat Ansiklopedisi*. IV/1889. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1998.
- Baran, Mine. *Halkbilimi Bağlamında Anadolu-Türk Konutunun Mekansal Oluşumu*, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Berk, Celile. *Konya Evleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1951.
- Can, Arzu. *Risâle-i Mi'mâriyye'de Kavramlar ve Terminoloji*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Çetin, Mahmut. *Dersaadet Sözlüğü*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2012.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 24. Basım, 2007.
- Eldem, Sedat H. *Türk Evi Plan Tipleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayını, 1954.

- Erkan, Gönül. "Tabhane". *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 16/2 (Ekim 2005), 53-56.
- Faroqhi, Suraiya. *Orta Halli Osmanlılar: 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri'de Ev Sahipleri ve Evler*. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Hasol, Doğan. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: Yem Yayın, Geliştirilmiş 19. Baskı, 2021.
- Karpuz, Haşim. "Ahır-Samanlık", *Türk Aile Ansiklopedisi*, 2/481-482, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991.
- Karpuz, Haşim. "Ambar", *Türk Aile Ansiklopedisi*, 2/481, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991.
- Karpuz, Haşim. "Geleneksel Ev", *Türk Aile Ansiklopedisi*, 2/473-475, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991.
- Karpuz, Haşim. "Kiler", *Türk Aile Ansiklopedisi*, 2/482, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1991.
- Karpuz, Haşim. "Konya'da Halk Mimarisi". *Erdem Türk Halk Kültürü Özel Sayısı* 13/38 (2002), 223-233.
- Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1112-1113)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 107.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381959&Hash=237247466EA7D114865546BB555C470F21E0F5AC61B87D0C108983245FD1C6FD&A=2&Mi=0>
- Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1114)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 108.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381960&Hash=A5337F3C68F52A17E15603AB0C8DB7CBD5AEBB45BB9444D99B0CF50A65A25DBB&A=2&Mi=0>
- Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1115-1116)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 109.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381961&Hash=CA95EFD227D7A52F7021AFBDF89D986BE2956E557AC85A60535FBD51CA2BDA0A&A=2&Mi=0>
- Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1116-1117)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 110.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381962&Hash=A005F9D7E5ACB4B85B07C5A56904C2438BCBC70F46411707AD73FCD0F44E1A1C&A=2&Mi=0>
- Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1117-1119)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 111.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381963&Hash=64317782FFE4E608EEA49EC2190AEC5D3ABF5822263A8B838D52BAB0F45273EC&A=2&Mi=0>
- Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1118-1120)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 112.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381964&Hash=F00DDE9A8230A789C17AE3EC70ED92F1C6A16B759E4F2D718D619379AFB9C5B1&A=2&Mi=0>
- Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1120-1121)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 113.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=233819>

[65&Hash=44293EE9E8CA5C04DE80FD9C83575B3431CAC3BCA8AA9255DDACC8031301A7FE&A=2&Mi=0](https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381966&Hash=0A07066F6AA4BD11C98867457CE8CC673D0500AD5035D8FA90917A3BB04069A4&A=2&Mi=0)

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1121-1122). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 114.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381966&Hash=0A07066F6AA4BD11C98867457CE8CC673D0500AD5035D8FA90917A3BB04069A4&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1122-1123). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 115.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381967&Hash=E4FEA0D45D989A0105D887293B27550E770CB18457DF0F332C979A668247CA9D&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1123-1125). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 116.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381968&Hash=5911D3024AF49B391AF43558E5C4524E0B97B89445A188282E759A52C9D78260&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1125-1126). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 117.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381969&Hash=DD266C1A9A3B8000CF338CA5FAF897478D317000714A0390C4F62F8F27625BF0&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1127-1129). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 118.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381970&Hash=780E50D88FEA026FD171B4C4B6F49D0872B69479701EC41B761BE78C39023406&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1129-1133). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 119.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381971&Hash=514D03E036D508815409B68EF600FDA052BC011C960438F6DABACDB1375C3B12&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1133-1135). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 120.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381972&Hash=9EEF984CAA825780F932E973929696B5E35B4B211350479D0F9E8DEF383302C7&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1135-1136). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 121.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381973&Hash=951821F48B64BD7FE5C25CB168BD668066AC22A9E59DBBD2DC73A0B4C309A787&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1140-1141). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 122.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381974&Hash=F0BCDC9A5EF68133A1100D330F513DA9F038A8789723EB9E1A4EFEEF78333629&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1142-1143). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 124.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=233819>

[76&Hash=4115D4B59F3983BC51EBBF730D0361717CA91FF222F39A89D5AD4309AB8DE951&A=2&Mi=0](https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381977&Hash=77B7D5809809F33DD020C5263154DB7E88B4E8073565AF8BD001F9084F29F1B8&A=2&Mi=0)

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1143). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 125.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381977&Hash=77B7D5809809F33DD020C5263154DB7E88B4E8073565AF8BD001F9084F29F1B8&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1143-1144). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 126.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381978&Hash=F3BFB60C561B276A2403B2D46A4D8FBF7C8DB9C228680ACD6E5F376705FD2831&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1145-1146). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 127.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381979&Hash=16C77882F487DDC76C6546EC7541679F2785918041B5D3474276DBE30D1827FE&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1146-1147). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 128.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381980&Hash=6FAD5742C4F852EC8A99597E032FF0B05C5DE080254262B2C751A36F35C61887&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1147-1148). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 129.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381981&Hash=183CAA43822CEB44599D87D5ED9A9DA817C29AA1089C6D31B2A2F999C56E35F1&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1151). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 130.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381982&Hash=90D23E1019BAB1C125E8DF0B3E1F9769D56DB23586DF88282C63A5E1A9D46DBC&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1153-1154). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 131.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381983&Hash=6F19F069607DE75C797C391EC1C51446732C8F52762A8CE1122E9CB1294456E7&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1154). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 132.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381984&Hash=1A769B6A17BA7123D52B240F00DEDDAA8FA7146048606574FCF839E553BE127C&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1154-1155). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 133.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381985&Hash=980AE92AD37CA09E541D49093152A7B80F9B8D9AAE2DBE414F135153C0BFD3CA&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1157). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 134.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=233819>

[86&Hash=AA2E2688E8C32FDEF6BDD3243892070B98136A43B6EF34FAD59D7EE3BD703A5B&A=2&Mi=0](https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381987&Hash=DFF6BCB6D409FD01ABC412131361B8E7A3B8A40143631B9AFC20B886827A6C0E&A=2&Mi=0)

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1157-1158). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 135.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381987&Hash=DFF6BCB6D409FD01ABC412131361B8E7A3B8A40143631B9AFC20B886827A6C0E&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1158-1159). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 136.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381988&Hash=D3027B5847AB71F08793CFA7296562AFC6B136BE03A66D55EECD79785CFB8960&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1160). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 137.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381989&Hash=153DB1E74E04BE1CBA2E0829657ACFAC1519C24D5318E1C0D1947761E30787A2&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1161-1162). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 138.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381990&Hash=CD7C8D3D8A9E3E3423A059B9E4AB087FEF1FFF851732C9B4590DB184463BC887&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1162-1163). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 139.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381991&Hash=63F5649AC84060789347B39323AABC84D6A80F5E0F864895270296DD41F3F809&A=2&Mi=0>

Kayseri Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1163-1164). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 140.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23381992&Hash=BEF473266811AF7882CE8712C53B971D72065AE3D5A67A1E0C41BB6454B2EE48&A=2&Mi=0>

Kelimeler. Erişim Tarihi 20 Ağustos 2023. <https://kelimeler.gen.tr/ahur>

Kelimeler. Erişim Tarihi 20 Ağustos 2023. <https://kelimeler.gen.tr/ahur> odası

Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1113). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 39.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382218&Hash=9680612BDCBF1D03951B458CD85D3FBA9E93198C6BEE81A1F0B795A94AC0E831&A=2&Mi=0>

Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1114-1115). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 40.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382219&Hash=AF32BE20D9258B2248CA812670D66358EC34FC641A8ECBCE42281310CA9EDCB2&A=2&Mi=0>

Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1115-1116). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 41.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382220&Hash=31FAA991BE030DE9EDC8D10C357BF8C8461351CBA3DD8193CDD5F9DADE1E05F0&A=2&Mi=0>

- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1118-1119).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 42.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382221&Hash=F1A29B0B119B4EB8A7BB80A88886C2E1FFE074FC188B78F33EBC49B2ECE3D618&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1118-1119).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 43.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382222&Hash=24726C14320B3257F4E972506BF62904003935A86B7AE8651DB16A1D858A8F36&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1121-1122).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 44.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382223&Hash=BA419A8DF00783228C6AFC1AFC8B182ADDC010E2FEC8A214638FDAA75854842C&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1126-1127).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 45.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382224&Hash=B23EA11FA4D38C10EB23618E8467D03001E44C3708911CA039064EE2EF00CF07&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1125).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 46.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382225&Hash=0A6B49DF59C73F5A33DB7D452BA1BC65362FF1ECB88B020F82D342B4AC53D0E8&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1128-1129).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 47.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382226&Hash=2040EDEB60470E72C3D89DB38BC1F5C5375A3538081DABEE8ECF3A81BD423EF&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1130-1131).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 48.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382227&Hash=658354B44BCEC6920A52A4C6FBFC9FF5651FA7C95485550DF805393B9DB9643B&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1135-1136).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 49.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382228&Hash=63043B39FCC8D7C3840CBE3F58BC9F125D8C372B0B14F434FAF9FB6940F98493&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1138-1139).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 50.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382229&Hash=8790426A5946079B169139BC723C784ABC8753F4BE3AD4D79C1DBFE19A015976&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1140-1141).* Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 51.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382230&Hash=FD1DBD4D289C81E1EB9CE4A5A21D32A59B113CA75175A996EE6FCB98B4C19B3F&A=2&Mi=0>

- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1143-1144)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 52.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382231&Hash=1AC3F2FE83C69AF4D767795D98B0D9782A7F093113F4CEE6F897D00E587608AB&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1148-1149)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 53.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382232&Hash=390B76244DA686BCE906F861D9526030188A4AF7B3A4051D0F416409636E3F3B&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1151-1152)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 54.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382233&Hash=B61FD26BDCF40419D3EADFF9D16C02950F4FCCD8C5AD8E0EC013BA184E605A0&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1153-1155)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 55.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382234&Hash=5948BC6E9D4F2F15CE5D32F8CE65AEB6904C1FE20785B88FE6B5BD920E592718&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1155-1156)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 56.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382235&Hash=62D120913E666BDD9B0BE0BC330D180287BA2EDD2C29959D1B96B0BF4F1AADEA&A=2&Mi=0>
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1161-1162)*. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meşihat, 57.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=23382236&Hash=5C251FFFFCA638B33249C5D53B9F05F0010761D285ED14EA32BA614077C1B4B2&A=2&Mi=0>
- Kuban, Doğan. *Türk "Hayat"lı Evi*. İstanbul: Mısırlı Matbaacılık A. Ş., 1995.
- Küçükerman, Önder. *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi*. İstanbul: Apa Ofset Basımevi Sanayi ve Ticaret A.Ş., 1985.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Muşmal, Hüseyin. "1640-1650 Yılları Arasında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Bazı Tespitler". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (2006), 201-232.
- Özkaya, Hatice Gökçen. *18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Özkaya, Hatice Gökçen. "Osmanlı Evleri Üzerine Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıldan Dahiliyeli-Hariciyeli Beş İstanbul Evi Örneği". *METU JFA*, 35/1 (2018), 243-262.
- Sözer, Ahmet Necdet. "Türkiye'nin Kırsal Yerleşim Coğrafyasına İlişkin Terminolojik Sorunlar ve Tipolojik Yaklaşımlar". *Ege Coğrafya Dergisi* 1 (1983), 1-13.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012.
- Tarım Ertuğ, Zeynep. "İmaret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/219-220, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Taşkın, Ünal. *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Tuztaşı, Uğur. "İdealleş[tiril]miş "Türk Evi" Fikrinin Historiyografik Çözümlemesi". *ICONARP International Journal of Architecture and Planning* 1/1, 66-91.
- Yavuz, Hasan. *Ankara Evleri Ahşap Üzeri Kalem İşleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Atıf: Akyüz, Turgut – Dadak, Fahri. "Mâtürîdî Kelamcılarının Mantık Görüşlerine Dair Bir Değerlendirme:

Ebû Mansûr El-Mâtürîdî, Şemseddîn Es-Semarkandî ve Molla Fenârî"

Kadim Akademi SBD 7/2 (Aralık 2023), 191-210.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1388163>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 10.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 25.12.2023

MÂTÜRÎDÎ KELAMCILARIN MANTIK GÖRÜŞLERİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME: EBÛ MANSÛR EL-MÂTÜRÎDÎ, ŞEMSEDDÎN ES-SEMARKANDÎ VE MOLLA FENÂRÎ*

Turgut Akyüz**

Fahri Dadak***

Özet

Mâtürîdîlik, İslam düşünce geleneğinde ana damarlardan birisidir ve diğer akımlara göre akli öne çıkarması ile bilinmektedir. Bu gelenek, Hanefî-Mâtürîdî isimlendirmesiyle de bilinmektedir. Bu gelenekte fıkıh usulü çalışmalarına dair önemli eserler olsa da Eş'arî geleneğe kıyasladığımızda mantığa dair müstakil eserleri pek fazla göremiyoruz. Bunun nedeni Mâtürîdîlerin uzun felsefi ve kelami tartışmalara, Eş'arîler kadar yer vermemesi olabilir. Bunun yerine aynı tartışmaları fıkıh usulü eserlerinde yapmışlar ve bu yüzden de usul ilminde öne çıkmışlardır. Mâtürîdîler, "Ehl-i rey" düşüncesiyle hareket eden bir gelenekten gelmektedirler. "Ehl-i rey" düşüncesi, Mâtürîdî kelamcılarının özellikle kelam ve fıkıh konusundaki çalışmalarının mantıksal zeminini oluşturmuştur. Mâtürîdî gelenekte yapılan mantık çalışmalarını ve onların özellikle kelam, fıkıh gibi ilimlerde kullanmış oldukları mantık yöntemlerini irdelemek, Mâtürîdî düşüncenin dayanmış olduğu mantıksal zemini görmek açısından önemlidir. Bu makalede, Mâtürîdî düşünceye yön veren Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Şemseddîn es-Semarkandî ve Molla Fenârî'nin mantık ilmine dair düşünceleri; mantığın önemi, bilginin imkânı ve tanımı, bilginin kaynağı ve dini düşüncede kullanılan kıyas türleri bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Mâtürîdî, Semerkandî, Fenârî, Mantık, Kelam, Fıkıh.

* Bu makale; Fahri Dadak, "Mâtürîdî Kelâmcıların Mantık Çalışmaları (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2021)" adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, turgutakyuz@hotmail.com.tr, 0000-0002-1763-6289.

*** Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, fahridadak@gmail.com 0000-0002-8433-8054.

Citation: Akyüz, Turgut – Dadak, Fahri. "An Evaluation of the Logical Views of Maturidi Kalamists:

Abu Mansur Al-Maturidi, Shams Al-Din Al-Samarkandi and Mulla Al-Fanari"

Kadim Akademi SBD 7/2 (December 2023), 191-210.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1388163>

Article Type: Research Article

Application Date: 10.11.2023

Accepted Date: 25.12.2023

AN EVALUATION OF THE LOGICAL VIEWS OF MATURIDI KALAMISTS: ABU MANSUR AL-MATURIDI, SHAMS AL-DIN AL-SAMARKANDI AND MULLA AL-FANARI*

Turgut Akyüz**

Fahri Dadak***

Abstract

Maturidism is one of the main veins in the Islamic thought tradition and is known for emphasizing reason compared to other movements. This tradition is also known as Hanafi-Maturidi. Although there are important works on *usul al-fiqh* studies in this tradition, we cannot see many independent works on logic when compared to the Ash'ari tradition. The reason for this may be that the Maturidi scholars did not include long philosophical and theological discussions as much as the Ash'arites. Instead, they made the same discussions in their works on Islamic jurisprudence and therefore came to the fore in the science of Islamic jurisprudence. Maturidi scholars come from a tradition that acts with the idea of "Ahl al-ray". The idea of "Ahl al-ray" formed the logical basis for the studies of Maturidi kalamists, especially on Kalam and Fiqh. It is important to examine the logic studies carried out in the Maturidi tradition and the logical methods they used, especially in sciences such as Kalam and Fiqh, in order to see the logical basis on which Maturidi thought is based. In this article, the thoughts on the science of logic of Abu Mansur al-Maturidi, Shams al-Din al-Samarkandi and Mulla al-Fanari, who shaped Maturidi thought, are tried to be evaluated in the terms of the importance of logic, the possibility and definition of knowledge, the source of knowledge and the types of syllogisms used in religious thought.

Keywords: al-Maturidi, al-Samarkandi, al-Fanari, Logic, Kalam, Fiqh.

* This article; Fahri Dadak, "Maturidi Theologians' Logic Studies (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, 2021)".

** Assoc. Prof. Dr. Erzincan Binali Yıldırım University Faculty of Theology, turgutakyuz@hotmail.com.tr, 0000-0002-1763-6289.

*** Erzincan Binali Yıldırım University Institute of Social Sciences Graduate Student, fahridadak@gmail.com 0000-0002-8433-8054.

1. Giriş

Hız. Muhammed'in vefat etmesinden sonra Müslümanlar, mevcutta olan konuların anlaşılıp yeni konuların ise çözümlenmesi için ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bundan dolayı ilk olarak Hadis ve Kur'an'ın tedvini; sonrasında da bazı fikhî ve kelâmî sorunların çözümüne ilgili ilmi faaliyetlerde çalışmalar yapmışlardır. Karşı görüşlere cevap vermek, kişisel görüşünü kanıtlamak ve yeni ortaya çıkan farklı görüşlere cevap verme ihtiyacı duymuşlardır. En çok Mu'tezile kelamcıları, yeni kültürlerle iletişim kurmanın ardından bu kültürlerdeki ilmi çalışmalardan da yararlanması fikrinde ön plana çıkmışlardır. Bu kapsamda da tercüme yapılmaya başlanmıştır.

Müslüman âlimler, İslâmî ilimlerin oluşma aşaması olan 8. ve 10. yüzyıllardan itibaren eserleri içerisinde mantık ilmi konularına yer vermişlerdir. İlk başlarda kelam ve fıkıh âlimleri, kendilerine ait bir mantık eseri yazmasalar da, yazdıkları diğer eserlerde mantık konularına yer vermişlerdir. Örneğin mantık ilminin öncelikli konusu olan kavramlar meselesi, temel kavramların özellikle de İslam'a ait kavramların bilimsel bir çatıda temellendirilmesi için kullanılmıştır. Ayrıca mantığın "doğru bilginin ölçütü olduğu" meselesi, külli kaidelerin hangi konuda oluşturulacağını açıklamak için kullanılırken kipler, dini metinlerin herhangi bir zorunluluk oluşturup oluşturmadığı ya da bu zorunluluğun şartlı veya şartsız olup olmadığı konularını temellendirmek için yararlanılan hususlar olmuştur.¹

Mantık ilminin İslâmî ilimler çatısında ne denli önemli olduğunu anlamak için İslâmî ilimlerin doğuş dönemine bakıldığında mantığın, iki özellik bakımından önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Birincisi, dinin önemli gayesinin mantıksal olarak yapılanması ve dinî metinlerin detaylı olarak anlaşılıp yorumlanması için mantık ilminin var olması gerektiği iken ikincisi, İslam'ın inanç esaslarını gerekçelendirmek için mantık ilmine özellikle cedel ve mugalata konularının bilinmesine ihtiyaç duyulmasıdır.

Eş'arî kelamcıların mantık ilmini nerede ve ne doğrultuda kullandıkları ile çalışmalarının neler olduğu hakkında çeşitli çalışmalar yapılmış olup, Hanefî-Mâtürîdî geleneğin mantık çalışmalarını ortaya çıkartan çok fazla çalışma ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Eş'arî gelenekte özellikle Gazzâlî ile birlikte mantık alanında müstakil eserler yazılmaya başlanmış, mantık bilgileri fıkıh ve kelam çalışmalarında açıkça kullanılmıştır. Hatta Gazzâlî'nin, mantığın önemini "mantık bilmeyenin ilmine itibar edilmez"² şeklinde ifade ettiği görülmektedir. Yalnız her ne kadar Hanefî-Mâtürîdî gelenekte mantık alanında çok fazla çalışma (müstakil eser)³ olmadığı düşünülse de

¹ Hülya Altunya, "Mantık ve Dinî İlimler İlişkinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (2013), 60.

² Gazzali, *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi-el-Mustasfa*, çev. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), I/11.

³ Ali Durusoy, "Mâtürîdî Kelâmcıların Mantığa Yaklaşımları", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, (2012), 400; İsmail Yalçıntaş, *İbn Sînâ'nın Tanrı Anlayışı* (Ankara: Elis Yayınları, 2023), 29-40; Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, çev. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 16-22; Erdem Engin, "Hânefî-Mâtürîdî Gelenekte Bilgi

özellikle Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin akla verdiği ehemmiyet göz önünde bulundurulduğunda Mâtürîdî kelamcılarının mantık konusundaki düşüncelerine dair bir araştırma yapmanın isabetli olacağı kanaatindeyiz. Zira Hanefî-Mâtürîdî geleneğin özellikle fıkıh usulünde kıyas bahsini Eş'arî kelamcılara kıyasla daha çok kullandığı görülmektedir. Nitekim Hanefî-Mâtürîdî kelam alimleri, fıkıh eserlerinde kıyasın analogi, tümdengelim, delalet, tümevarım gibi birçok türünü kullanmışlardır. Bu bakımdan Hanefî-Mâtürîdî kelamcılarının, "ehli hadis" bir düşünce ortaya koyan Eş'arî kelamcılara göre "ehli rey" bir düşünceyi merkeze aldıkları söylenebilir. İşte bu düşünce bize Hanefî-Mâtürîdî geleneğin mantık alanında önemli bir zihinsel zemine sahip olduğunun ipuçlarını vermektedir. Dolayısıyla bu çalışmada Hanefî-Mâtürîdî geleneğin önemli isimlerinden Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Şemseddîn es-Semarkandî ve Molla Fenârî'nin mantık ilmine dair kullanmış oldukları yöntem ve düşünceler ele alınacaktır. Bu kelamcılarının mantık ilmine dair düşünceleri mantığın önemi, bilginin ne olduğu, bilginin kaynağı ve kıyas türleri bağlamında ortaya konulacaktır.

2. Mantığın Önemi

Mantık, zihninin doğru ve akıcı bir şekilde çalışmasını sağlayan bir ilim dalıdır. Bunun için mantık ilminin getirdiği ilkelerin ve başlıkların farkında olmak ve bunlara tutarlı bir şekilde uymak gerekir. Öyle ki doğru ve tutarlı bir düşünce ortaya koymak için mantık ilminin ilkelerinin birer reform şekline dönüştürülmesi, dönemin ilmi faaliyetlerinin bu ilkeler doğrultusunda düzenlenmesi oldukça önemlidir. Bu açıdan mantık âlimlerin doğru, anlaşılır ve tutarlı bir şekilde fikirlerin karşılaştırılması bulunması için bir yol haritası işlevi görmüştür. Şimdi sırasıyla İmam Mâtürîdî, Şemseddin Semarkandî ve Molla Fenârî'nin konu ile alakalı görüşlerine değinelim.

2. 1. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî

İmam Mâtürîdî'ye göre "Mantık ilminde öne çıkan en temel kavramlardan birisi "akıl"dır. İmâm Mâtürîdî; aklın, mantık için çok önemli olduğunu her eserinde belirtmiştir. Bu bağlamda İmâm Mâtürîdî, en kapsamlı eseri olan *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da aklın gerekliliğini birkaç gerekçe ile ortaya koymaktadır."⁴ Bunları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

İdrak

Akıl, özel anlamı dolayısıyla soyutlamak ve ayırım yapmak gücüne sahip olsa da akletme süreci öncelikli olarak duyuların anlamlandırılması ile başlamaktadır. Ayrıca gelen bilgi sentezlerinin sağlamlık ve geçerliliğinin sağlanması fitriyyât ve evveliyât ile sentez yapılması sonucunda duyguların anlamlandırılması ile yapılmaktadır. Mâtürîdî'ye göre insan, "gerek duyuların"

ve İman", *Diyanet İlmî Dergi* 54 (2008), 62-69; Hadi Ensar Ceylan, "İbn Sînâ ve Fıkıh: Şeriatın Hikmet Boyutu", *Diyanet İlmî Dergi* 50/111-121 (ts.), 111-120.

⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), I/55-88; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II/191-225; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, III/32-33; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V/395; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VII/129; el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIII/37; Râğip el-İsfehânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, ed. Safvan Adnan Dâvûdî (Beyrut, ts.), 578; Turgut Akyüz, "Aklın Epistemolojik Tarifi Bağlamında Din-Akıl İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"* 1/1 (2019), 36.

gerekse haber yoluyla bilgi edinirken aklın idrakine zorunlu bir şekilde ihtiyaç duyar.”⁵ Böylece insan, aklın idrak yeteneği sonucunda birtakım temel bilgilere ulaşır. Bunlardan bazıları, akıl, bazı olayları öncelikle de eşyanın var olmasını başka bir öncül ve bilgi olmaksızın anlayabilir. Aynı şekilde akıl; tevhidi anlayabilir, adaleti bilebilir. Akıl, kıyamet ve ahiret konularında bilgi bulamasa da asla imkânsız görmez. Bu nedenlerden dolayı ahiret hayatıyla ilgili tüm konuları idrak etmek için akıl gereklidir. Çünkü idrak olmasaydı insan Allah'ın emirlerini bilemez ve bunları anlayamazdı. Bu takdirde bilmediği şeye iman etmesi de söz konusu olamaz.

Temyiz ve Kabul Etme

Hak olanın batıl olandan ayırt edilebilmesi, neyin doğru neyin yanlış olduğunun anlaşılabilmesi için akla ihtiyaç vardır. Haberle iletilen bilgilerin hem idrak edilmesi hem de anlaşılması için temyiz gücüne ihtiyaç vardır. Vahiylere uygulanabilmesi için temyiz gücüne ve akla ihtiyacımız vardır. “Sözlükte, 'ayırma' anlamındaki *meyz* kökünden türeyen temyiz, 'iki şeyi birbirinden ayırmak, farklı olanları ayırt etmek, idrak etmek' manasına gelir.”⁶ Bu yetenek (temyiz) olmasaydı doğru ile yanlış, hak ile batıl, iyi ve kötüyü anlayamazdık. Bu kavram, mantık ilminde Heyûlâni akıl başlığıyla ifade edilmektedir.

İnsanın yaratılıştan gelen istekleri ve duyguları vardır. Şeytan da insanın duygularını kullanarak onu kandırmaya ve yoldan çıkarmaya çalışır. Şeriat, insan aklına yok gösterir ve akıldan, insanın arzu ve isteklerini bastırıp kontrol altına almasını ve düzenlemesini ister. Şu halde akıl, temyiz gücüdür. Temyiz olmasa, hak ve batıl din, helal-haram ayrımı olmaz. Aynı zamanda insan fitratı da temyiz olarak ifade edilmiştir. Şems suresinde "Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırma kurtuluşuna ermiştir,"⁷ denmektedir. Bu ayetten yola çıkarak insan iyilik üzere gider ve kendisini kötülükten alıkoyarsa kurtuluşu erenlerden olacaktır.

Yorumlama

Akıl, gerçekliği kavramaktadır. Bu bakımdan bir eşyanın kullanımı gibi veya şeriatın hükümleri gibi konularda akıl öncül bir şart olmuştur. Ayrıca insanın akli ve de nefsi vardır. Şeytan ise nefsi kullanmaktadır. İnsan akıyla nefsinin terbiye etmekte ve şeytanla mücadele etmektedir. Bu anlamda hak dinin batıl dinden temyiz edilebilmesi, dinin anlaşılıp kabul görmesi, dinin uygulanması ve ahlak için akıl temel gerekliliktir.

Uygulama, Dini Öğretme ve Sonraki Nesillere Aktarma

Dil ile akıl arasındaki ilişkiyi yorumladığımızda dil, insan iradesi ve konuşma duygusuyla birlikte çalışmaktadır. Ayrıca haber de akıl ve işitme duyuları ile ortak hareket etmektedir. İnsan, akıyla dini öğrenebilir, uygulayabilir, yorumlayabilir ve aktarabilir. Bu yüzden din, akla yol göstermektedir. Bu sebeple din, akıl sahiplerine anlasınlar ve uygulansınlar diye gönderilmiştir.

⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhid Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2005), 13.

⁶ İbrahim Kafi Dönmez, "Temyiz", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 40/437.

⁷ (*Kur'ân Yolu*, 10 Kasım 2023, eş-Şems 91/7-9).

Kıyas, İctihat, Rey ve İstidlal

Kelam ve mantık ilminde, kıyas konusunun dilde geçerli olup olmadığı bahsi önemli bir yer tutmaktadır. Rey; kanaat ve şahsi fikir anlamına gelirken ictihat, bu uğurda zor bir çalışmayı yerine getirmek için gereken tüm hassasiyeti ve gücü göstermek anlamındadır. Mantık ilmi açısından kıyas: "Doğruluğu teslim edilen en az iki önermeden (öncül, mukaddime) zorunlu olarak üçüncü bir önermeye ulaştırılan akıl yürütme şekli (aklî veya burhânî kıyas)"⁸ olarak ifade edilmiştir.

2. 2. Şemseddîn es-Semerkandî

Semerkandî, mantık ilmi ile ilgili olarak "Sonradan elde edilmiş olanların nasıl elde edildiği veya zorunlu olanlarının sonradan elde edilmiş olanlar karşısındaki durumu nedir?"⁹ sorusuna: "Tasavvur ve tasdikten nazari olan bazılarını, düşünme ameliyesi ile zorunlu olan bazılarından elde etmek mümkündür,"¹⁰ şeklinde cevap vermektedir.

Yukarıdaki cümlede mantığa geçiş yapmayı sağlayacak iki temel başlık bulunmaktadır: "Birincisi, nazari olanların zorunlu olanlardan elde edilmesi; ikincisi ise 'düşünme ameliyesi (el-fikr)'dir. Birincisinin gerçekleşmesini olanaklı kılan şey, ikincisidir. Bundan dolayı klasik eserler bu konuya geldiklerinde ikincisi hakkında bilgi vermektedirler."¹¹ Semerkandî, mantığı; "bilinmeyenleri elde etme aracıdır. Bilinmeyenlerde ya tasavvur (kavram) ya da tasdik (hüküm) tir."¹² diye açıklamıştır. Bu sebeple mantık ilmi iki bölüme ayrılmaktadır. Birinci kısım, tasavvurların ortaya çıktığı süreç; ikinci kısım ise tasdiklerin ortaya çıkarılmasının incelendiği bölümdür.

Buradan çıkartmamız gereken sonuç "Mantığın bu iki konusunun bir bütün halinde mi yoksa bir kısmının zorunlu veya sonradan ortaya çıkmış olup olmadığı" sorusudur. Aynı başlığı bilgi ve kaynaklarında da sorgulamak gerekmektedir. Zorunlu veya sonradan ortaya çıkmış mıdır yoksa bilgi bir bütün halinde mi vardır? Semerkandî, bunu "mantık bütünüyle zorunlu değildir. Eğer bütünüyle zorunlu olsaydı, düşünmede yanlış yapmak imkânsız olurdu. Bütünüyle de sonradan elde edilmiş değildir. Çünkü bu durumda da sürekli bir başka mantığa ihtiyaç duyulur bu da sürekli devr veya teselsüle yol açar. Bu durumda, tıpkı bilginin kısımlarında olduğu gibi, mantığın da bazısı zorunlu, bazısı da sonradan elde edilmedir"¹³ şeklinde ifade etmektedir.

⁸ Ali Durusoy, "Kıyas", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 25/525.

⁹ Necmettin Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri, Doktora Tezi, 2010), 36.

¹⁰ Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 76.

¹¹ Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 37.

¹² Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 88; Şemseddin es-Semerkandî, *el-Maarif fî Şerhi's-Salaif* (İstanbul: Carullah Efendi, ts.), 5.

¹³ es-Semerkandî, *el-Maarif fî Şerhi's-Sahaif*, 5.

Tam tersi bir düşüncede sorgulamamız gerekirse, eğer bazısı sonradan kazanılmışsa, mantığın başka bir mantığa ihtiyaç duyup duymadığıdır. Semerkandî'ye göre, "Böyle bir durumda mantık başka bir mantığa ihtiyaç duymaz. Sonradan elde edilme olan, kısımları bedîhî olanlardan bedîhî bir yolla elde edilir. Örneğin kıyasın ikinci, üçüncü ve dördüncü şeklinin sonuçları, öncülleri ve sonuç vermesi bakımından hepsinden daha tam olan birinci şekle irca edilerek açıklığa kavuşturulur"¹⁴ diyerek mantık başlığıyla ilgili görüşlerini ifade etmiştir.

2.3. Molla Fenârî

Fenârî, mantığın cihet-i vahdet-i zâtîye'ye göre tanımını şu şekilde yapmaktadır: "Tasavvurat ve tasdikat'a ait olan zati arazlardan bilinmeyenlere ulaştırmada malumatın sağladığı fayda yönü ile bahsedilen ilimdir."¹⁵ Cihet-i vahdet-i araziye'ye göre tanımı ise "Kendisiyle bir düşüncenin doğrusunun ve yanlışının bilindiği kanundur"¹⁶ şeklindedir. Fenârî bu söylemlerinin akabinde, ilk açıklamanın mantığın iki yönden de bilinmesini kapsadığını fakat ikinci açıklamanın sadece gayenin bilinmesini içerdiğini söylemektedir.

3. Bilgi Nedir?

Mantığın İslâmî ilimler açısından önemini gösteren hususlardan birisi bilginin ne olduğuyla ilgilidir. Şöyle ki Aristocu gelenekte bilgi tümel olandır. Yani ayrı ayrı olayları ya da özellikleri bilmek bilgi sayılmaz. Bundan dolayı ayrı ayrı dağınık bilgiler, gerçek anlamda bilimsel bilgi olarak kabul edilmez. Bu bağlamda kelamcılar ve fıkıhçılar, genel ve değişmez, üzerinde ittifak edilmiş ilke arayışına girmektedirler. Bu da İslam düşünce geleneğinde "usûl" kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Nitekim "usûl", aslın çoğulu olup genel-geçer kaide anlamına gelmektedir. Örneğin "her içki sarhoşluk verir" veya "her emir farzdır" gibi kaideler, birer usuldür ki fıkıh usulü ilmi de bu başlıkları incelemektedir. Bu kaideler, tek tek olayların yorumlanmasında veya pratik sorunların çözülmesinde ana esaslar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilgiyle ilişkili olarak üzerinde durulması gereken en önemli hususlardan birisi zorunlu ve zannî bilgi tartışmasıdır. Buradaki konu ise şu şekilde özetlenebilir; özellikle inanç, emir ve yasaklar, kesin bir bilgiye dayanmaktadır. Bu yüzden kesin bilginin şartlarının ne olduğu ve kaynağı açık bir biçimde belirlenmelidir. Bilginin kaynağı akıl, haber ve duyu olarak kabul edilmiştir. Kesin bilginin diğer şartları ise mantık çalışmalarında burhan bahsinde tartışılmıştır. Bununla birlikte her koşulda zorunlu bilgilerin bulunması mümkün olmayabilir. Mesela din konusunda zorunlu bilgiler; inanç, ibadet, farzlar ve haramlarla ilişkilidir. Ancak ahlak ve fıkıhın helal-haram haricindeki konularında zorunlu bir bilgi kullanılamaz. Burada zannî bilgilerle ve özellikle zannî galip bilgilerle amel edilebilir. İşte mantık ilmi, bu durumun açıklanması ve

¹⁴ es-Semarkandî, *el-Maarif fi Şerhi's-Sahâif*, 5.

¹⁵ Molla Fenârî, *Fenârî Kavli Ahmed* (İstanbul: Haşemi Yayınevi, 2012), 13.

¹⁶ Fenârî, *Fenârî Kavli Ahmed*, 13.

temellendirilmesi için gerekli görülmüştür. Burada da yine İmam Mâtürîdî, Şemseddin Semerkandî ve Molla Fenârî'nin konu ile alakalı görüşlerine değinilecektir.

3. 1. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî

İmâm Mâtürîdî, "*Te'vîlâtü'l-Kur'an*"ın 7. cildinde bilgiyi "zann-ı gâlib" kelimesiyle tanımlamıştır.¹⁷ "Sözlükte zan, 'kuşkulanan, kesin bilgiye ulaşmak, itham etmek' manasında hem 'yakînin zıddı, kuşku, kesinleşmemiş kanaat' hem de 'ilim, düşünüp taşınarak ulaşılan kesin bilgi' mânasına gelir."¹⁸ "Gâlib ise 'galebe' sözcüğünden gelmekte olup; kazanan, üstün gelen kimse anlamına gelir." Zann-ı galib bu anlamda; "üstün olan ve ağır basan inanç ve sezgi, büyük ihtimal ve kesin bilgi gibi anlamları taşımaktadır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de de bilmek ve anlamak anlamına gelmektedir."¹⁹

İmâm Mâtürîdî, bilgiyi, "eşyanın hakikati sabittir"²⁰ şeklinde tanımlamaktadır. Mâtürîdî, bu tanımla "eşyanın nesnel ve herkes tarafından bilinebilecek bir gerçekliğinin olduğunu belirterek insan için bilginin mümkün olduğuna dikkat çekmiştir."²¹

Mâtürîdî'nin bilgiyi, zann-ı galip olarak tanımlamasını *Yunus* Sûresi'nin 22. Ayetine dair yaptığı yorumda görmek mümkündür. "O, sizi karada ve denizde gezdirip dolaştırandır. Öyle ki gemilerle denize açıldığınız ve gemilerinizin içindekilerle birlikte uygun bir rüzgârla seyrettiği, yolcuların da bununla sevindikleri bir sırada ona şiddetli bir fırtına gelip çatar ve her taraftan dalgalar onlara hücum eder de çepeçevre kuşatıldıklarını (batıp boğulacaklarını) anlayınca dini Allah'a has kılarak andolsun, eğer bizi bundan kurtarırsan, mutlaka şükredenlerden olacağız diye Allah'a yalvarırlar."²² Mâtürîdî bu ayeti şu şekilde yorumlamaktadır: "Kuşatıldıklarını zannederler. Denildi ki: Onlar kesin olarak helak edileceklerini anlarlar. Fakat olayın meydana geldiği sırada bir şeyi kesin olarak bilmek, ancak doğru bir haberle mümkün olur. Çünkü belli olmaz, belki Cenab-ı Hak onu başlarından bertaraf edecektir, dolayısıyla o kesin bilgi değildir. Fakat pek çok şeyde zann-ı galip, kesin bilgi gibi kabul edilir. Görmez misin ki Allah, zaruret halinde ölü eti yemeyi zann-ı galipten dolayı mübah kılmıştır. Çünkü insan yemek yediği için hayatta kalmaktadır. Aynı şekilde ölümlü tehdit edilen birinin küfür kelimesini diliyle söylemesi de zann-ı galipten dolayı mübah görülmüştür. Yoksa insan, öldürüleceğini kesin bir bilgi ile bilmemektedir. Fakat bazı durumlarda zann-ı galip, kesin ve kuşatıcı bilgi kabul edilir. İşte, onlar kesin olarak kuşatıldıklarını anlarlar mealindeki cümle de zann-ı galibe dayanan bilgi anlamındadır."²³

Mâtürîdî, burada bilgiyi zann-ı galip ile tanımlamış ve bir şey hakkında yapılan zan'ın, onu yapmakla aynı derecede sorumlu tutulduğunu belirtmiştir.

¹⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VII/39.

¹⁸ Mustafa Çağrıncı, "Zarûriyyât", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2013), 44/122-123.

¹⁹ (el-Kiyame 28/75).

²⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhid Tercümesi*, 7.

²¹ Cem Doğanbaz, *Mâtürîdî'nin Bilgi Kuramında Vahiy* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 25.

²² (Yunus 10/22).

²³ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VII/39.

3. 2. Şemseddîn es-Semarkandî

Bilginin ne olduğu sorusuna Semerkandî'nin verdiği cevabı, İbn Sînâ'nın bilgi tanımına yapmış olduğu eleştiriyi ilişkilendirmek mümkündür. Zira Semerkandî kendinden önceki bilgi nedir sorusuna verilen cevapları yetersiz bulmuş ve bambaşka bir açıklama ile tashih etmiştir.

İbn Sînâ bilgiyi şu şekilde ifade etmektedir; 'Bilgi; nefiste, bilinenlerin suretinin ortaya çıkmasıdır. Ancak biz bununla bu bilinenlerin zatının nefiste ortaya çıktığını kastetmiyoruz.'²⁴ Bilgi bir şeyin varlığını bilmek değil, mahiyetini bilmektir. Bilginin varlığını ise metafizik incelemektedir. Semerkandî, bu tarifi yanlış anlaşılmağa müsait olduğunu belirtmiş ve yeni bir bilgi tanımı yapmıştır. Ona göre bilgi: "Akılda bir şeyden herhangi bir suretin ortaya çıkmasıdır."²⁵ Semerkandî'nin "bir şeyden herhangi bir suretin (sûretu'n mine's-şey'i) sözü hem şeye uygun/mutabık olanı ve hem de olmayanı içine alırken, (inde'l- akl) "akılda" sözü vacip'in bilgisini de içine almaktadır."²⁶

Semerkandî'ye göre, bilginin tanımındaki, bilginin uygun olandan veya olmayandan daha genel olduğu bilirse bilgiyi, tasavvur ve tasdik olarak iki kısma ayırmak mümkün olmaz. Çünkü tasavvur ve tasdik bilgi ve cehl olarak bölünür, bu durumda da şayet bilgi tasavvur ve tasdik olarak bölünürse, bilginin "bilgi" ve "cehl" olarak bölünmesi gerekir ki, bu da bir şeyin parçasının o şeyin ortağı olması anlamına gelir. Oysa böyle bir durum imkânsızdır diye itiraz edene cevap verilmiş olur.²⁷ Bir şeyin parçasının o şeyin ortağı olması gibi imkânsız bir durum ancak tarifte bilgiyi uygun/mutabık kesin itikad olarak aldığımızda ortaya çıkar. Gerçekte durum böyle değildir. Çünkü Semerkandî; bilgiyi, dış dünyadaki varlığa yani gerçeğe uygun olanı ve olmayanı kapsayacak şekilde tarif etmektedir.²⁸

Bilgiyi, "olaylardaki her şeye müdahil olarak akılda bir şeyden ortaya çıkan suret" şeklinde tarif etmek mümkündür: Bu tarifi açmak gerekirse bilinen şey bir cevherse bilgi de cevherdir. Bilinen şey bir araz ise bilgi de arazdır; eğer nitelikse niteliktir, izafetse izafettir. Semerkandî açısından bilgi, kesin yani yakîn olanı ve onun dışındaki yedi idraki kapsamaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde bazı kelimeler ve felsefe âlimleri bilginin tanımını yaparken Semerkandî'nin ismini vermeksizin bilgiye dair tanımını kullanmışlar ve bilginin doğru tanımının da bu olduğunu söylemişlerdir.²⁹

²⁴ İbn Sînâ, *et-Ta'likât*, ed. Abdurrahman Bedevî (Kahire: Darü'l-İslamiyye, 1973), 82.

²⁵ es-Semarkandî, *el-Maarif fi Şerhi's-Sahaif*, 3; Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semarkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fi Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 26.

²⁶ es-Semarkandî, *el-Maarif fi Şerhi's-Sahaif*, 3; Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semarkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fi Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 27.

²⁷ Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semarkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fi Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 27.

²⁸ es-Semarkandî, *el-Maarif fi Şerhi's-Sahaif*, 3; Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semarkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fi Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 27.

²⁹ Mehmed Sadık Müftüzade, *Haşîye-i Tasavvurat* (İstanbul: Darü't-Tibaatî'l-Amire, 1276h), 90; Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semarkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fi Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 29.

Semarkandî'ye göre bilgi; akılda bir şeyden herhangi bir suretin ortaya çıkması olarak öğrenilirse, onu 'tasavvur' ve 'tasdik' olarak iki kısma ayırmak mümkün olur.³⁰ Eğer kendisinden herhangi bir suretin ortaya çıktığı bu şey,³¹ olumlu nispetin ortaya çıkmasının veya çıkmamasının dışında ise 'tasavvur', şayet onlardan biri ile beraber ise 'tasdik' olur.³² Semerkandî'ye göre burada kendisinden "olumlu nispet"³³ olarak bahsedilen şey, önermedeki tarafların, yani konu ve yüklemden birinin diğeri için sabit olması veya onların birbirinden ayrılmasıdır.

3.3. Molla Fenârî

Fenârî'ye göre bilgi 'tasavvurat' ve 'tasdikat' olarak iki kısma ayrılmaktadır. Her bilgi ve marifet ya tasdiktir ya da tasavvurdur. Tasavvur, ilk bilgidir ve insanın mahiyetini tasavvur etmek gibi tanım ve ona benzer işleve sahip olan şeylerle elde edilir. Tasdik ise her şeyin bir ilkesinin olduğunu onaylamak gibi kıyas ve ona benzer işleve sahip olan şeylerle elde edilir.³⁴

4. Bilgi Mümkün Müdür?

Mâtürîdî, başta olmak üzere kelam âlimlerinin epistemolojik açıdan ele aldıkları ilk problem, bilginin imkânıdır. Zira Kelam ilmini sağlam bir zemin üzerine inşa etmek için ilk olarak bu problemin çözülmesi gerekmektedir. Bilginin imkânı, aslında metafiziğin konusudur. Yani mantık, bilginin var olup olmadığını tartışmaz. Bunu kabul eder. Bilginin imkânı ve dahası insanın kesin bilgi elde edebileceği, İslâmî ilimler için önem arz etmektedir. Bilginin imkânını veya kesinliğini reddetmek, en başta kelam ve fıkıh ilmine zarar verir. Zira bilginin imkânını reddetmek en temelde Allah'ın varlığını bilmenin imkânını yadsır. Aynı şekilde bilgi kesinlik ifade etmiyor veya duyular bizi yanıltıyorsa bu takdirde peygamberin getirdiği bilgileri de reddetmek gerekir. Dinin esası nakil ve haberdır yani tebliğdir, bu da duyulara dayanmaktadır. Şayet duyular bilgi vermiyor veya verdikleri bilgi kesin değilse o zaman peygamberden öğrenilen şeylerin kesinlik ifade etmesi de düşünülemez. Burada konu ile alakalı olarak İmam Mâtürîdî, Şemseddin Semerkandî ve Molla Fenârî'nin görüşlerine yer verilecektir.

4.1. Ebu Mansur el-Mâtürîdî

İmâm Mâtürîdî, bilgi sistemini oluşturmaya bilgi kaynaklarını analiz ederek başlamaktadır. Mâtürîdî'ye göre bilgi kaynakları duyu, haber ve akıl/nazar olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.³⁵ Bilgiyi elde ederken bu kaynaklar bizim rehberimizdir. Bu kaynakların hiçbirisi ikinci plana atılamaz. Zira Mâtürîdî'ye göre her bir kaynak ayrı bir bilgi taşımaktadır. Diğer bir

³⁰ Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semarkandî'nin Kıstasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 33.

³¹ es-Semarkandî, *el-Maarif fi Şerhi's-Sahaif*, 3.

³² Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semarkandî'nin Kıstasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 44; İsmail Yalçıntaş, *Maturidide Dini Tekelcilik* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 70.

³³ Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semarkandî'nin Kıstasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 33.

³⁴ Betül Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 197.

³⁵ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhid Tercümesi*, 9.

ifadeyle birisinin sağladığı bilgi diğerinde tam manasıyla bulunmamaktadır. Nitekim Mâtürîdî, bu bilgi kaynaklarının her birisinin ayrı bir alanda geçerli olduğunu örneğin, fiziki dünya ile ilgili bilgilerimizin kaynağının duyular, geçmişle ilgili bilgilerimizin kaynağının da haberler olduğunu ifade etmektedir.³⁶

Bahsedilen haber iki kategoride ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi, bilgilerin kesinlik taşıdığını söyleyebileceğimiz mütevatir haber iken, ikincisi, tevatürün şartlarını taşımayan dolayısıyla da zan ifade eden ahad haberdur.³⁷ Bu anlamda Mâtürîdî'ye göre, duyulara konu olmayan gayb âlemi konusunda bir fikre ulaşabilmek için ya istidlale ya da peygamberin haberine ihtiyaç duyulmaktadır.³⁸ Bu bakımdan duyular ve akıl ile elde edilen bilgi doğrudan bizim erişimimizdeyken; peygamberler aracılığıyla bizlere ulaşılan 'haber' vasıtalı bir bilgidir.³⁹

Vahiy, Mâtürîdî gibi pek çok Müslüman âlim tarafından da bilginin kaynaklarından birisi olarak kabul edilmektedir. Vahiy, Allah tarafından peygamberler aracılığıyla insanlara ulaştırılmaktadır. Böylelikle peygamberler aracılığıyla insanlara ulaştırılan vahiy, bireyleri aynı duyguda, aynı anlayışta ve aynı inanışta bir araya getiren yegâne unsur sayılmaktadır.⁴⁰ Bu bağlamda vahiy, bilgiye ulaşılan yol ve bu doğrultuda gelen kesin bir bilgi çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıdaki ifadeler şu şekilde özetlenir; Ona göre "insan aklının varabildiği nihai nokta, kendini destekleyecek ve yaratılış amacını oluşturan bilgiye yönlendirecek birine başvurmadan ibarettir. Anlaşıldığı kadarıyla bu hadiseyi akılları yaratıp varlık alanına çıkarandan daha iyi bilecek biri de yoktur. Bu düşüncenin akabinde, yaratıcı nezdinden geldiğini bildiren bir peygamberin varlığına işaret etmenin gereği bulunmaktadır. Nitekim insanların yararına olan fakat insanlarda bulunmayan bilgiyi Allah peygamberleri aracılığıyla insanlara gönderir."⁴¹

4. 2. Şemseddîn es-Semerkandî

Semerkandî, bilginin imkanı konusunu; "inde'l-akl" ve "fi'l-akl" kelimeleriyle açıklamaktadır. Bu iki kavram başlığındaki farklarda Semerkandî, "fi'l-akl" kelimesini "suretlerin içerisine doldurulan bir şey"⁴² olarak görmektedir. Bu durum bizzat varlıkların aklın içinde var olması durumu olarak ifade edilmektedir. "İnde'l-akl" ise "suretlerin bir şeyin içine doldurulması manasında değil daha ziyade o şeyin akıl nezdinde, tümel bir tarzda bulunması anlamında"⁴³ kullanılmaktadır. Semerkandî, bilgiyi "husûli, sonradan ortaya çıkan/elde edilen" ve "hudûri

³⁶ Eyüp Aktürk, "Akıl- Vahiy- Bilgi İlişkisi: Mâtürîdî Üzerine Bir İnceleme", *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2011), 212.

³⁷ Aktürk, "Akıl- Vahiy- Bilgi İlişkisi: Mâtürîdî Üzerine Bir İnceleme", 213.

³⁸ Aktürk, "Akıl- Vahiy- Bilgi İlişkisi: Mâtürîdî Üzerine Bir İnceleme", 213.

³⁹ Aktürk, "Akıl- Vahiy- Bilgi İlişkisi: Mâtürîdî Üzerine Bir İnceleme", 213.

⁴⁰ Aktürk, "Akıl- Vahiy- Bilgi İlişkisi: Mâtürîdî Üzerine Bir İnceleme", 213.

⁴¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhid Tercümesi*, 228; Aktürk, "Akıl- Vahiy- Bilgi İlişkisi: Mâtürîdî Üzerine Bir İnceleme", 213.

⁴² Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 28.

⁴³ Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kıtasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, 28.

kadîm/zorunlu" ayırımına dahil olmadan ifade etmiştir.⁴⁴ Mantıkçılar bilgi probleminde çalışmalarında yer verdiklerinde onun hangi kategori içinde yer alacağını da açıklamaktadır. Fakat Semerkandî herhangi bir şekilde başlığa *Kıstas*'ta veya şerhinde yer vermemiştir.

Semarkandî'ye göre "tasavvurların ve tasdiklerin tamamı zorunlu ya da sonradan elde edilme değilse, o zaman bunların bir kısmı zorunlu, bir kısmı sonradan elde edilme demek doğru olacaktır. Tamamı zorunlu değildir, çünkü bir kısmı nazar ve fikre ihtiyaç duyar. Tamamı sonradan elde edilme değildir, çünkü bir kısmı araştırma ve fikir olmaksızın elde edilmektedir."⁴⁵

4. 3. Molla Fenârî

Molla Fenârî, varlık ve bilgi anlayışı konusundaki düşüncelerini *Aynü'l-A'yan* isimli eserinde ortaya koymuştur. Fenârî'nin "varlık (ontoloji) ve bilgi (epistemoloji) görüşünün dayandığı temel esaslar, büyük ölçüde tecellî anlayışı odağında birleşmektedir. Ona göre, varlığın var olması ve bilinmesi ancak Hakk'ın tecellîleriyle mümkündür. Bu daha açık bir şekilde şöyle ifade edilebilir: genel anlamda varlığın ve bilginin teşekkül etmesinin vasıtası Hakk'ın âlemdeki tecellîleriyle doğrudan ilişkilidir."⁴⁶

5. Bilginin Kaynağı

Bilginin kaynağı kelam düşüncesinin en temel meselelerinden birisidir. Zira bilginin kaynağı aynı zamanda doğrunun ölçütünün ne olduğu da belirlemektedir. Kelam ilminde bilginin duyu, haber ve akıl olmak üzere üç kaynağından söz etmek mümkündür. Mantık alimlerine göre de temel bilgi kaynakları akıl ve duyudur. Haber ise duyu ve aklın beraber çalışmasıyla elde edilmektedir. Mantık geleneğine göre zorunlu 6 (altı) bilgi türü vardır. Bu başlıklardan yalnızca gözlem duyuya dayanır. Tecrübe ve haber ise, akıl ve duyunun beraber çalışmasıyla oluşmaktadır. Hatta sezgide de akıl ve duyu beraber çalışmaktadır. Evveliyat, fitriyyat ve kıyas ise yalnızca akla dayanan bilgi türleridir. Konu ile alakalı adı geçen müelliflerin görüşlerini ise şöylece özetlemek mümkündür.

5. 1. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî

Mâtürîdî'ye göre bilginin kaynağı "sağlam duyu organları (havâss-ı selîme), haber-i sâdik ve akıl'dan ibarettir."⁴⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhid*de, "haberlerin mütevatir ve ahad haber olmak üzere iki kısma ayrıldığına dikkat çekerek akılların tek başına kavrayamadığı iyilikler ile kötülüklerin duyu ve haber yoluyla öğrenilmesinin, ancak algılayanların konuşması ve diğerlerinin de kulak verip dinlemesi ile mümkün olduğunu ifade etmektedir."⁴⁸ Mâtürîdî'ye göre haberlerin bilgi kaynağı olması akli bir zorunluluktur. Aynı zamanda peygamberlerin ulaştırmış

⁴⁴ es-Semarkandî, *el-Maarif fi Şerhi's-Sahaif*, 3.

⁴⁵ es-Semarkandî, *el-Maarif fi Şerhi's-Sahaif*, 4.

⁴⁶ Betül Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 197.

⁴⁷ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhid Tercümesi*, 9.

⁴⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhid Tercümesi*, 11; Aktürk, "Akıl- Vahiy- Bilgi İlişkisi: Mâtürîdî Üzerine Bir İnceleme", 213.

oldukları vahiyler yani haberler de mucize ile desteklendiğinden dolayı zorunlu bir bilgi sayılmaktadır.

Sönmez Kutlu, Mâtürîdî'nin bilginin kaynağına dair düşüncelerini "Sizler hiçbir şey bilmez bir durumdayken Allah sizi analarınızın karnından dışarı çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler, kalpler verdi"⁴⁹ ayetini rehber alarak akıl, duyular ve haber şeklinde açıkladığına dikkat çekmektedir. Kutlu; "Burada bilgi kaynağı olarak gösterilen 'göz', gören, şekil ve renkleri birbirinden ayıran; 'kulak' sesleri işitip ne olduğunu belirleyen; 'kalpler' ise, gözle görülmeyen ve kulakla tespit edilemeyen, kişinin leh ve aleyhine olacak şeyleri belirlemeye ve anlamaya yarayan şeydir. Daha sonra oluşturulan sistematik kelamın bilgi kuramında bu bilgi kaynakları, aynen tekrarlanır. Ancak Mâtürîdî'nin bilgi yolları ve onların nesnelereyle ilgili açıklamaları diğerlerinden farklıdır. Çünkü onun eserlerinde nesnelere bilgisini elde etmeye yarayan görme, duyulara; işitme, haber'e; kalp de akla karşılık kullanılmıştır. Bundan hareketle ilahî hitab yoluyla açıklananlara 'Sem'iyât'; akıl yoluyla bilinenlere 'Akliyyât', duyular yoluyla kavrananlara 'Hissiyât' denir. Onun bu alan ayrıştırması, bilinenler (malumat) ve var olanların (mevcudât) bilgisini elde etmek için geliştirilen bir yöntem olarak görülebilir. Bu tasnifte birincide akıl, ikincide dil, üçüncüde ise duyular öne çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle semî nitelemesi işitmeyle elde edilen bilgileri; akli nitelemesi akıl yürütme ve derinlemesine analizlere dayalı bilgileri; hissî nitelemesi ise, beş duyu yoluyla idrak edilen eşyanın ve cüzi/tikel varlıkların bilgisini karşılamak için kullanılır"⁵⁰ şeklinde izah etmektedir.

Mantıkçıların müsellemler ve makbulat dediği bilgi türleri de yine akıl ve haberin beraber çalışmasıyla oluşur. Çünkü bunlarda hem akıl hem de örf etkindir. Bilgi kaynaklarını şu doğrultuda özetleyebiliriz:

Gözlem (Mahsûsât)

Gördüğümüz ve duyduğumuz bilgilerin asli kaynağıdır. Duyularımızla deneyimlerimize karşılık gelmektedir. Herhangi bir kanıtı ihtiyaç duymadan, o görüş hakkında nakledilen olaylardır. Yapılan gözlemlerimizin öznel yorumları olmadan olduğu gibi yansımasıdır. İnsan bilgileri öncelikle duyular aracılığıyla elde eder. Bir çocuğun sıcak bir içeceğe dokunduğunda elinin yanması buna örnektir.

Deney (Mücerrebât)

Somut verilerle oluşturulmuş bilimsel açıklamaların geçerliliği öncelikle güvenilir olmasını gerektirir. Bu bakımdan bir tezin güvenilir olup olmadığını açıklamak için deneye başvurulur.

⁴⁹ (en-Nahl 16/78).

⁵⁰ Sönmez Kutlu, "Mâtürîdî Akılcılığı ve Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 2/1 (2009), 42-43.

Deney, çalışmalar arasında bağlantı ve karşılaştırma yapmaktadır. Ayrıca deney, "bir tezin birden çok kez tekrarlanarak ortaya konulmasıyla oluşan tecrübelerin sentezidir."⁵¹

Haber-i Sâdık (Mütevâtirât)

Kelime olarak "gerçeğe uygun haber" anlamına taşımaktadır. "Bir tezin geçerli ve güvenilir bilgi kaynakları arasında olması için, güvenilir olması gerekmektedir. Doğru haber (Haber-i Sâdık) iki farklı başlıkta açıklanmaktadır. Birincisi, Haber-i Mütevâtir: Doğruluğundan emin olunup, yalan olmadığı hususunda birçok âlimin ortak görüş belirttiği, yalan olma ihtimalinin imkânsız olduğu haber çeşididir. Geçmişte toplumlardaki yaşamış insanların kökenleri, yapıları, şehirleşme biçimleri, yazılı kaynakları mütevâtir haber aracılığıyla açıklanmaktadır. İkincisi, Haber-i Resuldür. Yani Peygamberlerin mucizelerle desteklenerek vermiş oldukları haberlerdir."⁵² Allah'ın peygamberleri aracılığıyla gaybı bildirmesi buna örnektir.

Evveliyât (el-Kazâyâ Vâcib Kabûluhâ)

İlk/temel bilgiler anlamına gelmektedir. "Akıldan meydana gelen, doğru ve yanlış olduğu başka bir bilgi aracılığı ile senteze gerek kalmadan elde edilen bilgilerdir. Evveliyât deney, gözlem, düşünme gibi dışarıdan bir eğitim ve öğretim etkinliğinde bulunmadan aklın kendi sentezi ile ortaya çıkan bilgilerdir. Aklın verilen iki kavramı kendi içerisinde tahkik ederek, ilişkisini açıkladığı bilgilerdir. "Bütün parçasından büyüktür" örneğinde olduğu gibi akıl 'bütün' ve 'parça' kelimelerinden hareketle doğrudan sonuca ulaşmaktadır."⁵³

Fitriyyât (el-Kazâyâ Kıyâsâtuhâ Meahâ)

Yalnızca akıl ile inşaa edilen bilgi çeşididir. Yeni fikirler ve önermelerle birlikte bir bilgiyi doğru ve yanlış olarak açıklamaktadır. Kelime anlamı olarak "Zarûrî/yakînî öncüllerden meydana gelen ve orta terimin zihinde fitraten mevcut olduğu bir kıyasla bilinen önermelerdir."⁵⁴ Bu önermeden asıl ortaya çıkan amaç, verilen üç terimden ikisinin zihinde doğrudan hazır bir şekilde ortaya çıkmasıdır. "Ayağımda tek ayakkabı var" önermesinde zihin ayakkabının çift olması durumunu hemen hatırlar ve üçüncü terime gerek kalmadan doğrudan ayakkabının tekinin olmadığını bilir. "Altı sayısı on ikinin yarısıdır" "altı çifttir" önermesi verildiğinde zihin altının üçe bölünebileceğini yine akıl sayesinde açıklar.

Hadsiyyat

İnsanın nefsi ve sezgileri sayesinde elde edilmiş bir bilgi türüdür. Dışarıdan herhangi bir etken olmadan doğrudan kuşkuyla mahal vermeyecek şekilde zihnin doğruluğundan emin olduğu hükümlere hadsiyyat denir. Örneğin, "Onlar ayakta, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. Rabbimiz! bunu boş yere

⁵¹ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât-İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy - Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 341; Çağrı, "Zarûriyyât", 44/147.

⁵² Yusuf Şevki Yavuz, "Haber", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 14/347-349.

⁵³ Ömer b. Sehlân es-Sâvî - Refik el-Acem, *el-Beşâ'irü'n-Nasîriyye fi İlmi'l-Mantık* (Beyrut: 1993, ts.), 219-223; Çağrı, "Zarûriyyât", 44/146.

⁵⁴ Çağrı, "Zarûriyyât", 44/147.

yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateşin azabından koru derler,"⁵⁵ ayeti hadsiyyâtandır.

5. 2. Şemseddîn es-Semarkandî

Kelam âlimleri; bilginin kaynağı olarak akı, duyuları ve doğru haberi kabul etmişlerdir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Mantık ilminde temel bilgi kaynakları duyu ve akıldır. Haber ise bu iki kaynağın beraber çalışmasıyla ortaya çıkar. Semerkandî de diğer kelam âlimleri gibi bilginin kaynağını ele alırken öncelikle duyularla işe başlamaktadır. "Semerkandî'ye göre beş duyu, bâtını duyular (iç duyular), diğer duyular ve duyu ötesi (akıl) bilginin kaynağı için ana başlıklardan iken akıl, haber, burhan, illet ve hikmet bahsi ise bilginin kaynaklarını açıklamak için başvurduğu diğer başlıklardandır."⁵⁶

5. 3. Molla Fenârî

Molla Fenârî'ye göre "tasavvurlarımızın oluşma şekli ile kavramların oluşma süreci paralellik göstermektedir. Zihin dış dünyadaki şeyler hakkında bilgileri toplayıp onları tanımlayarak depolamaktadır. Bu bilgiler nesnelere niteliklerinden oluşmaktadır. Kavramlar, delâlet ettikleri nesnelere hakkındaki bilgilerimiz arttıkça anlam açısından genişlerken bu genişleme nesne hakkında edinilen bilgi ile doğru orantılı olarak değişmektedir. Şeyler hakkında toplanan bilgiler, bize düşünceye konu olan nesnenin bilgisini verir. Nesnenin ifade edildiği durumu onu karşılayan bir kavramla gerçekleşir. Ne zaman o kavramı işitsek nesne hakkında zihnimizdeki edinimler canlanır. Kavram ile ilgili tanımlama kararı alırken de zihnimizdeki bu edinimler ile hareket ederiz. Nesne hakkında gerek tecrübe gerekse başka şekillerde kazanılan edinimler doğru olmayabilir yani nesnenin tam hakikatine ulaşmamış olabiliriz, zira o yeni bilgilerle değişebilir."⁵⁷

Molla Fenârî, "Mantık ilmi açısından kavramlar hakkındaki bilgilerin doğru olması kavramlar arası ilişkinin hatasız gerçekleşmesini gerektirmektedir. Bunun için mantık ilmi kavramları incelemeye alır; fakat zihindeki kavramın incelenmesi mümkün olamayacağı için kavramın ifadeye dökülmesi gerekmektedir. Bu ifade şekli mantık ilmi açısından terim olarak isimlendirilir."⁵⁸

6. Kıyas Türleri

İslâmî ilimlerde en yaygın olarak kullanılan mantık yöntemi ise kıyastır. Çünkü içerik, amaç ve şekil bakımından kıyasın birden çok türü bulunmaktadır. Aynı şekilde kıyas, tûmdengelim, tûmevarım (istikra) ve anoloji (temsil) gibi türlere ayrılmaktadır. Bu kıyas türlerinden hangisinin bilimsel sonuç verdiği ve hangisinin kesinlik ya da zan ifade ettiği hususu

⁵⁵ (Âli İmrân 3/191).

⁵⁶ es-Semarkandî, *el-Maarif fi Şerhi's-Sahâif*, 172; M. Cüneyt Gökçe, *Muhammed B. Eşref Es-Semarkandî ve Kelam İlmindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Doktora Tezi, 1996), 45-46.

⁵⁷ Mustafa Akdeniz, *Molla Fenârî'nin Fevaid El-Fenari Adlı Eserinin Tercüme Tahlil Ve Değerlendirilmesi* (Van: Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 9.

⁵⁸ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2004), 58.

gerek temel kaidelerin oluşturulması gerekse mevcut nasların anlaşılması açısından önemli bir konu olarak görülmüştür. Adı geçen düşünürlerin bu husustaki görüşlerini şöylece ele alabiliriz.

6. 1. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî

İmam Mâtürîdî'ye göre din, akıl sahibi insanlara hitap ettiği için ictihat ve benzeri hükümlerden faydalanmak (kıyas) meşru kılınmıştır. Dinin öncelikli olarak anlaşılıp ardından da kabul edilip uygulanabilmesi için akıl gereklidir. Zira din, kıyas ve ictihat açısından uygunsuz; din ve akıl uyumludur. Bu anlamda akıl, ictihattir. Nitekim aklın kullanılması Hz. Muhammed(sav) tarafından emredilmiş ve ictihat meşru görülmüştür. Mâtürîdî, bu konuyu Kur'an-ı Kerim'den şu ayetle örneklendirmektedir: "Anne-babanın ve yakınların bıraktıklarından erkeklere bir pay vardır; ana-babanın ve yakınların bıraktıklarından kadınlara da bir pay vardır. Gerek azından gerek çoğundan belli bir hisse ayrılmıştır."⁵⁹ Mâtürîdî, bu ayeti şöyle yorumlamaktadır; "Allah size, çocuklarınız hakkında erkeğe, iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. (Mirasçılar) ikiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, anne babasından her birinin mirastan altında bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anne babası ona varis olmuşlarsa annesinin hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa annesinin payı, vasiyetten ve borçtan sonra altında birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir."⁶⁰

Mâtürîdî'nin açıklamalarına baktığımızda "ayetten hareketle kıyas yapma, düşünme ve akıl yürütmenin caiz oluşuna dair deliller bulunmaktadır. Sebebi ise iki kızın mirası, çıkarım yolu ile sabitliği ifade edilmiş olup hakkında da nas bulunmamasıdır. Tek başına erkek çocukların mirası da aynı şekildedir; çıkarım yani istidlal yolu ile sabitliği açıklanmış olup hakkında nas bulunmamaktadır. Miras erkek vasıtasıyla bağlı kılınan veya babadan hak ettiği kısım da istidlal ile çıkarılmış olup hakkında nas bulunmamaktadır. Mirastan pay almış şekilde kazandığı miras hakkında ise nas bulunmaktadır. Aynı şekilde, farz sahibi olarak (Ashab-ı ferâizden) pay alan kimselerin aldıkları hakkında naslar mevcuttur. Bu sebep şu duruma işaret etmektedir ki bahsedilmeyen miras payı, kıyas, tefekkür ve ictihada bırakılmıştır."⁶¹

Mâtürîdî, burada ictihadın caiz olduğunu söyleyerek delillendirmeye çalışmıştır. İctihat, akli bir durum olup ictihadın dayandığı öncelikli esaslardan birisi olan kıyas, mantık ilminin konusudur. Mâtürîdî söz konusu ayeti şu şekilde yorumlamıştır: "Cenâb-ı Hakk'ın, kullarını her şey hakkında bilgi sahibi kılmamasına ilişkin delil vardır, şu ilahi beyanda olduğu gibi: (Babalarınız ve oğullarınızdan) hangisinin fayda bakımından size daha yakın

⁵⁹ (en-Nisâ 4/7).

⁶⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II/51.

⁶¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II/51.

olduğunu bilemezsiniz. Çünkü Allah, hangisinin faydalı olmaya daha yakın bulunduğunu açıklamamıştır.”⁶²

Mâtürîdî açısından "Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur"⁶³ ayetinde de durum aynıdır. Mâtürîdî yine bu ayeti yorumlarken şöyle demektedir: "Güvenlik içinde olduğunuzda, mealindeki beyanı da yorumlarınız ve zikrettiğimiz ihtimalleri göz önüne alarak farklı haller için yapılan bütün yorumlarla amel ederiz, bu konuda herhangi bir yorum için kesin hüküm vermez ve Allah bunu murad etmiştir demeyiz. İctihada dayanan bütün meselelerde tutulacak yol da budur; her biriyle amel ederiz, fakat Allah şunu veya bunu murad etmiştir diye kesin hüküm veremeyiz. Başarıya ulaşmak sadece Allah'ın yardımıyla mümkündür."⁶⁴

Bu ve benzeri örneklerden de anlaşılacağı üzere kıyas ve istidlal metodu uygulanmaktadır.

6. 2. Şemseddîn es-Semarkandî

Semarkandî'nin kıyas teorisine bağlı olarak mantıktaki cedel bahsine paralel biçimde araştırma ve tartışma yöntemleri konusunu ele alması ve özgün bir yaklaşımla müstakil eser verdiği 'âdâbü'l-bahs' disiplinini bu şekilde mantığa eklemiş olması dikkat çekicidir.

6. 3. Molla Fenârî

Fenârî'ye göre kıyas iki kısımdır. Birincisi, İktirani kıyastır. Bu kıyas türünde, neticenin kendisi ya da çelişği bilfiil suretiyle zikredilmiştir. Örneğin:

- I. Her cisim bileşiktir (1.öncül),
- II. Her bileşik hadistir (2.öncül),
- III. Bundan dolayı bütün cisimler hadistir (sonuç).

İkincisi ise istisnai kıyastır. Bu tür kıyasta netice veya çelişği bilkuve zikredilmiştir. Örneğin:

- I. Eğer güneş doğmuşsa gündüz vardır (1.öncül),
- II. Vakit gündüzdür (2.öncül),
- III. O halde güneş doğmuştur (sonuç).⁶⁵

⁶² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II/51.

⁶³ (en-Nisâ 4/101).

⁶⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV/27.

⁶⁵ Akdeniz, *Molla Fenârî'nin Fevaid El-Fenari Adlı Eserinin Tercüme Tahlil Ve Değerlendirilmesi*, 79.

Sonuç

Matürîdî-Hanefî, Eş'arîler gibi mantığa dair müstakil geniş eserler yazmamış olsalar da mantık ilmine önem vermişler ve mantığı fıkıh usulünde kullanmışlardır. Bunun nedeni, Matürîdî-hanefî, geleneğinin felsefi tartışmalardan çok usul ilmine yönelmiş olmalarıdır. Muhtemelen bunda kurucu alimlerin takip ettiği yöntemin etkisi de inkâr edilemez.

Mantığın fıkıh başta olmak üzere bilimlerde kullanılması değerlidir. Örneğin Semerkandî (ö.1310), Descartes'ten (ö.1650) çok önce, mantığı metod (âdâb) olarak tanımlamış ve bilimsel araştırma ve tartışma yöntemi olarak nasıl kullanılacağını ortaya koymuştur. *Âdâb* üzerine daha sonraki dönemlerde bir sürü şerh kaleme alınması, bu geleneğin önemini ortaya koymak açısından yeterlidir.

Molla Fenârî de bu geleneğin takipçisi olarak mantığın Osmanlı medreselerinde okutulması için ders kitabı mahiyetinde kaleme almıştır. Osmanlı mantık geleneğinde, Fenârî'nin takipçilerinden sayılabilecek olan Gelenbevî de *Âdâb* üzerine şerh yazmıştır. Ayrıca bu zatın, bilimsel bilgi (*Burhân* risalesi) ve bilimlerde kullanılan diğer bilgi türleri (*İmkân* risalesi), yine mantığın bilimlerde bir yöntem olarak kullanılması geleneği için önem arz etmektedir. Fakat bu geleneğin daha sonra niye devam etmediği ve batıda olduğu gibi pratik araştırmalara neden dönüşmediği, ayrıca önem arz eden bir çalışma ve merak konusudur.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir: 1. Yazar: %50, 2. Yazar: %50.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; Fahri Dadak, "Mâtürîdî Kelâmcıların Mantık Çalışmaları (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2021)" adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir. * Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	Authors' contribution rates in the study are equal: 1st Author: 50%, 2nd Author: 50%.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography. * This article; Fahri Dadak, "Mâtürîdî Theologians' Logic Studies (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, 2021)". * It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Done - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Akdeniz, Mustafa. *Molla Fenârî'nin Fevaid El-Fenari Adlı Eserinin Tercüme Tahlil Ve Değerlendirilmesi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aktürk, Eyüp. "Akıl- Vahiy- Bilgi İlişkisi: Mâtürîdî Üzerine Bir İnceleme". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2011), 206-223.
- Akyüz, Turgut. "Aklın Epistemolojik Tarifi Bağlamında Din-Akıl İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"* 1/1 (2019), 33-44.
- Altunya, Hülya. "Mantık Ve Dînî İlimler İlişkisinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (2013), 57-72.
- Ceylan, Hadi Ensar. "İbn Sînâ ve Fıkıh: Şeriatın Hikmet Boyutu". *Diyanet İlmî Dergi* 50/111-121 (ts.).
- Çağrı, Mustafa. "Zarûriyyât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/146-148. İstanbul: TDV, 2013.
- Doğanbaz, Cem. *Mâtürîdî'nin Bilgi Kuramında Vahiy*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Dönmez, İbrahim Kafi. "Temyiz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/437-439. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Durusoy, Ali. "Kıyas". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/524-528. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Durusoy, Ali. "Mâtürîdî Kelâmcıların Mantığa Yaklaşımları". *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 393-402.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2004.
- Engin, Erdem. "Hânefi-Mâtürîdî Gelenekte Bilgi ve İman". *Diyanet İlmî Dergi* 54 (2008), 59-78.
- Fenârî, Molla. *Fenârî Kavli Ahmed*. İstanbul: Haşemi Yayınevi, 2012.
- Gazzali. *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi-el-Mustasfa*. çev. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- Gökçe, M. Cüneyt. *Muhammed B. Eşref Es-Semarkandî ve Kelâm İlimindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Doktora Tezi, 1996.
- Gutas, Dimitri. *İbn Sînâ'nın Mirası*. çev. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.

Güçlü, Betül. *Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-Tenbîhât-İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy - Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

İbn Sînâ. *et-Ta'likât*. ed. Abdurrahman Bedevî. Kahire: Daru'l-İslamiyye, 1973.

İsfehânî, Râğıp el-. *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*. ed. Safvan Adnan Dâvûdî. Beyrut, ts.

Kur'ân Yolu, 10 Kasım 2023, <https://kuran.diyaret.gov.tr>

Kutlu, Sönmez. "Mâtürîdî Akılcılığı ve Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 2/1 (2009), 7-41.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Kitâbü't- Tevhid Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2005.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.

Müftüzade, Mehmed Sadık. *Haşîye-i Tasavvurat*. İstanbul: Darü't-Tıbaatî'l-Amire, 1276h.

Pehlivan, Necmettin. *Muhammed b. Eşref es-Semarkandî'nin Kıstasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri, Doktora Tezi, 2010.

Sâvî, Ömer b. Sehlân es- - Acem, Refik el-. *el-Beşâ'irü'n-Naşîriyye fî İlmi'l-Mantık*. Beyrut: 1993, ts.

Semarkandî, Şemseddin es-. *el-Maarif fi Şerhi's-Sahaif*. İstanbul: Carullah Efendi, ts.

Yalçıntaş, İsmail. *İbn Sînâ'nın Tanrı Anlayışı*. Ankara: Elis Yayınları, 2023.

Yalçıntaş, İsmail. *Maturidide Dini Tekelcilik*. Sivas: Cumhuriyet üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Haber". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14/346-349. İstanbul: TDV Yayınları, ts.

الصَّيَّادِي, عبد الغفور "ضوابط ضوابط الوقوف في القرآن الكريم"
كاظم الأكاديمي صبح ۷/۳ (ديسمبر ۲۰۲۳), ۲۱۱-۲۴۱
نوع المقالة: ورقة اجاث

تاريخ تطبيق المادة: ۰۶/۱۰/۲۰۲۳

تاريخ قبول المقالة: ۲۵.۱۲.۲۰۲۳

ضوابط الوقوف في القرآن الكريم

*عبد الغفور الصَّيَّادِي

الملخص

هدف البحث إلى العناية بعلم مهم يتعلق بالقرآن الكريم وفهم معانيه، وهو علم وقوف القرآن الكريم، لأنَّ هذا العلم لم يلقَّ العناية الكافية من قبل الباحثين. وتكمن مشكلة البحث في أنَّ الوقوف القرآنيَّة على أهميتها، في فهم القرآن الكريم، فإنَّنا نجد أنه لا اكرات بها ولا معرفتها بشكل عام، ولا معرفة ضوابطها. وأما منهجي في البحث: فقد اتبعت فيه المنهج الاستقرائي، وجمع المادة العلمية من مصادرها، ثم المنهج التحليلي في تحليل المحتوى والمضمون. وقد ركَّز البحث على استخلاص أهمِّ الضوابط مع ذكر الشواهد الكافية، على كل ضابط من الضوابط، التي ترشد قارئ القرآن الكريم إلى معرفة الوقوف الصحيحة، لأنَّ معرفة هذا العلم تُعينُ على فهم القرآن الكريم على الوجه الصَّحيح. فالوقف في موضعه يساعد على فهم الآية، أمَّا الوقف في غير محله، فهو قبيح لأنَّه قد يغيِّرُ معنى الآية. فمعرفة ضوابط الوقوف التي ركَّز عليها هذا البحث، من الأهمية بمكان، لأنها تساعد على معرفة الوقوف، بعد معرفة الضوابط وحفظها.

كلمات مفتاحية: ضوابط، وقوف، القرآن الكريم، الوقف التام، الوقف الكافي.

Alsady, Abdul Ghafoor. "Kur'an-ı Kerim'de Vakfın Kuralları".
Kadim Akademi SBD 7/2 (Aralık 2023), 211- 241.

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Makale Başvuru Tarihi: 02.10.2023
Makale Kabul Tarihi: 30.12.2023

KUR'AN-I KERİM'DE VAKFIN KURALLARI

Abdul Ghafoor Alsady*

Özet

Araştırma, Kur'an-ı Kerim ile ilgili önemli bir ilim olan Kur'an-ı Kerim'in duruş bilimi olan Kur'an-ı Kerim'in, araştırmacılar tarafından yeterince ilgi görmemesi nedeniyle dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın sorunu, Kur'an-ı Kerim'i anlamada Kur'an'ın önemi göz önüne alındığında, ona karşı bir ilginin, genel olarak onun hakkında hiçbir bilginin ve onun kontrolleri hakkında hiçbir bilginin olmadığını bulmamızda yatmaktadır. Araştırma metodolojime gelince: Bilimsel materyali kaynaklarından toplayarak tümevarım yaklaşımını, ardından içerik ve içerik analizinde analitik yaklaşımı izledim. Araştırma, Kur'an-ı Kerim okuyanı doğru duruş bilgisine yönlendiren kontrollerin her biri için yeterli delillerden bahsederken en önemli kontrolleri çıkarmaya odaklandı, çünkü bu bilgiyi bilmek Kur'an-ı Kerim'i doğru şekilde anlamaya yardımcı olur. Yerinde durmak ayetin anlaşılmasına yardımcı olur ama yanlış yerde durmak ayetin manasını değiştirebileceği için çirkindir. Bu araştırmanın odaklandığı otopark düzenlemelerinin bilinmesi büyük önem taşımaktadır. Çünkü kuralları bilip ezberledikten sonra nasıl ayakta duracağınızı bilmenize yardımcı olur.

Anahtar Kavramlar: Kurallar, Durak, Kur'an-ı Kerim, Vakf-ı Tam, Vakf-ı Kafi

---

* Dr., Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi. sayady2003@gmail.com,
<https://orcid.org/0009-0006-7152-5666>

مدخل

الحمد لله رب العالمين، وأصلي وأسلم على المبعوث رحمة للعالمين، سيدنا مُحَمَّدٍ الصادق الوعد الأمين، وعلى آله وأصحابه الغر الميامين، وبعد:

فإنَّ علمَ الوقفِ والابتداءِ من أهم العلوم المتعلقة بالقرآن الكريم وتجويده، وبهذا العلم يُفهم القرآن الكريم على الوجه الصحيح.

فقد جاء أن سيدنا علياً رضي الله سئل عن قوله تعالى: ﴿وَرَتَّلِ أَلْقُرْآنَ تَرْتِيلاً﴾⁽¹⁾، فقال: التَّرتِيلُ تجويدُ الحُرُوفِ ومَعْرِفَةُ الوُقُوفِ⁽²⁾.

وقال ابنُ الأَثيرِ⁽³⁾ مِنْ تَمَامِ مَعْرِفَةِ الْقُرْآنِ مَعْرِفَةُ الْوُقُوفِ وَالْإِبْتِدَاءِ فِيهِ.

وقال النُّكزَاوِيُّ⁽⁴⁾: بَابُ الْوُقُوفِ عَظِيمُ الْقَدْرِ جَلِيلُ الْخَطَرِ لَأَنَّهُ لَا يَتَأْتِي لِأَحَدٍ مَعْرِفَةً مَعَانِي الْقُرْآنِ وَلَا اسْتِنْبَاطَ الْأَدِلَّةِ الشَّرْعِيَّةِ مِنْهُ إِلَّا بِمَعْرِفَةِ الْفَوَاصِلِ⁽⁵⁾.

فمعرفةُ الوقوف - إذن - هو نصفُ علم التَّجويد، والوقف في موضعه يساعد على فهم الآية، أمَّا الوقفُ في غير محله، فقد يغيِّرُ معنى الآية.

ولمَّا كانت معرفةُ الوقوف في القرآن الكريم بهذه الأهمية، فقد أردت الكتابة فيها.

وسميَّتُ بحثي: (ضوابط الوقوف في القرآن الكريم).

مشكلة البحث:

(1) المزمّل: 4.
 (2) ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير، محمد بن محمد بن يوسف (ت 833 هـ)، التمهيد في علم التجويد، تحقيق: الدكتور علي حسين البواب، (الرياض: مكتبة المعارف)، ط1، 1405 1985 م، 40. والسيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر (ت 911 هـ)، الإتيان في علوم القرآن، تحقيق مركز الدراسات القرآنية، ط1، 1426 هـ، ط1، 541/2.
 (3) هو محمد بن القاسم بن محمد بن بشار الأنباري البغدادي النحوي، توفي سنة (328 هـ)، صاحب (إيضاح الوقف والابتداء). ينظر: طبقات النحويين واللغويين 208، وإنباه الرواة 201/3.
 (4) النُّكزَاوِيُّ أبو محمد، عبد الله بن محمد بن عبد الله، القاضي الإسكندراني النحوي، توفي سنة (683 هـ). من مؤلفاته: (الافتداء في معرفة الوقف والابتداء). ينظر: معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار 1371/3 هـ.
 (5) المصدر نفسه.

تكمن مشكلة البحث في أنّ الوقوف القرآنية على أهميتها، لأنها تفيد في فهم القرآن الكريم، وعلى الرغم من ذلك نجد أنه لا اكتراث بها ولا معرفتها بشكل عام، ولا معرفة ضوابطها.

أهداف البحث:

يهدف البحث إلى الأمور الآتية:

1- العناية بعلم مهم يتعلق بالقرآن الكريم وفهم معانيه، لأنّ هذا العلم لم يلق العناية الكافية من قبل الباحثين.

2- الاجتهاد في الوصول إلى أكبر قدر ممكن من الضوابط، التي ترشد القارئ إلى معرفة الوقوف.

3- الإكثار من الشواهد، ليستطيع القارئ أن يقيس عليها بعد حفظه للضوابط وشواهدا، فقد استعرضت شواهد الذين كتبوا الذين ذكروا الضوابط في مؤلفاتهم، فوجدتها قليلة، لا تزيد على ثلاثة شواهد، وأغلب الأحيان لا تتعدى الشاهد الواحد، وكانت الشواهد هي نفسها عند الجميع.

الدراسات السابقة:

لم يُقرّد أحدٌ - في حدود علمي - موضوعَ ضوابط الوقوف في بحث مستقل، إنّما أدرجوه في كتب التجويد، عند كلامهم على الوقوف وأنواعها.

خطة البحث:

وأما خطتي في البحث فقد اشتملت على مبحثين، وخاتمة.

المبحث الأول: تكلمت فيه عن تعريف الوقف، وأنواعه.

المبحث الثاني: وتكلمت فيه عن ضوابط الوقوف.

وقد اشتمل على مطلبين:

المطلب الأول: ضوابط الوقف التام.

المطلب الثاني: ضوابط الوقف الكافي.

ثم الخاتمة: وقد تضمنت خلاصة النتائج التي توصل إليها البحث.

منهج البحث:

وأما منهجي في البحث فيتلخص فيما يأتي:

اتبعت المنهج الاستقرائي، وجمع المادة العلمية من مصادرها، وشملت كتب الوقوف والتجويد والقراءات، ثم المنهج التحليلي في تحليل المحتوى والمضمون.

الرموز: رمزت للوقف التام بالحرف: (م)، وللوقف الكافي بالحرف: (ك).

المبحث الأول: تعريف الوقف:

الوقف لغةً: الكفُّ والمنعُ، يقال: وقفْتُ الرجلَ عن الشيء وقفًا: منعتهُ عنه⁽⁶⁾.

الوقف اصطلاحًا: قطع الصوت عن آخر الكلمة زمانًا يُتَنَقَّسُ فيه عادةً بنيةً استئنافِ القراءة،

لا بنية الإعراض عنها⁽⁷⁾.

أنواع الوقف:

قد اختلف العلماء في أنواع الوقوف بين مُكثَرٍ ومُقَلِّ، إلا أنني اعتمدت التقسيم الذي اعتمده المحققون من علماء الوقف والابتداء، كابن الجزري والداني⁽⁸⁾، لأنه أوضحها وأكثر فائدة.

والوقف ينقسم على أربعة أنواع، وهي:

الأول: الوقف التام: وهو الوقف على ما تمّ معناه، ولم يتعلق بما بعده لا لفظًا ولا معنى⁽⁹⁾،

ولا يكون بعده ما يتعلق به. ويُسمّى أيضًا الوقف المُختار⁽¹⁰⁾.

(6) الفيومي، أحمد بن محمد بن علي المُقري (ت770هـ)، المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي، تحقيق عبد العظيم الشناوي، مصر: دار المعارف، ط2، د. ت: 669/2.

(7) المرصفي، عبد الفتاح السيد عجمي، هداية القاري إلى تجويد كلام الباري، (المدينة المنورة: مكتبة طيبة)، ط2، د. ت: 368/1. (8) هو عثمان بن سعيد بن عثمان بن سعيد بن عمر، الإمام الحافظ، المعروف بأبي عمر الداني (ت444هـ)، برع في علم القراءات والحديث والعربية. من مصنفاته: جامع البيان في السبعة وطرقها المشهورة والغريبة، وكتاب الوقف والابتداء. ينظر: معرفة القراء الكبار 267/2 فما بعدها.

(9) والمراد بالتعلق اللفظي: التعلق من جهة الإعراب، كأن يكون معطوفًا أو صفةً أو نحو ذلك، والمراد بالتعلق المعنوي: أن يتعلق المتأخر بالمتقدم من حيث المعنى، لا من حيث الإعراب، وذلك كالإخبار عن حال المؤمنين، أو عن حال الكافرين، أو تمام قصة، أو نحو ذلك.

(10) ينظر: السخاوي، علي بن محمد (ت643هـ)، جمال القراء وكمال الإقراء، تحقيق علي حسين البواب، (مكة المكرمة، مكتبة التراث)، ط1، 1408هـ - 1987م: 563/1.

وأكثر ما يكون الوقف التام في نهاية قِصَّةٍ، وابتداءً قِصَّةٍ أُخرى، كقوله تعالى: ﴿وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا هُودًا وَالَّذِينَ ءَامَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَنَجَّيْنَاهُمْ مِّنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ ٥ وَتِلْكَ ءَاثِرَاتُ بِآيَاتِنَا رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ وَاتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ ﴿١١﴾.

وكذلك يكثر وجود الوقف التام عند رؤوس الآيات (12).

وقد يكون في وسط الآي، كالوقف على لفظ ﴿جَاءَنِي﴾ في قوله تعالى: ﴿لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي﴾ (13).

فهذا تمام حكاية قول الظالم، وتام الفاصلة في قوله تعالى: ﴿وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَدُولًا﴾ (14).

وقد يكون بعد تمام الآية بكلمة كالوقف على لفظ: ﴿كَذَلِكَ﴾، ﴿وَبِالْأَيْلِ﴾، ﴿وَزُحْرَفًا﴾، من قوله تعالى:

﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطَّلُعُ عَلَىٰ قَوْمٍ لَّمْ نَجْعَلْ لَّهُمْ مِّنْ دُونِهَا سِنْرًا ٩٠ كَذَلِكَ﴾ (15).

﴿وَإِنَّكُمْ لَتَمُرُونَ عَلَيْهِمْ مُّصْبِحِينَ ١٣٧ وَبِالْأَيْلِ﴾ (16).

﴿وَلِيبُوتِهِمْ أَبُوْبًا وَسُرْرًا عَلَيْهَا يَتَكُونَ ٣٤ وَزُحْرَفًا﴾ (17).

فإن تمام الآية في كل من: ﴿سِنْرًا﴾، ﴿مُصْبِحِينَ﴾، ﴿وَزُحْرَفًا﴾، وتام الكلام لفظ: ﴿كَذَلِكَ﴾، ﴿وَبِالْأَيْلِ﴾، ﴿وَزُحْرَفًا﴾.

ويكون أيضًا في أواخر السور (18).

(11) هود: 58، 59.

(12) الداني، عثمان بن سعيد (ت444هـ)، التّحديد في الإتيان والتّجويد، تحقيق غانم قدوري الحمد، (عمان، دار عمار)، ط1، 2000.

1421هـ: 174.

(13) الفرقان: 29.

(14) الفرقان: 29.

(15) الكهف: 90، 91.

(16) الصّافات: 137، 138.

(17) الزخرف: 34، 35.

(18) المرصفي، هداية القاري إلى تجويد كلام الباري، 370/1 فما بعدها.

قال الحافظ ابن الجزري: ((وقد يتفاضل التّام في التمام نحو ﴿مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾، و﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾، و﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ كلاهما تام، إلّا أنّ الأول أتمّ من الثاني؛ لاشتراك الثاني فيما بعده في معنى الخطاب بخلاف الأول))⁽¹⁹⁾.

وسمي تاماً لتمام لفظه، وانقطاع ما بعده عنه في اللفظ والمعنى.

ومن أمثله قوله تعالى: ﴿أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ٥ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ٦﴾⁽²⁰⁾.

وذلك لأنّ لفظ ﴿الْمُفْلِحُونَ﴾ تمام الآيات المتعلقة بالمؤمنين، وما بعده منفصل عنه متعلّق بأحوال الكافرين.

ومنه قوله تعالى: ﴿إِنَّ الْعُقَبَةَ لِلْمُتَّقِينَ ٤٩ وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا﴾⁽²¹⁾.

فلفظ ﴿الْمُتَّقِينَ﴾ تمام الآيات المتعلقة بقصة سيدنا نوح، وما بعده منفصل عنه؛ ابتداء قصة سيدنا هود، على نبينا وعليه الصلاة والسلام.

ومن أمثله قوله تعالى: ﴿وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ٢٩﴾⁽²²⁾، والابتداء بقوله: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾⁽²³⁾.

وحكمه: أنّه يحسن الوقف عليه، والابتداء بما بعده⁽²⁴⁾.

الثاني: الوقف الكافي: وهو ما تمّ من جهة اللفظ، وتعلّق بما بعده من جهة المعنى،

وهو الذي يحسّن الوقف عليه، والابتداء بما بعده⁽²⁵⁾.

ومن العلماء من يسمّي الكافي: الصّالح، والمفهوم، والجائز⁽²⁶⁾.

وأكثر ما يكون الوقف الكافي في أواخر الآيات، ويكثر في أثنائها.

(19) ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير، محمد بن محمد بن يوسف (ت ٨٣٣ هـ)، النشر في القراءات العشر، تحقيق السالم محمد محمود الشنقيطي، (المدينة المنورة: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف)، ط1، 1354هـ، 592/3.

(20) البقرة: 5، 6.

(21) هود: 49، 50.

(22) البقرة: 29.

(23) البقرة: 30.

(24) المرصفي، عبد الفتاح السيد عجمي، هداية القاري إلى تجويد كلام الباري، 373/2.

(25) المرصفي، عبد الفتاح السيد عجمي، هداية القاري إلى تجويد كلام الباري، 372/2.

(26) الداني، التحديد في الإتيان والتجويد، 174. والسخاوي، علي بن محمد (ت 643هـ)، جمال القراء وكمال الإقراء، 563/1.

وذلك كالوقف على قوله تعالى: ﴿أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾⁽²⁷⁾، ثمّ الابتداء بقوله تعالى: ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ﴾⁽²⁸⁾.

فإنّ الآية الأولى لا تعلق لها بالآية التي بعدها من حيث الإعراب، ولكن لها تعلق من حيث المعنى، لأنّ الكلام في شأن الكافرين كما هو في الآية الثانية.

وقد يتفاضل في الكفاية، كقوله تعالى: ﴿فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ﴾ فالوقف كافٍ، ﴿فَرَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا﴾⁽²⁹⁾ أكفى منها، أو أكثر منها كفاية.

وَقَدْ يَكُونُ الْوَقْفُ كَافِيًا عَلَى تَفْسِيرٍ، أَوْ إِعْرَابٍ، وَيَكُونُ غَيْرَ كَافٍ عَلَى آخَرَ، كقوله تعالى: ﴿يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ﴾⁽³⁰⁾.

فالوقف على كلمة ﴿السِّحْرَ﴾ كافٍ: إِذَا جُعِلَتْ (ما) بَعْدَهُ نَافِيَةً، فَإِنْ جُعِلَتْ مَوْصُولَةً كَانَ حَسَنًا، فَلَا يُبْتَدَأُ بِهَا.

وَقَدْ يَكُونُ كَافِيًا عَلَى قِرَاءَةٍ، وَغَيْرِ كَافٍ عَلَى قِرَاءَةٍ أُخْرَى، كقوله تعالى: ﴿يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَعْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ﴾⁽³¹⁾.

فإنّ الوقف على ﴿فَيَعْفِرُ﴾ وقف كافٍ على قراءة مَنْ رَفَعَ ﴿فَيَعْفِرُ وَيُعَذِّبُ﴾، ووقف حسنٌ على قراءة مَنْ جَرَمَ. فبالسكون يكون معطوفًا، وبالرفع يكون استئنافًا.

وحكمه: أنّه يحسن الوقف عليه، والابتداء بما بعده كالوقف التام⁽³²⁾.

الثالث: الوقف الحسن: وهو الوقف على ما تمّ معناه، وتعلق بما بعده لفظًا ومعنى⁽³³⁾؛ وذلك لكونه إمّا موصوفًا والآخر صفة له، أو مُبدلًا والثاني بدلًا، أو مستثنى منه والآخر مستثنى.

ومن المعلوم أنّه لا يلزم من التعلق بالمعنى التعلق باللفظ، ويلزم من التعلق باللفظ التعلق

بالمعنى.

(27) البقرة: 6.

(28) البقرة: 7.

(29) البقرة: 10.

(30) البقرة: 102.

(31) البقرة: 223.

(32) ينظر: ابن الجزري، القراءات العشر، 593/3. والعقرباوي، زيدان محمود سلامة، المرشد في علم التجويد، (عمّان: دار

الفرقان)، ط3، 1417هـ-1997م، 180.

(33) المرصفي، هداية القاري، 373/1. ومحمد حمزة عطار وأحمد خلوّق أديب، الدر الثمين في تجويد كلام رب العالمين، (حلب:

مكتبة نور الهداية)، ط2، 1433هـ-2012م، 112.

ومن أمثله الُوقْفُ عَلَى ﴿بِسْمِ اللَّهِ﴾ وَعَلَى ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ وَعَلَى ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ وَعَلَى ﴿الرَّحْمَنِ﴾، وَعَلَى ﴿الرَّحِيمِ﴾، وَعَلَى ﴿الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ﴾، وَعَلَى ﴿أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾.

فالوقْفُ عَلَى ذَلِكَ وَمَا أَشْبَهَهُ حَسَنٌ، لِأَنَّ الْمُرَادَ مِنْ ذَلِكَ يُفْهَمُ، وَلَكِنَّ الْإِبْتِدَاءَ بِـ ﴿الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾، وَ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ وَ﴿مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾، وَ﴿صِرَاطِ الَّذِينَ﴾، وَ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ﴾ لَا يَحْسُنُ لِتَعْلُقِهِ لَفْظًا، فَإِنَّهُ تَابِعٌ لِمَا قَبْلَهُ.

وَقَدْ يَكُونُ الْوَقْفُ حَسَنًا عَلَى تَقْدِيرٍ، وَكَافِيًا عَلَى آخَرَ، وَتَامًا عَلَى غَيْرِهِمَا، نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ﴾⁽³⁴⁾ فَإِنَّهُ حَسَنٌ إِذَا جُعِلَ ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾⁽³⁵⁾ نَعْتًا لِّلْمُتَّقِينَ، وَكَافٍ إِذَا جُعِلَ ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾ مَنْصُوبًا بِفِعْلِ مَحذُوفٍ عَلَى تَقْدِيرٍ: (أَعْنِي الَّذِينَ)، أَوْ مَرْفُوعًا عَلَى أَنَّهُ خَبَرٌ لِمَبْتَدَأٍ مَحذُوفٍ، وَتَامٌ إِذَا جُعِلَ ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾ مُبْتَدَأً، وَ﴿أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ﴾ خَبْرًا.

حكمه: يحسنُ الوقف عليه، ولا يحسنُ الابتداء بما بعده لتعلقه لفظًا ومعنى، فإنه تابع لما قبله، إلا ما كان من ذلك رأس آية، لأن الوقف على رؤوس الآيات سنة، على مذهب بعض العلماء⁽³⁶⁾.

الرابع: الوقف القبيح: وهو الوقف على كلام لا يفهم منه معنى، لشدة تعلقه بما بعده لفظًا ومعنى⁽³⁷⁾.

وذلك كالوقف على المبتدأ دون خبره، مثل: ﴿الْحَمْدُ﴾ وبيئدئ بِـ ﴿لِلَّهِ﴾.

وكالوقف على الفعل دون فاعله، مثل: ﴿فَمَا رِيحَتْ﴾ وبيئدئ بِـ ﴿تَجْرُثُهُمْ﴾.

وكالوقف على الناصب دون منصوبه، مثل: ﴿أَهْدِنَا﴾ وبيئدئ بِـ ﴿الصِّرَاطِ﴾.

وكالوقف على الجارّ دون مجروره، مثل: ﴿عَلَى﴾ وبيئدئ بِـ ﴿قُلُوبِهِمْ﴾.

وكالوقف على الجازم دون المجزوم، مثل: ﴿فَإِنْ لَمْ﴾ وبيئدئ بِـ ﴿تَفْعَلُوا﴾.

(34) البقرة: 2.

(35) البقرة: 3.

(36) ينظر: ابن الجزري، النشر في القراءات العشر، 151/3، فما بعدها. والحداد، محمد بن علي بن خلف الحسيني (ت 1357هـ)، الأعمال الكاملة، تحقيق حمد الله حافظ الصّفتي، (دمشق: دار الغوثاني للدراسات القرآنية)، ط1، 1431هـ-2010م، 260 فما بعدها.

(37) ينظر: الصفاقسي، أبو الحسن علي بن محمد الثوري، تنبيه الغافلين وإرشاد الجاهلين عما يقع لهم من الخطأ حال تلاوتهم لكتاب الله المبين، تحقيق محمد الشاذلي النيفر، مؤسسات عبد الكريم عبدالله، 136. والجريسي، محمد مكي نصر (ت 1322هـ، نهاية القول المفيد في علم تجويد القرآن، تحقيق أحمد علي حسن، (القاهرة: مكتبة الآداب، ط4، 2011م، 219).

- وكالوقف على الموصول دون صلته، مثل: ﴿إِنَّ الَّذِينَ﴾ وبيدئى بـ ﴿ءَامَنُوا﴾.
- وكالوقف على الموصوف دون صفته، مثل: ﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ﴾ وبيدئى بـ ﴿الْمُسْتَقِيمَ﴾.
- وكالوقف على الفاعل دون المفعول، مثل: ﴿كَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا﴾ وبيدئى بـ ﴿الْمَحْرَابِ﴾.
- وكالوقف على المضاف دون المضاف إليه، مثل: ﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ﴾ وبيدئى بـ ﴿النَّاسِ﴾.
- وكالوقف على المعطوف عليه دون المعطوف المفرد، مثل: ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ﴾ وبيدئى بـ ﴿وَعَلَى سَمْعِهِمْ﴾.
- وكالوقف على اسم كان وأخواتها دون خبرها، مثل: ﴿وَكَانَ اللَّهُ﴾ وبيدئى بـ ﴿عَفُورًا رَحِيمًا﴾.
- فهذا كلُّه لا يتم منه كلام، ولا يفهم منه معنى، فالوقف عليه قبيح، منهى عنه وعن الابتداء بما بعده.

إلا أن العلماء أجازوا الوقف عليه لضرورة، كمن انقطع نفسه، أو عطس، أو ضحك، أو غلبه النوم، أو عرض له عارضٌ لا يمكنه الوصل معه، لذا يجب عليه أن يبتدئ بما قبله؛ لما يترتب عليه من فساد المعنى، إن لم يكن الابتداء به قبيحاً أيضاً، وإلا وجب الابتداء بما قبل الذي قبله.

وذلك مثل الوقف على قوله تعالى: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ عَزَيْرٌ أبنُ اللَّهِ﴾، فإنه يمتنع الابتداء بـ ﴿عَزَيْرٍ﴾، ويجب الابتداء بقوله تعالى: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ...﴾ (38).

والوقف القبيح قد يكون بعضه أقبح من بعض، كالوقف على ما يُخلُّ بالمعنى، مثل: ﴿وَإِنْ كَانَتْ وَجْدَةً فَلَهَا النَّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ﴾، فإن المعنى يفسد بهذا الوقف، لأن المعنى على هذا الوقف: أن البنات مشتركة في النصف مع أبويه، وليس كذلك، وإنما المعنى: أن النصف للبنات، ثم استأنفت الله تعالى حكم الأبوين وما يجب لهما مع الولد.

وكذلك الوقف على قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتَى﴾ (39) فالوقف يقتضي أن الموتى يستجيبون مع الذين يسمعون، وليس الأمر كذلك، بل المعنى: أن الموتى لا يستجيبون، وإنما أخبر الله تعالى عنهم أنهم يُيعثون، مستأنفاً بهم.

(38) ينظر: ابن بلبان، محمد بن بدر الدين الدمشقي الحنبلي (ت 1083هـ)، بغية المستفيد في علم التجويد، تحقيق رمزي سعد الدين دمشقية، (بيروت: دار البشائر الإسلامية، ط1، 1422هـ-2001م، ص56. و محمد بن علي الحداد، الأعمال الكاملة، 261 فما بعدها.

(39) الأنعام: 36.

وأقبح منه الوقفُ الموهّمُ خلافَ المعنى المراد، كالوقف على قوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي﴾ (40)، وكقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي﴾ (41)، وكقوله تعالى: ﴿فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ﴾، وكقوله تعالى: ﴿فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ﴾ (42).

وأقبح من ذلك الوقف على المنفي الذي يأتي بعده إيجاب، كالوقف على: ﴿وَمَا مِنْ إِلَهٍ﴾ من قوله تعالى: ﴿وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ﴾ (43)، وكالوقف على قوله تعالى: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ﴾ من قوله تعالى: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾. والأمثلة على مثل هذه الوقوف كثيرة (44).

المبحث الثاني ضوابط الوقوف

المطلب الأول: ضوابط الوقف التام (45)

الضابط الأول: أن يكون ما بعده استفهاماً، سواءً أذكرت أداة الاستفهام أم كانت مقدّرة. ومن أمثلة الأول قوله تعالى: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُتَفَقِّينَ فَنَنبِّئُ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا﴾ أنثريدون أن تهذوا من أضلّ الله (46).

فالوقف على كلمة ﴿كَسَبُوا﴾ تامّ لمجيء الاستفهام بعده.

وقوله تعالى: ﴿وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْفَرِيقَيْنِ عَظِيمٍ﴾ ٣١ أ همّ يقسمون رحمت ربك (47).

فالوقف على كلمة ﴿عَظِيمٍ﴾ تامّ أيضاً لمجيء الاستفهام بعدها.

وقوله تعالى: ﴿أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى﴾ ٣٦ ألم يك نطفة من مني يمّني (48).

(40) المائدة: 51.

(41) البقرة: 26.

(42) البقرة: 258.

(43) آل عمران: 62.

(44) ينظر: محمد بن علي الحداد، الأعمال الكاملة، 262 فما بعدها. والمنكوت، صابر غانم، لطائف البيان في أحكام وعلوم القرآن، قطر: (إدارة إحياء التراث الإسلامي)، ط11408هـ-1988م، 309.

(45) ينظر: السيوطي، الإتقان في علوم القرآن، 545/2. والأشموني، أحمد بن عبد الكريم بن محمد بن عبد الكريم المصري الشافعي (ت نحو 1100هـ)، منار الهدى في بيان الوقف والابتداء، تحقيق عبد الرحيم الطرهوني (القاهرة: دار الحديث)، 1433هـ-2008م، 168/1. وريان، عبد اللطيف فايز، التبيين في أحكام تلاوة الكتاب المبين، (بيروت: دار المعرفة)، ط1، 1420هـ-1999م، 470 فما بعدها.

(46) النساء: 88.

(47) الزخرف: 31، 32.

(48) القيامة: 36، 37.

فالوقوف على كلمة ﴿سُدِّي﴾ تامّ أيضاً لمجيء الاستفهام بعدها.

وقوله تعالى: ﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا﴾ ألمّ تعلم أنّ الله على كلّ شيء قدير ﴿(49)﴾.

فالوقوف على كلمة ﴿مِثْلَهَا﴾ تامّ أيضاً لمجيء الاستفهام بعدها.

وقوله تعالى: ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ إِذْ جَاءَهُ﴾ أليس في جهنم مثوى للكافرين ﴿(50)﴾.

وقوله تعالى: ﴿قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى﴾ ءالله خير أمّا يُشركون ﴿(51)﴾.

وقوله تعالى: ﴿لِمَثَلِ هَذَا فَلَيعْمَلِ الْعَمَلُونَ﴾ ٦١ أذلك خير نزل أم شجرة الرقوم ﴿(52)﴾.

ومن أمثلة الاستفهام المقدر قوله تعالى: ﴿مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُنْخَنَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ ﴿(53)﴾.

فأداة الاستفهام في هذه الآية محذوفة، والمعنى: أتريدون عرض الدنيا؟

كما قد يكون الاستفهام بعده دالاً على أنّ الوقف كافٍ، كقوله تعالى: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنَيْنِ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا﴾ أتريدون أن تهدوا من أضلّ الله ﴿(54)﴾.

فالوقوف على ﴿كَسَبُوا﴾ كافٍ، ويبدأ بعده.

ومن أمثلته أيضاً قوله تعالى: ﴿وَمِنْهُمْ مَّنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعَمَىٰ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ﴾ ﴿(55)﴾.

وقوله تعالى: ﴿مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَىٰ وَالْأَصْمَىٰ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ﴾ هل يستويان مثلاً أفلا تدكرون ﴿(56)﴾.

(49) البقرة: 106.

(50) الزمر: 32.

(51) النمل: 59.

(52) الصافات: 61، 62.

(53) الأنفال: 67.

(54) النساء: 88.

(55) يونس: 43.

(56) هود: 24.

وقوله تعالى: ﴿يَتَوَرَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ ۚ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ﴾ (57).

وقوله تعالى: ﴿وَلَئِنِ أَطَعْتُمْ بَشْرًا مِّثْلَكُم مَّا لَكُمْ إِذَا لَخِيسْرُونَ ۚ ۝٣٤ أَيَعِدُّكُمْ أَنْكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظْمًا أَنْكُمْ مُخْرَجُونَ﴾ (58).

الضابط الثاني: أن يكون ما بعده فعلاً مستأنفاً بدون السين أو سوف.

ومن أمثله قوله تعالى: ﴿وَلَيْمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا ۚ يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا﴾ (59).

فالوقف على ﴿أَمْنًا﴾ تام، لأن ما بعده فعل مستأنف.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفٰسِقُونَ ۚ ۝٦٧ وَعَدَّ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خٰلِدِينَ فِيهَا﴾ (60).

وقوله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ لِكُلِّ آجَلٍ كِتَابٍ ۚ ۝٣٨ يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُنَبِّئُ﴾ (61).

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لِيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَا تُقْبَلُ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۚ ۝٣٦ يُرِيدُونَ أَنْ يُخْرَجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخُرْجِينَ مِنْهَا﴾ (62).

وقوله تعالى: ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ۚ ۝٢ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنزِيرِ ...﴾ (63).

وقوله تعالى: ﴿هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ۚ ۝٤ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ﴾ (64).

وقوله تعالى: ﴿إِذِ الْأَغْلُلُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلْسِلُ ۚ يُسْحَبُونَ ۚ ۝٧١ فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ﴾ (65).

(57) النحل: 59.

(58) المؤمنون: 34، 35.

(59) النور: 55.

(60) التوبة: 67، 68.

(61) الرعد: 38، 39.

(62) المائدة: 36، 37.

(63) المائدة: 2، 3.

(64) الزمر: 4، 5.

(65) غافر: 71، 72.

الضابط الثالث: الابتداء بعده بأداة النداء (يا)، مذكورة كانت أم محذوفة.

ومن أمثلة ذلك قوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾^{٢٠} يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ ﴿٦٦﴾.

فالوقف على وقف كلمة ﴿قَدِيرٌ﴾ تامّ، لمجيء (يا) النداء بعده.

وقوله تعالى: ﴿الْأَجَلَاءُ يَوْمَئِذٍ يَعْتَصِمُونَ لِبَعْضِهِمْ لِبَعْضٍ عَدُوًّا إِلَّا الْمُتَّقِينَ﴾^{٦٧} يُعْبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ ﴿٦٧﴾.

فالوقف على وقف كلمة ﴿الْمُتَّقِينَ﴾ تامّ، لمجيء (يا) النداء بعده.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾^{١٩٩} يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا .. ﴿٦٨﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾^٢ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ ﴿٦٩﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾^{١٩٢} رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ أَنْ ءَامِنُوا بِرَبِّكُمْ فَأَمْنًا ﴿٧٠﴾.

وقوله تعالى: ﴿فَلَمَّا رَأَىٰ قَمِيصَهُ قُدًّا مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ﴾^{٢٨} يُوسُفُ أَعْرَضَ عَنْ هَذَا وَاسْتَغْفِرِي لِذَنبِكِ ﴿٧١﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَأَضَلَّ فِرْعَوْنَ قَوْمَهُ وَمَا هَدَىٰ﴾^{٧٩} يُبْنِي إِسْرَائِيلَ قَدْ أَنْجَيْنَاكَ مِنْ عَدُوِّكُمْ ﴿٧٢﴾.

الضابط الرابع: الابتداء بعده بفعل الأمر.

ومن أمثلة ذلك قوله تعالى: ﴿وَأْمُرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ﴾^{٢١} قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿٧٣﴾.

(٦٦) البقرة: 20، 21.

(٦٧) الزخرف: 67، 68.

(٦٨) آل عمران: 199، 200.

(٦٩) فاطر: 2، 3.

(٧٠) آل عمران: 192، 193.

(٧١) يوسف: 28، 29.

(٧٢) طه: 79، 80.

(٧٣) الزمر: 12، 13.

فالوقف على ﴿الْمُسْلِمِينَ﴾ تامّ، لمجيء فعل الأمر بعده.

وقوله تعالى: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَعْذِبُ بِالْحَقِّ عِلْمَ الْغُيُوبِ﴾ ٤٨ ٤٩ ﴿قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِيُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ﴾ (74).

فالوقف على وقف ﴿الْغُيُوبِ﴾ تامّ، لمجيء فعل الأمر بعده.

وقوله تعالى: ﴿لِنُرِيكَ مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى﴾ ٢٣ ﴿أَذْهَبَ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى﴾ (75).

وقوله تعالى: ﴿لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ﴾ ٤٨ ﴿نَبِيٌّ عَبْدِي أَيُّ أَنَا الْغُفُورُ الرَّحِيمُ﴾ (76).

وقوله تعالى: ﴿قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٌ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ ١٠١ ﴿قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ﴾ (77).

وقوله تعالى: ﴿قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٌ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ ١٠١ ﴿قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ﴾ (78).

الضّابط الخامس: الابتداء بعده بالشرط.

ومن أمثلة ذلك: قوله تعالى: ﴿لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِنَابِ﴾ من يعمل سوءًا يجزّ به (79).

فالوقف على وقف كلمة ﴿الْكِنَابِ﴾ تامّ، لمجيء الشرط بعدها.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَذِبٌ كَفَّارٌ﴾ ٣ ﴿لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَأَصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ﴾ (80).

فالوقف على وقف ﴿كَفَّارٌ﴾ تامّ، لمجيء الشرط بعده.

(74) سبأ: 48، 49.

(75) طه: 131، 132.

(76) الحجر: 48، 49.

(77) النحل: 101، 102.

(78) النحل: 101، 102.

(79) النساء: 123.

(80) الزمر: 3، 4.

وقوله تعالى: ﴿وَإِنَّ الْأَخْرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ ۚ ٣٩ مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا﴾ (81).

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْ آتَيْتَهُ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَمِ ۚ ٣٢ إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظَلَّ رَوَاكِدَ عَالِيٰ ظَهْرَةٍ﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ ۚ ١٣ إِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ﴾ (82).

وقوله تعالى: ﴿وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّن فِي الْقُبُورِ ۚ إِنْ أَنْتَ إِلَّا نَذِيرٌ﴾ (83).

وقوله تعالى: ﴿وَلَنَجْزِيَنَ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ۚ ٩٦ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيٰوةً طَيِّبَةً﴾ (84).

الضابط السادس: الابتداء بعده بلام القسم.

ومن أمثله قوله تعالى: ﴿فَمَنْ رُحِزَ عَنِ النَّارِ وَأَدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعٌ الْغُرُورِ ۚ لَنُنَبِّئُكَ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ﴾ (85).

فالوقف على ﴿الْغُرُورِ ۚ﴾ تامّ لمجيء لام القسم بعده.

وقوله تعالى: ﴿وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ۚ ٨٠ لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللّٰهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ﴾ (86).

فالوقف على ﴿خَبِيرٌ ۚ﴾ تامّ؛ لمجيء اللام الواقعة في جواب القسم المحذوف بعده.

وقوله تعالى: ﴿رُدُّوْهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ ۚ ٣٣ وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَيَّ كُرْسِيًّا جِسْدًا ثَمَّ أَنَابَ ۚ ٣٤﴾ (87).

فالوقف على ﴿وَالْأَعْنَاقِ ۚ﴾ تامّ؛ لمجيء اللام الواقعة في جواب القسم المحذوف بعده.

(81) غافر: 39، 40.

(82) فاطر: 13، 14.

(83) فاطر: 22، 23.

(84) النحل: 96، 97.

(85) آل عمران: 165، 166.

(86) آل عمران: 180، 181.

(87) ص: 33، 34.

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ﴾ ٩٠ لَفَدَّ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ ﴿٨٨﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾ ٥٨ لَيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا يَرْضَوْنَهُ ﴿٨٩﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْنَا الْمَلِيكَةُ أَوْ نَرَى رَبَّنَا لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْا عُتُوًا كَبِيرًا﴾ (90).

الضّابط السّابع: الابتداء بعده بالنفي، كقوله تعالى: ﴿وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾ ١٧٦ لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ ﴿٩١﴾.

فالوقف على ﴿بَعِيدٍ﴾ وقف تام؛ للبدء بعده بالنفي.

وكقوله تعالى: ﴿وَكَانَ اللَّهُ شَاكِرًا عَلِيمًا﴾ ١٤٧ لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ﴿٩٢﴾.

فالوقف على ﴿عَلِيمًا﴾ وقف تام؛ للبدء بعده بالنفي.

وكقوله تعالى: ﴿وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ﴾ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿٩٣﴾.

وقوله تعالى: ﴿الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ ١١٢ مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ ﴿٩٤﴾.

وقوله تعالى: ﴿فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِمَّا يَعْبُدُ هَؤُلَاءِ﴾ مَا يَعْبُدُونَ إِلَّا كَمَا يَعْبُدُ ءَابَاؤُهُمْ مِنْ قَبْلُ ﴿٩٥﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا﴾ مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا أَلْكَتُبُ وَلَا الْإِيمَنُ ﴿٩٦﴾.

(88) الأنبياء: 9، 10.

(89) الحج: 58، 59.

(90) الفرقان: 21.

(91) البقرة: 176، 177.

(92) النساء: 147، 148.

(93) الزخرف: 20.

(94) التوبة: 112، 113.

(95) هود: 109.

(96) الشورى: 52.

وقد يكون الوقف كافياً أو حسناً قبل النفي، بمعنى: أن الوقف قبل النفي قد يكون تاماً، وقد يكون كافياً، وقد يكون حسناً.

الضابط الثامن: الابتداء بعده بالنهي.

ومن أمثله قوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ ۝١٩٥ لَا يَغْرَتُكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَدِ ۝١٩٦﴾ (97).

فالوقف على ﴿الثَّوَابِ﴾ وقف تام؛ للبدء بعده بالنهي.

وقوله تعالى: ﴿فَإِذَا اسْتَدْنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأَنْ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفِرَ لَهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۝٦٢ لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا﴾ (98).

وقوله تعالى: ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَأَشْرَوْا بِهِ تَمَانًا قَلِيلًا فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ ۝١٨٧ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُتُوا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحَمِّدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا﴾ (99).

وقوله تعالى: ﴿حَتَّىٰ إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِم بِالْعَذَابِ إِذَا هُمْ يَجْرُونَ ۝٦٤﴾.

وقوله تعالى: ﴿أَنْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ وَلَلْآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْصِيلًا ۝٢٠ لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقَعَدَ مَذْمُومًا مَّخْذُولًا ۝٢٢﴾ (100).

الضابط الثامن: أن يكون ما بعده (لام التعليل).

ومن أمثلة ذلك قوله تعالى: ﴿وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ۝٤ لِيَدْخُلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ (101).

فالوقف على ﴿حَكِيمًا﴾ تام؛ لمجيء لام التعليل بعده.

وقوله تعالى: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَءَامِنُوا بِرِسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كَفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۝٢٨ لِنَّا يَعْلَمُ أَهْلَ الْكِتَابِ أَلَّا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ﴾ (102).

(97) آل عمران: 195، 196.

(98) النور: 62، 63.

(99) آل عمران: 187، 188.

(100) الإسراء: 20، 21.

(101) الفتح: 4، 5.

(102) الحديد: 28، 29.

وقوله تعالى: **إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجْرَةً لَنْ تَبُورَ ۚ ٢٩٤ لِيُؤْفِقَهُمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِّنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ** ﴿١٠٣﴾.

ومن أمثلة ذلك قوله تعالى: **﴿وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ ٤؛ لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ** ﴿١٠٤﴾.

وقوله تعالى: **﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرِسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كَفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَعْفَورْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ٢٨ لَنَلَّا يَعْلَمَ أَهْلَ الْكِنَابِ أَلَّا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِّنْ فَضْلِ اللَّهِ﴾** ﴿١٠٥﴾.

وقوله تعالى: **إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجْرَةً لَنْ تَبُورَ ۚ ٢٩٤ لِيُؤْفِقَهُمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِّنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ** ﴿١٠٦﴾.

وقد يكون الوقف كافيًا إن أتت بعده لامُ التعليل، كقوله تعالى: **﴿إِلَّا مَن أَرْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا﴾ ٢٧ لِيَعْلَمَ أَن قَدْ أَبْلَغُوا رَسُولًا رَّبِّهِمْ** ﴿١٠٧﴾.

وقوله تعالى: **﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً نَّجَاكًا ١٤ لِنُخْرِجَ بِهِ حَبًّا وَنَبَاتًا﴾** ﴿١٠٨﴾.

وقوله تعالى: **﴿سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطْرَانٍ وَتَعَشَىٰ جُوهُهُمْ النَّارُ ٥٠ لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ﴾** ﴿١٠٩﴾.

وقوله تعالى: **﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَآذَا أَنْزَلْ رَبُّكُمْ قَالُوا أُسْطِيرُ الْأَوَّلِينَ ٢٤ لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾** ﴿١١٠﴾.

الضابط التاسع: الفصل بين آية رحمة وآية عذاب، أو بين آية عذاب وآية رحمة، كقوله تعالى: **﴿بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾** ﴿١١١﴾.

فالوقوف على **﴿خَالِدُونَ﴾** تام؛ لأن ما بعدها ذكر الجنة والثواب في قوله تعالى: **﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾** ﴿١١٢﴾.

(103) فاطر: 29، 30.

(104) الفتح: 4، 5.

(105) الحديد: 28، 29.

(106) فاطر: 29، 30.

(107) الجن: 27، 28.

(108) النبا: 14، 15.

(109) إبراهيم: 50، 51.

(110) النحل: 24، 25.

(111) البقرة: 81.

(112) البقرة: 82.

وكقوله تعالى: ﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ ٢٤ وبشّر الذين آمنوا وعملوا الصّالحات أنّ لهم جنّات (113).

الضّابط العاشر: العدول عن الإخبار إلى الحكاية، كقوله تعالى: ﴿وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾ ١٥٩ وَقَطَعْنَاهُمْ أَنْتَنِي عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا (114).

فالوقف على ﴿يَعْدِلُونَ﴾ تامٌّ؛ لأنّ بعده عدولاً عن الإخبار إلى الحكاية.

الضّابط الحادي عشر: انتهاء الاستثناء، كقوله تعالى: ﴿أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّعْنُونَ﴾ ١٥٩ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُّوا فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التّوَّابُ الرَّحِيمُ (115).

فالوقف على ﴿الرّحيم﴾ تامٌّ؛ لانتهاء الاستثناء، وبعده قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾ ١٦١ (116).

الضّابط الثاني عشر: الفصل بين الصّفتين المتضادتين، كقوله تعالى: ﴿هَذَا هُدًى وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِّن رَّجَرٍ أَلِيمٍ﴾ (117).

فالوقف على كلمة ﴿هُدى﴾ وقف تامٌّ؛ لأنه فصل بين صفة المؤمنين وصفة الكافرين.

الضّابط الثالث عشر: انقطاع الكلام على موضوع معينٍ للانتقال إلى غيره، كقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ (118).

فالوقف على ﴿تَعْلَمُونَ﴾ تامٌّ؛ لأنّه نهاية الكلام على أحكام الطلاق، وما بعده جاء ذكر أحكامٍ أخرى.

الضّابط الرابع عشر: أن يكون ما بعده (إنّ) المُشَدِّدَةَ المُكْسُورَةَ.

ومن أمثلته قوله تعالى: ﴿هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ (119).

فالوقف على ﴿تَعْلَمُونَ﴾ تامٌّ؛ لأنّه جاء قبل (إنّ) المُشَدِّدَةَ المُكْسُورَةَ.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ (120).

(113) البقرة: 24، 25.

(114) الأعراف: 159، 160.

(115) البقرة: 159، 160.

(116) البقرة: 161.

(117) الجاثية: 11.

(118) البقرة: 216، 217.

(119) الجاثية: 29.

(120) الأنفال: 10.

وقوله تعالى: ﴿فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (121).

وقوله تعالى: ﴿فَلَمَّا آلَفُوا قَالَ مُوسَىٰ مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرَ إِنَّ اللَّهَ سَيُبْطِلُهُ إِنَّ اللَّهَ لَا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ﴾ (122).

وقوله تعالى: ﴿الرَّ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ ۝ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ (123).

وقوله تعالى: ﴿وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا إِنَّ اللَّهَ لَعَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (124).

وقوله تعالى: ﴿وَسَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ (125).

وقد يكون الوقف كافياً قبل إنَّ المشددة.

ومن أمثله قوله تعالى: ﴿إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَنَنَّ رَوَاكِدَ عَالِي ظَهْرِهِ ۚ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾ (126).

فالوقف على ﴿ظَهْرِهِ ۚ﴾ كافٍ؛ لأنه جاء قبل إنَّ المشددة المكسورة.

وقوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنَ الْعَذَابِ الْمُهِينِ ۚ ٣٠ مِنْ فِرْعَوْنَ ۚ إِنَّهُ كَانَ عَلِيًّا مِّنَ الْمُسْرِفِينَ﴾ (127).

المطلب الثاني: ضوابط الوقف الكافي (128)

الضابط الأول: أن يكون ما بعده مبتدأً، كقوله تعالى: ﴿وَأَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْإِنَّ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ ۚ أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ (129).

(121) التوبة: 5.

(122) يونس: 81.

(123) يوسف: 1، 2.

(124) النحل: 18.

(125) الجاثية: 13.

(126) الشورى: 33.

(127) الدخان: 30، 31.

(128) ينظر: الزركشي، أبو عبد الله بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر (ت ٧٩٤هـ)، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم (القاهرة: دار

إحياء الكتب العربية عيسى البابي الحلبي وشركائه)، ط1، 1376هـ 1957م، 352/1. والسيوطي، الإتيان في علوم القرآن، 545/2.

وصالح، عبد الكريم إبراهيم عوض، الوقف والابتداء وصلتهما بالمعنى في القرآن الكريم، (القاهرة: دار السلام)، ط3، 1431هـ 2010م،

173 فما بعدها.

(129) النساء: 18.

فالوقف على ﴿كُفَّارُكَ﴾ كافٍ؛ لمجيء المبتدأ بعده.

وقوله تعالى: ﴿وَمَا اللَّهُ بِغَفْلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾^ك ٨٥ أُولَئِكَ الَّذِينَ اسْتَرَوْا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ ﴿(130).

وقوله تعالى: ﴿إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ﴾^ك أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ٤٢ ﴿(131).

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَخْبَتُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾^ك مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَىٰ وَالْأَصْمَىٰ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا ﴿(132).

وقوله تعالى: ﴿فَإِن تَنَزَّعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾^ك ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ﴿(133).

وقد يكون الوقف قبل المبتدأ تاماً، كقوله تعالى: ﴿كَبِيرٌ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ﴾^ك اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ ﴿(134).

وقوله تعالى: ﴿لَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾^ك ٨٨ ﴿(135).

وقوله تعالى: ﴿وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ ١٢٩ سَلَّمَ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ﴾^ك (136).

الضابط الثاني: أن يكون ما بعده فعلاً مستأنفاً مع السين أو سوف على التثديد.

ومن أمثله قوله تعالى: ﴿أَشْهَدُوا خَلْقَهُمْ﴾^ك سَتَكُنَّ بَشَرًا نَكِيبًا ﴿(137).

فالوقف على ﴿خَلْقَهُمْ﴾ كافٍ؛ لمجيء فعل مستأنفٍ مع السين.

وقوله تعالى: ﴿وَيَقَوْمٌ أَعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَمِلْتُ﴾^ك سَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَمَنْ هُوَ كَذِبٌ ﴿(138).

(130) البقرة: 85.

(131) الشورى: 42.

(132) هود: 23، 24.

(133) النساء: 59.

(134) الشورى: 13.

(135) القصص: 18.

(136) الصافات: 129: 130.

(137) الزخرف: 19.

(138) هود: 93.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّ هَذَا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ ك سَأَصْلِيهِ سَقَرَ﴾ (139).

وقوله تعالى: ﴿قُلْ لِمَنْ أَلَّارِضُ وَمَنْ فِيهَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ك ٨٤ سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾ (140).

الضابط الثالث: أن يكون ما بعده مفعولاً لفعل محذوف.

ومن أمثله قوله تعالى: ﴿يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ك ه وَعَدَّ اللَّهُ﴾ (141).

فالوقف على ﴿الرَّحِيمُ﴾ كافٍ، لمجيئه قبل مفعول به لفعل محذوف.

وقوله تعالى: ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ك ٣٠ مُبَيِّنَ إِلَيْهِ وَآتَوْهُ﴾ (142).

الضابط الرابع: أن يكون ما بعده (إن) المكسورة النافية.

ومن أمثله قوله تعالى: ﴿أَمَّنْ هَذَا الَّذِي هُوَ جُنْدٌ لَكُمْ يَنْصُرُكُمْ مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ ك إِنَّ الْكُفْرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ﴾ (143).

وقوله تعالى: ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى ك ٣ إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى﴾ (144).

وقوله تعالى: ﴿وَلَوْ كُنْتَ أَعْلَمَ الْغَيْبِ لَاسْتَكْتَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ ك إِنَّ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ (145).

وقوله تعالى: ﴿قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ ك إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾ (146).

وقوله تعالى: ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى ك ٣ إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى﴾ (147).

وقوله تعالى: ﴿النَّجْمُ الثَّاقِبُ ك ٣ إِنَّ كُلُّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ﴾ (148).

الضابط الخامس: أن يكون ما بعده (ألا) المخففة.

(139) المدثر: 25، 26.

(140) المؤمنون: 84، 85.

(141) الروم: 5، 6.

(142) الروم: 30، 31.

(143) الملك: 20.

(144) النجم: 3، 4.

(145) الأعراف: 188.

(146) ص: 86، 87.

(147) النجم: 3، 4.

(148) الطارق: 3، 4.

ومن أمثلة ذلك قوله تعالى: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أُولَٰئِكَ يُعْرَضُونَ عَلَىٰ رَبِّهِمْ وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هَٰؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ ۚ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ (149).

فالوقف على ﴿كَذَبُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ﴾ وقف كافٍ، لأنَّ (ألا) المخففة وقعت بعده.

وقوله تعالى: ﴿يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَىٰ شَيْءٍ ۚ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾ (150).

وقوله تعالى: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ۚ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِن لَّا يَشْعُرُونَ﴾ (151).

وقوله تعالى: ﴿وَمَنْهُمْ مَّنْ يُقُولُ أُنْذِن لِّي وَلَا تَفْتِنِّي ۚ أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا ۚ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ (152).

وقوله تعالى: ﴿قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۚ أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ ۝١٥﴾ (153).

وقوله تعالى: ﴿وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَن يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرْبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ ۚ أَلَا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ سَيُدْخِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ﴾ (154).

وقوله تعالى: ﴿وَاتَّبِعُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةَ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ ۚ أَلَا إِنَّ عَادًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ﴾ (155).

الضابط السادس: أن يكون ما بعده (بل).

ومن أمثلة ذلك قوله تعالى: ﴿وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ ۚ بَل لَّعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ﴾ (156).

فالوقف على ﴿غُلْفٌ﴾ وقف كافٍ؛ لأنَّ (بل) وقعت بعدها.

وقوله تعالى: ﴿فَلَمَّا رَأَوْهَا قَالُوا إِنَّا لَضَالُّونَ ۚ ٢٦ بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ﴾ (157).

(149) هود: 18.

(150) المجادلة: 18.

(151) البقرة: 11، 12.

(152) التوبة: 49.

(153) الزمر: 15.

(154) التوبة: 99.

(155) هود: 60.

(156) البقرة: 88.

(157) القلم: 26، 27.

وقوله تعالى: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ﴾ (158).

وقوله تعالى: ﴿وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ ك ٢٨ بَلْ مَتَّعْتُ هَؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْحَقُّ وَرَسُولٌ مُّبِينٌ﴾ (159).

وقوله تعالى: ﴿وَلَا تُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَلَدَيْنَا كِتَابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ ك ٦٢ بَلْ قُلُوبُهُمْ فِي غَمْرَةٍ مِّنْ هَذَا﴾ (160).

وقوله تعالى: ﴿هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ﴾ ك بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ (161).

الضّابط السابع: أن يكون ما بعده (إلا) بمعنى (لكن).

ومن أمثلة ذلك قوله تعالى: ﴿ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ ك ٣٣ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْرَأَ عَلَيْهِمُ﴾ (162).

فالوقف على (عظيم) كافٍ؛ لمجيء (إلا) بمعنى (لكن) بعده.

وقوله تعالى: ﴿لَا يَدُوفُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا﴾ ك ٢٤ إِلَّا حَمِيمًا وَعَسَافًا﴾ (163).

وقوله تعالى: ﴿فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ ك ٢٤ إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ﴾ (164).

وقوله تعالى: ﴿ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ﴾ ك ٥ إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ﴾ (165).

وقوله تعالى: ﴿وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَّجِيمٍ﴾ ك ١٧ إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ مُّبِينٌ﴾ (166).

(158) آل عمران: 180.

(159) الزخرف: 28، 29.

(160) المؤمنون: 62، 63.

(161) لقمان: 11.

(162) المائدة: 33، 34.

(163) النبأ: 24، 25.

(164) الانشقاق: 24، 25.

(165) التين: 5، 6.

(166) الحجر: 17، 18.

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَنِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ٤﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٦٧﴾.

الضابط الثامن: أن يكون ما بعده (نعم)، بشرط ألا يتقدم عليها قول أو قسم.

ومن أمثلة ذلك قوله تعالى: ﴿أُولَئِكَ لَهُمْ جَنَّتٌ عَدْنٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَّكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ ١٦٨﴾ نِعَمَ النَّوَابِ وَحَسَنَتْ مَرْتَفَعًا ﴿١٦٨﴾.

فالوقف على ﴿الْأَرَائِكِ ١٦٨﴾ كافٍ؛ لمجيء (نعم) بعده.

وقوله تعالى: ﴿إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا ١٦٩﴾ نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ ﴿١٦٩﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعَمَ أَجْرٍ الْعَمَلِينَ ١٧٠﴾.

وقوله تعالى: ﴿يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَّكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ ١٧١﴾ نِعَمَ النَّوَابِ وَحَسَنَتْ مَرْتَفَعًا ﴿١٧١﴾.

الضابط التاسع: أن يكون ما بعده (بئس)، بشرط ألا يتقدم عليها قول أو قسم.

ومن أمثلة ذلك قوله تعالى: ﴿إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا وَإِنْ يَسْتَعِينُوا يُعَاثُوا بِمَاءٍ كَأَمَلٍ يَشْوِي الْوُجُوهُ ١٧٢﴾ بئسَ الشَّرَابُ وَسَاءَتْ مَرْتَفَعًا ﴿١٧٢﴾.

وقوله تعالى: ﴿وَأَنْبِئُوا فِي هَذِهِ لَعْنَةُ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ ١٧٣﴾ بئسَ الرِّفْدُ الْمَرْفُودُ ﴿١٧٣﴾.

وقوله تعالى: ﴿كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ ١٧٤﴾ لَيْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿١٧٤﴾.

(167) النور: 4، 5.

(168) الكهف: 31.

(169) ص: 44.

(170) العنكبوت: 58.

(171) الكهف: 31.

(172) الكهف: 29.

(173) هود: 99.

(174) المائدة: 79.

وقوله تعالى: ﴿تَرَى كَثِيرًا مِّنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ أَنفُسُهُمْ أَنْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ﴾ (175).

وقوله تعالى: ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا﴾ (176).

الضابط العاشر: انتهاء القول، كقوله تعالى: ﴿إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ ك ٧٠ قَالُوا نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَظَلُّ لَهَا عُكْفِينَ﴾ (177).

فالوقف على ﴿مَا تَعْبُدُونَ﴾ كافٍ؛ لأنّ كلام سيدنا إبراهيم عليه السلام قد انتهى عند هذه الكلمة.

وقوله تعالى: ﴿إِذْ قَالُوا لِنَبِيِّ لَهُمْ أَبَعَثَ لَنَا مَلَكًا يُقِيلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ك قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُنْتُمْ عَلَيكُمْ الْفِتَالِ أَلَّا تُقْتُلُوا﴾ (178).

فالوقف على ﴿فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ كافٍ؛ لأنّ كلام بني إسرائيل انتهى، ثمّ بدأ كلام جديد، وهو كلام نبيهم.

وقوله تعالى: ﴿قَالَ أَنَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ ٩٥ وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ ك ٩٦ قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْفُوهُ فِي الْجَحِيمِ ٩٧﴾ (179).

وقوله تعالى: ﴿قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ ك ٧٥ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ﴾ (180).

وقوله تعالى: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ ك ٤٩ قَالُوا أَوْ لَمْ تَأْتِكُمْ رُسُلُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ﴾ (181).

الخاتمة:

بعد الانتهاء من البحث يمكن استخلاص النتائج الآتية:

1- إنّ علم الوقوف من العلوم المهمة جدًّا، التي لها ارتباط وثيق بالقرآن الكريم.

(175) المائدة: 80.

(176) الكهف: 50.

(177) الشعراء: 70، 71.

(178) البقرة: 246.

(179) الصافات: 95-97.

(180) ص: 75، 76.

(181) غافر: 49، 50.

- 2- ولا يمكن لأحدٍ أن يعرف معاني القرآن الكريم، إلا بمعرفة عدد من العلوم، منها علم الوقف والابتداء.
- 3- وقد ألفت كتبٌ كثيرة في الوقف والابتداء، يمكن الاستفادة منها لمعرفة الوقوف الصحيحة، لأن أغلب هذه الكتب تذكر أماكن الوقوف وأنواعها.
- 4- معرفة ضوابط الوقوف التي ركّز عليها هذا البحث، من الأهمية بمكان؛ لأنها تساعد على معرفة الوقوف، بعد معرفة الضوابط وحفظها.
- 5- ولا أدعي أنني أحطت بجميع الضوابط، إنّما اجتهدت بحسب طاقتي في ذكر أكبر عدد ممكن منها.

التوصيات:

- 1- لما كان استخراج الضوابط مفيداً جداً في معرفة الوقوف، فإنّي أوصي الإخوة الباحثين أن يولوا عناية خاصة بهذا الموضوع ومحاولة تطويره.
- 2- ومما يساعد على ذلك البحث عن كتب الوقوف، التي ما زال الكثير منها محجوباً لم ير النور، فقد أحصى بعض الباحثين أكثر من سبعين كتاباً في هذا العلم، وأكثرها لم يحقق.
- 3- ففي تحقيق تلك المخطوطات نحقق أمرين: الاستفادة من الوقوف، والاستفادة في استنباط ضوابط الوقوف.
- 4- أوصي المؤسسات والجامعات أن يعملوا على طباعة المصحف، واعتماد الوقوف التي اعتمدها المحققون في هذا العلم، كالإمام الداني والإمام ابن الجزري، والتي اعتمدت تقسيم الوقوف على أربعة أقسام: التأم، الكافي، الحسن، القبيح.
- 5- وذلك لأن الوقوف الموجودة في المصاحف ليست في الدقة كالوقوف التي اعتمدها المحققون، ثم هي مختلفة بين البلاد الإسلامية، من حيث أنواعها وعددها. وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين، وصلى الله وبارك على سيدنا محمد وعلى آله وأصحابه أجمعين.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu alışma tek yazarlıdır.
Değerlendirme	ift Taraflı Kr Hakem
Etik Beyanı	<p>* <i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i></p> <p>* Bu makale; herhangi bir lisansüstü çalışmadan üretilmemiştir.</p> <p>* Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, zet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
ıkar atışması	ıkar atışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	<p>* <i>It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography.</i></p> <p>* This article is not derived from any postgraduate study.</p> <p>* This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.</p>
Plagiarism Checks	Done - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

المصادر والمراجع

القرآن الكريم

الزبيدي الأندلسي أبو بكر، منبه بن مصعب (ت379هـ)، تحقيق أبو الفضل إبراهيم، (مصر: دار المعارف)، د. ت.

ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير، محمد بن محمد بن يوسف (ت ٨٣٣ هـ)، النشر في القراءات العشر، تحقيق السالم محمد محمود الشنقيطي، (المدينة المنورة: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف)، ط1، 1354هـ.

ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير، محمد بن محمد بن يوسف (ت ٨٣٣ هـ)، التمهيد في علم التجويد، تحقيق: الدكتور علي حسين البواب، (الرياض: مكتبة المعارف)، ط1، 1405 م. 1985.

ابن بلبان، محمد بن بدر الدين دمشقي الحنبلي (ت 1083هـ)، بغية المستفيد في علم التجويد، تحقيق رمزي سعد الدين دمشقية، (بيروت: دار النشائر الإسلامية)، ط1، 1422هـ 2001م. الأشموني، أحمد بن عبد الكريم بن محمد بن عبد الكريم المصري الشافعي (ت نحو ١١٠٠هـ)، منار الهدى في بيان الوقف والابتداء، تحقيق عبد الرحيم الطرهوني (القاهرة: دار الحديث)، 1433هـ 2008م.

الجريسي، محمد مكي نصر (ت1322هـ)، نهاية القول المفيد في علم تجويد القرآن، تحقيق أحمد علي حسن، (القاهرة: مكتبة الآداب)، ط4، 2011م.

الحداد، محمد بن علي بن خلف الحسيني (ت 1357هـ)، الأعمال الكاملة، تحقيق حمد الله حافظ الصّفتي، (دمشق: دار الغوثاني للدراسات القرآنية)، ط1، 1431هـ 2010م. الداني، التحديد في الإتقان والتجويد، 174. والسخاوي، علي بن محمد (ت 643هـ)، جمال القراء وكمال الإقراء، تحقيق علي حسين البوّاب، (مكة المكرمة: مكتبة التراث)، ط1، 1408هـ - 1987م.

الداني، عثمان بن سعيد (ت444هـ)، التحديد في الإتقان والتجويد، تحقيق غانم قدوري الحمد، (عمان، دار عمار)، ط1، 2000 1421هـ.

الذهبي أبو عبد الله، محمد بن أحمد بن عثمان (ت748هـ)، معرفة القراء الكبار على الطبقات والأعصار، تحقيق طيار آلتى قولاج، (إستانبول)، ط1، 1141هـ 1995م.

ريان، عبد اللطيف فايز، التّبيين في أحكام تلاوة الكتاب المبين، (بيروت: دار المعرفة)، ط1، 1420هـ 1999م.

السخاوي، علي بن محمد (ت 643هـ)، جمال القراء وكمال الإقراء، تحقيق علي حسين البوّاب، (مكة المكرمة، مكتبة التراث)، ط1، 1408هـ - 1987م.

السيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر (ت911هـ)، الإتقان في علوم القرآن، تحقيق مركز الدراسات القرآنية، 1426هـ، ط1.

صالح، عبد الكريم إبراهيم عوض، الوقف والابتداء وصلتهما بالمعنى في القرآن الكريم، (القاهرة: دار السلام)، ط3، 1431هـ 2010م

الصفاسي، أبو الحسن علي بن محمد النّوري، تنبيه الغافلين وإرشاد الجاهلين عمّا يقع لهم من الخطأ حال تلاوتهم لكتاب الله المبين، تحقيق محمد الشاذلي النيفر)، مؤسسات عبد الكريم عبدالله.

العقرباوي، زيدان محمود سلامة، المرشد في علم التجويد، (عمّان: دار الفرقان)، ط3، 1417هـ 1997م.

الفيومي، أحمد بن محمد بن علي المقرئ (ت770هـ)، المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي، تحقيق عبد العظيم الشناوي، (مصر: دار المعارف)، ط2، د. ت.

محمد حمزة عطار وأحمد خلوق أديب، الدر الثمين في تجويد كلام رب العالمين، (حلب: مكتبة نور الهداية)، ط2، 1433هـ 2012م.

المرصفي، عبد الفتاح السيد عجمي، هداية القاري إلى تجويد كلام الباري، (المدينة المنورة: مكتبة طيبة)، ط2.

المنكوت، صابر غانم، لطائف البيان في أحكام وعلوم القرآن، قطر: (إدارة إحياء التراث الإسلامي)، ط11408هـ 1988م.

Atf: Yılmaz, Ayşenur. "Irène Mélikoff'un Bektaşilik, Kızılbaşlık, Alevilik Hakkındaki Görüşleri".

Kadim Akademi SBD, 7/2 (Aralık 2023), 243-246.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1386482>

Makale Türü / Article Type: Kitap Tanıtımı

Makale Başvuru Tarihi / Application Date: 05.11.2023

Makale Kabul Tarihi / Accepted Date: 25.12.2023

İRÉNE MÉLIKOFF'UN BEKTAŞİLİK, KIZILBAŞLIK, ALEVİLİK HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Ayşenur Yılmaz*

Mélikoff, Irène. *Uyur İdik Uyardılar, Alevilik- Bektaşilik Araştırmaları*. çev. Turan Alptekin, İstanbul: Demos Yayınları, 2021.

"Irène Mélikoff 1917' de Petrograd'da (Saint Petersburg) doğmuştur. Babası, Azeri olan İskender Mélikoff, annesi Rus bir balerin, Eugenie Mokchanoff'tur. 1917'de Ekim Devrimi (Bolşevik İhtilali) sırasında mal varlığına el konulan ailesi önce Finlandiya'ya, daha sonra İngiltere'ye, oradan da 1919'da Fransa'ya geçerek Paris'e yerleşmiştir" (Mélikoff, 2021). Entelektüel bir ailede yetişen ana dili Rusça olan Mélikoff, babasından Türkçe'yi, İngiliz öğretmenlerden İngilizce'yi ve Fransızca'yı öğrendi. Babasının geniş ve zengin kütüphanesinden istifade eden Mélikoff, Ömer Hayyam'ı ve Sadi Şirazi'yi okuyarak yetişmekte ve evlerini ziyaret eden entelektüel Azeri dostlarının etkisiyle Doğu klasikleriyle tanışmış olmaktadır. İslam araştırmacısı Louis Massignon Mélikoff'u Sufiliği araştırmaya yönlendirir. O dönemlerde Ömer Lütfi Barkan ve Fuat Köprülü ile yakın arkadaşlıkları gerçekleşir. Mélikoff, Türk destanları ile ilgilenirken mistisizmle birlikte Alevilikle tanışır ve çalışmalarını bu yönde yoğunlaştırır. 1968'de Strasbourg Türk Etüdleri Enstitüsü direktörü olarak Türkoloji'ye katkı sağlar. Bununla birlikte yazar, 1970 yılından beri yayımlanmakta olan Türkoloji dergisi bünyesinde yer alan Turcica'nın da kurucusudur. "Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yüksek Araştırmalar ve Yaşayan Doğu Dilleri Bölümü'nde okudu. İlk kitabı, *Le Destan d'Umur Paşa* (Destan-ı Umur Paşa, 1954)

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Din Eğitimi Yüksek Lisans Öğrencisi, aysenurasaf@gmail.com, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6353-1816>

yayımdan sonra; 1960'ta iki ciltten oluşan La Geste de Melik Danişmend (Melik Danişmend Menkıbesi) konulu çalışmasıyla 1957'de Edebiyat Doktora ünvanına hak kazandı. 1962'de Abu Muslim, le "Porte-Hache"du Khorassan dans la tradition epique turco iranienne (Türk- İran Destan Geleneğinde Horasan "Teber-dar"ı Ebu Müslim) i yayımladı. 1967'de Le Drame de Kerbela dans la tradition Turque (Türk Destan Geleneğinde Kerbela Dramı) yayımlandı. Bu tarihten itibaren çalışmalarını Bektaşî-Alevî araştırmalarına yöneltti" (Mélikoff, 2021). "Uyur İdik Uyardılar" bu uzun soluklu araştırmaların ve makalelerin derlemesi durumundadır.

Eser, on dört ana başlıktan; " I. Bektaşiler Tarikatı ve Hacı Bektaş'a Bağlı Zümreler: Probleme Toplu Bakış (s. 21) , II. Aleviliğin Temelleri (s. 29) , III. Kızılbaş Problemi (s. 51) , IV. Alevî Adetleri Üzerine Notlar: Bazı Orta-Anadolu Kutlamaları Dolayısıyla (s. 77) , V. Alevîlerin Bir Âdeti Üzerine Araştırma: Musahip, "Ahiret Kardeşi" (s. 83) , VI. Anadolu'da Cemaat Dışı İslamlık: Örf-dışılık, İnanç-karışması, "Gnose" (s. 95) , VII. Bektaşî- Alevî Senkretizmini Meydana Getiren Öğeler Üzerine Araştırmalar (s. 109) , VIII. Bulgaristan'da Deliorman Kızılbaş Topluluğu (s. 129) , IX. Anadolu Sufiliğinin Orta Asya Kökenleri (s. 141) , X. Ahmet Yesevi ve Türk Halk Tasavvufu (s. 155) , XI. Astar-Abad'lı Fazlullah ve Hurufiliğin Azerbaycan'da, Anadolu'da, Rumeli'de Gelişmesi (s. 169) , XII. İlk Osmanlılar'ın Sosyal Kökeni (s. 183) , XIII. Bir Kolonileştirici Dervişler Tarikatı: Bektaşiler Sosyal Roller ve İlk Osmanlı Sultanlarıyla Bağlantıları (s. 197) , XIV. 1826'dan sonra Bektaşiler Tarikatı (s. 211) şeklinde yer alan konunun geniş çerçevesini bizlere göstermektedir " (Mélikoff, 2021) . Bu ana başlıklar içerisinde, problemlerin yerinde incelenmesi, sosyal olguları doğrudan gözlem, açıklayıcı bir çözümleme, Anadolu sufiliğinin kaynakları, Alevî-Bektaşî senkretizmini, köklerini ve etkilerini, Makedonya ve Balkanların inançları gibi konularla bizleri aydınlatmaktadır. Bununla birlikte Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Fazlullah Hurufî, Nesimi ve Hatai gibi nice ozanların şiirlerinden/nefeslerinden örnekler vererek etkileyici bir dille okurlarına başarıyla sunmaktadır.

Eser on dört ana bölüm, geniş bir kaynakça, dizin, tarihi ve kültürel değeri olan icazetname, tekkeler, dede/babalar, merasimler vb. görsellerle zenginleştirilmektedir. "Atilla Özkırmı'nın 'Bu Kitabın Öyküsü' başlıklı sunuşundan; makaleler okunduğunda, Irène Mélikoff'un, Alevilik-Bektaşilik olgusunu derin bir bilgi ve görgüyle değerlendirdiği; sahip olunan bir kültürün tarihsel-toplumsal sürekliliğini bilimsel verilerle saptadığı görülecektir. Artık bize düşen, onun bu çabası önünde saygıyla eğilmek ve açtığı yolda çalışmayı onu örnek alarak sürdürmektir" adlı yazısı eserin ön sayfalarında yer almaktadır. "Server Tanilli'nin 'Irène Mélikoff Üstüne' adlı yazısı; 1969 yılı, Mélikoff'un yaşamında büyük bir dönüm noktası olur. O yıl Bektaşilik üzerinde araştırmalarda bulunurken Alevî dünyası ile karşılaşır. Bir 'revolution' dur bu onun için, 'manevi bir uyanış' da diyebiliriz; çünkü bütün yaşamına olduğu gibi, fikri yaşamına da yeni bir yön verir bu. İşte, o tarihten başlayarak, çalışmalarında temel konusu, Bektaşilik, Alevilik ve Kızılbaşlık olacaktır" eserin girişinde yer almaktadır.

Eser, farklı zamanlarda yazılmış makalelerden oluştuğu için sık sık tekrara düşen yazılar yer almaktadır. Belirtilmesi gereken diğer bir nokta da eserde yer alan makaleler arasında kronolojik bir sıranın mümkün olmadığıdır. Bu husus önceden de belirttiğimiz üzere makalelerin eski bir geçmişe sahip olmasıyla açıklanabilir. Kitabın dili yazarın yaşadığı dönemde hala sözel olarak kullanılan Osmanlı Türkçesi'ne ait olması hasebiyle günümüz akademisyenlerinin ya da okurlarının ağır bir dil kullanılmış eleştirisini kapsamamaktadır. Çünkü o dönemde yazılmış ve alıntılanmış çoğu alıntı yazarın da birinci elden topladığı veriler ve nüshalar ilk örneklerden temin edilmeye çalışılmakta; alıntılanan çoğu kopyada ise orijinal Osmanlıca nüshalar yer almaktadır. Bu konuda ki eleştiriler yersiz kalmakta ve kişilerin tarihi literatürden, eski dillerinden bihaber olduklarını bizlere göstermektedir. Eserde devrik cümlelerin fazlaca yer alması anlamayı zorlaştırmakta birkaç defa okunduktan sonra cümle anlaşılabilir. Eserde devrik cümlelerin fazlaca yer alması anlamayı zorlaştırmakta birkaç defa okunduktan sonra cümle anlaşılabilir.

Mélikoff, Alevi-Bektaşilik tarihini, inançlarını, geleneklerini ve edebiyatını araştırmaya yoğunlaşmaktadır. Bu alanda teolojik sosyolojik, antropolojik verileri dikkatli bir analizle kullanmaktadır. Fuat Köprülü'nün etkisiyle Anadolu'da yaşayan halk İslam anlayışının kökenlerini Orta Asya etkisi ve Şamanizmle olan etkileşimleri ekseninde temellendirmektedir. Bu ekseninde Hz. Ali eski Orta Asya Türkler'indeki güneş inancının İslamla özdeşleşmiş şeklidir. Bu nedenle Alevilik'te eski Türk inançlarında güneşi simgeleyen turna kuşu kutsal sayılmaktadır. Turna aynı zamanda Hz. Ali'yi simgelemektedir. Ayrıca, atalarının yaşayış biçimine bağlı Orta Asya topluluklarında olduğu gibi göçebe topluluklarında da görülen bir din 'senkretizmi' nin Aleviliğin temellerini oluşturduğunu açıklamaktadır. Bu konuda Hz. Ali'nin de gerçekte eski Türklerin 'Göktengri' kültürüyle aynı çizgide yer aldığını öne sürmektedir. Aleviliğin sufizmle olan et-tırnak ilişkisini, Allah aşkını ve bu aşkın felsefesini, insanın bu felsefeyi gerçekliğe dönüştürerek yaşamaya üzerine bilgiler içermektedir. Ahmed Yesevi'nin çilehanelerinden günümüz cemevlerine uzanan tarihsel/toplumsal bir yolculuğun felsefesini barındırmaktadır. Osmanlı'nın kuruluşunda önemli roller üstlenen, devletin temellerini atan tarikatın, ilk Osmanlı sultanlarıyla sıkı bir ilişki içinde olduğu, Osmanlı devletinin maddi ve manevi yardımlarda bulunduğu Alevi-Bektaşî tarikatı üzerine yazılmış derin bir alan/saha araştırmasıdır. Mélikoff'un belirtilmesi gereken önemli bir özelliği, Bektaşilik-Alevilik-Kızılbaşlık alanındaki araştırmaları az da olsa ideolojik ve siyasi argümanlardan kurtararak bilimsel bir çerçeveye incelemesidir.

Heterodoks Türk İslam'ı temele alarak bu kökeni takip eden yazar, İslam öncesi Orta Asya'da yaşayan Türk Şaman'ın; ruhlar alemine seyahat eden, bazı hayvanların şekillerine bürünen ve şifa veren, kam-ozan'ın devamlılığının belirtilerini Alevi-Bektaşî kurumlarında yer alan dede-babalarda süregeldiğini izah etmektedir. Mélikoff'un milliyetçi bir perspektifle yaklaşarak Alevilik- Bektaşiliği bir örf/gelenek olarak kavramsallaştırmasında, böylece "Aleviliğin Bektaşiliğin farklı bir türü olduğu" ifadelerinde; "Alevi- Bektaşî" geleneği adı altında her ikisinin birlikte temsil edilmesinin uygunluğunu ileri sürmektedir.

Mélikoff, terminoloji karışmasına neden olarak 'asi, zındık' anlamıyla özdeşleşen 'Kızılbaşlık' olgusunun köken olarak bir Türkmen olgusu olduğunu, çoğu zaman Kürt'le eşleşen 'Kızılbaş' söyleminin yüklendiği horlayıcı ve aşağılayıcı bir anlam olarak görmektedir. Günümüzde eski dönemlerde Kızılbaş'a yüklenen horlayıcı ve aşağılayıcı niteliğin bugün de 'Alevi' deyimine yüklenmesiyle bir anlam aktarılışına dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Eser, Aleviliği bir 'Kürt' kimliği gibi yansıtmaya çabalayanların durumu ile Aleviliği sadece 'Türk-İslam' kimliği üzerinden yansıtmaya çabalayanların durumunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu Alevilik hakkında yerleşmiş önyargılara verilmiş cevaplar açısından da oldukça tatmin edici bir eserdir.

Bu eser, Balkanlardan başlayarak tüm Anadolu, Kafkas, İran, Azerbaycan ve Orta Asya'ya kadar uzanan geniş ve titiz bir saha çalışmasıdır. Bunun yanında hem birinci kaynaklar hem de yerli ve yabancı tüm literatürün taranarak karşılaştırmalı bir yorumunun yapılarak ortaya konması bakımından alanında oldukça değerlidir. Alevilik-Bektaşilik-Kızılbaşlık Heterodoks İslam'a dair tüm bilimsel sosyolojik, siyasi, kültürel ve tarihi tespitler ile geniş bir görüş açısı ile gözden geçirilmektedir. Mélikoff, nazik ve hassas konuları büyük bir titizlikle ve konuya vukufuyla bu konuyla ilgilenenleri aydınlatmaktadır.

"Uyur İdik Uyardılar" adlı bu eser, alanda yayımlanan önemli ve ciddi çalışmalardan biri olarak değerlendirilebilir. Günümüz Aleviliğinin daha iyi kavranabilmesi için okunması ve kaynak olarak kullanılması gereken bir eser olarak, alanında çalışanlara katkılar sağlayabilecektir. Mélikoff, "Bu kitapta toplanan makaleler, bir sentez çalışması doğrultusunda varılan ilk durakları oluşturmaktadır." ifadesini kullanmaktadır. Bu bağlamda Mélikoff hem önsözde hem de sonuç bölümünde Anadolu olguların diğer Orta Asya toplulukları ile birlikte değerlendirilmesi/karşılaştırılması gerektiğini savunmakta ve ancak bu doğrultuda kesin çıkarımlar yapılabileceğini belirtmektedir. Bu tebliğle akademisyenlere; ışığı açtım, yolu aydınlattım bu konuyla ilgilenenlerin bu ışığı takip etmesi gerektiğini öngörmektedir.